

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN MÜƏLLİMLƏR İNSTİTUTU PHŞ**

ISSN- 2303-9116

DOI- [10.30546/670832](https://doi.org/10.30546/670832)

Web sayt- [jurnal-nakhti@nmi.edu.az/1](mailto:jurnal-nakhti@nmi.edu.az)

ELMİ ƏSƏRLƏR

**(Pedaqogika, Psixologiya, Tarix, Filologiya, Dəqiq elmlər,
Biologiya, İncəsənət)**

№ 2 (84)

Təsisçi: Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Qeydiyyatda alınmışdır: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi
(Şəhadətnamə № 1158, 27.12.2004)

**MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
NAKHCHIVAN TEACHERS INSTITUTE PLE**

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ИНСТИТУТ УЧИТЕЛЕЙ ПЮЛ**

ISSN- 2303-9116

DOI- [10.30546/670832](https://doi.org/10.30546/670832)

Web sayt- [jurnal-nakhti@nmi.edu.az/1](mailto:jurnal-nakhti@nmi.edu.az)

SCIENTIFIC WORKS

**(Pedagogy, Psychology, History, Philology, Exact Sciences,
Biology, Arts)**

№ 2 (84)

Established: Nakhchivan Teachers Institute

Registered: Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan
(Certificate No. 1158, 27.12.2004)

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

**(Педагогика, Психология, История, Филология, Точные науки,
Биология, Искусство)**

№ 2 (84)

Учреждено: Нахчыванский институт учителей

Зарегистрировано: Министерство Юстиции Азербайджанской Республики
(Свидетельство № 1158 от 27.12.2004)

**NAKHCHIVAN – NTI “Mekteb”, 2026
НАХЧЫВАН – НИУ «Мектеб», 2026**

REDAKSIYA HEYƏTİ

BAŞ REDAKTOR:

MƏMMƏDOV Elşən Neymət oğlu

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun rektoru vəzifələrini icra edən,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:

QURBANLI Qurban Məmməd oğlu

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektoru,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MƏSUL KATİB:

HÜSEYNOVA Gülnar Rüstəm qızı

Elmi fəaliyyətin təşkili və təhlili üzrə baş metodist

ELM SAHƏLƏRİ ÜZRƏ REDAKSIYA HEYƏTLƏRİ

PEDAQOGİKA

CAMALOV Kamal Həsən oğlu – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent – elmi redaktor;

ABBASOV Akif Nurağa oğlu – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor;

CƏBRAYİLOV İntiqam Hilal oğlu – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor;

PƏLƏNGOV Əbülfət Qulam oğlu – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor;

KURALBAYEVA Aliya Axmetkarimovna – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Xoca Əhməd Yasəvi adına Beynəlxalq Qazax-Türkiyə Universiteti (Qazaxıstan);

VƏLİYEV Rövşən Xəlil oğlu – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

PSIXOLOGİYA

QULİYEV Çapay Qadir oğlu – psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru – elmi redaktor;

ƏLİYEV Bəxtiyar Həmzə oğlu – AMEA-nın müxbir üzvü, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Milli Məclisin deputatı, Milli Məclisinin Elm və Təhsil Komitəsinin sədr müavini;

ƏLİYEVA Gültac Bədəl qızı – psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor;

BEYSENOVA Juparkul Jumabayevna – psixologiya elmləri namizədi, dosent, Qazax Milli Qadın Pedaqoji Universiteti (Qazaxıstan);

ASLANOVA Səbinə Ramiz qızı – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

HACIYEVA Salatın Bəyalı qızı – psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TARİX

ŞİXƏLİYEV Emin Arif oğlu – tarix üzrə elmlər doktoru, dosent – elmi redaktor;

HACIYEV İsmayıl Muxtar oğlu – AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri;

SƏFƏRLİ Hacıfəxrəddin Yəhya oğlu – AMEA-nın müxbir üzvü, tarix üzrə elmlər doktoru, professor;

ATNUR İbrahim Etem – tarix üzrə elmlər doktoru, professor, Milli Savunma Universiteti (Türkiyə);

ŞİLDEBAY Sabit Kamitbekoviç – tarix elmləri namizədi, dosent, Abay adına Qazaxıstan Milli Pedaqoji Universiteti (Qazaxıstan);

QULİYEVA Zeynəb Kərim qızı – tarix üzrə elmlər doktoru, dosent

FİLOLOGİYA

SƏFƏROV Yusif Səfər oğlu – filologiya üzrə elmlər doktoru, professor – elmi redaktor;

HƏBİBBƏYLİ İsa Əkbər oğlu – AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA-nın prezidenti;

QASIMOV Ramiz Asaf oğlu – filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent;

ƏLİYEVA Nuray Yadigar qızı – filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent;

QURBANLI Qurban Məmməd oğlu – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

EYVAZOV Həsənəli Cahangir oğlu – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

QULİYEV Şirməmməd Qüdrət oğlu – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

DƏQİQ ELMLƏR

MƏMMƏDOV Yaqub Yaqub oğlu – riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, dosent – elmi redaktor;

BİLALOV Bilal Telman oğlu – AMEA-nın müxbir üzvü, riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor;

QULİYEV Vəqif Sabir oğlu – AMEA-nın müxbir üzvü, riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor;

HƏSƏNOV Rövşən Əvəz oğlu – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent;

MƏŞKALOV Altınbek Koşkarbayeviç – fəlsəfə doktoru, dosent Abay adına Qazaxıstan Milli Pedaqoji Universiteti (Qazaxıstan);

NOVRUZOV Azad Sevimdik oğlu – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin deputatı

BİOLOGİYA

SULTANOV Rauf Lütvəli oğlu – biologiya üzrə elmlər doktoru, professor – elmi redaktor;

TALİBOV Təriyel Hüseynəli oğlu – AMEA-nın həqiqi üzvü, biologiya üzrə elmlər doktoru, professor;

MƏMMƏDOV İsmayıl Bəqiyev oğlu – biologiya üzrə elmlər doktoru, dosent;

MƏRDANLI Seyfəddin Həşimoviç – tibb üzrə elmlər doktoru, professor, Ecolab SC-nin Prezidenti (Rusiya);

AXUNDOV Asif Həmzə oğlu – biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

QULİYEVA Lamiyə Telman qızı – biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

İNCƏSƏNƏT

ALLAHVERDİYEVA Həbibə Rəşad qızı – sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar rəssamı, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisin deputatı – elmi redaktor;

HƏMZƏYEVA Ülviyyə Tapdıq qızı – Azərbaycan Respublikasının əməkdar rəssamı, Naxçıvan Muxtar Respublikası Rəssamlar Birliyinin sədri, Milli Məclisin deputatı;

BAYIRJAN Baydilda Nurbekoviç – professor, Qazaxıstan Respublikası Rəssamlıq Akademiyasının müxbir üzvü, Qazaxıstan Milli İncəsənət Akademiyasının Rəssamlıq, heykəltəraşlıq və dizayn fakültəsinin dekanı (Qazaxıstan);

ÇİNGİZ Gülcən Başar – fəlsəfə doktoru, dosent, Giresun Universiteti (Türkiyə);

BABAYEVA Məhəbbət Nizami qızı – musiqişünas, Naxçıvan Musiqi Kollecinin direktoru;

ALİYEV Nizami İsgəndər oğlu – sənətsünas, Naxçıvan Muxtar Respublikası Mükafatı qalibi

Qeyd: Xarici dillərdə dərc olunan məqalələrin redaktəsi üçün jurnalın bölmələri üzrə redaksiya heyətlərinin tərkibinə rus və ingilis dilləri üzrə mütəxəssislər daxil edilmişdir. Nəşrin ümumi redaktəsi ilə ingilis dili üzrə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məmmədova İlhamə Mayıs qızı, rus dili üzrə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qurbanlı Qurban Məmməd oğlu məşğul olur.

Ünvan: Az – 7003, Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti-2
Tel.: (+994)545 32 02, (+994)544 04 41, (+994)544 04 29
E-mail: elmihisse@nmi.edu.az

EDITORIAL BOARD

- Editor-in-Chief:** **MAMMADOV Elshan Neymat**
Acting rector of Nakhchivan Teachers Institute,
Doctor of Philosophy on Mathematics, Associate Professor
- Deputy Editor-in-Chief:** **GURBANLI Gurban Mammad**
Vice-Rector for Science and Innovation Affairs of the Nakhchivan Teachers Institute,
Doctor of Philosophy on Philology, Associate Professor
- Executive Secretary:** **HUSEYNOVA Gulnar Rustam**
Chief Methodologist for the Organization and Analysis of Scientific Activity

EDITORIAL BOARDS ON FIELDS OF SCIENCE

PEDAGOGY

JAMALOV Kamal Hasan – Doctor of Sciences on Pedagogy, Associate Professor – Scientific Editor
ABBASOV Akif Nuraga – Doctor of Sciences on Pedagogy, Professor
JABRAYILOV İntigam Hilal – Doctor of Sciences on Pedagogy, Professor
PALANGOV Abulfat Gulam – Doctor of Sciences on Pedagogy, Professor
KURALBAYEVA Aliya Akhmetkarimovna – PhD on Pedagogy, Associate Professor, International Kazakh–Turkish University after Khoja Akhmet Yasavi (Kazakhstan)
VALIYEV Rovshan Khalil – PhD on Pedagogy, Associate Professor

PSYCHOLOGY

GULIYEV Chapay Gadir – PhD on Psychology – Scientific Editor
ALIYEV Bakhtiyar Hamza – Corresponding Member of the ANAS, Doctor of Sciences on Psychology, Professor, deputy of Milli Majlis, Deputy Chairman of the Science and Education Committee of the Milli Majlis
ALIYEVA Gultaj Badal – PhD on Psychology, Professor
BEYSENOVA Juparkul Jumabayevna – Candidate of Sciences on Psychology, Associate Professor, Kazakh National Woman Pedagogical University (Kazakhstan)
ASLANOVA Sabina Ramiz – PhD on Pedagogy, Associate Professor
HAIJIYEVA Salatin Bayali – PhD on Psychology, Associate Professor

HISTORY

SHIKALIYEV Emin Arif – Doctor of Sciences on History, Associate Professor – Scientific Editor
HAIJIYEV İsmayil Mukhtar – Academician of the ANAS, Doctor of Sciences on History, Professor, Chairman of the Nakhchivan Branch of the ANAS
SAFARLI Hajifakhraddin Yahya – Corresponding Member of ANAS, Doctor of Sciences on History, Professor
ATNUR Ibrahim Etem – Doctor of Sciences on History, Professor, National Defence University (Turkey)
SHILDEBAY Sabit Kamitbekovich – Candidate of Sciences on History, Associate Professor, Kazakhstan National Pedagogical University after Abai (Kazakhstan)
GULIYEVA Zeynab Karim – Doctor of Sciences on History, Associate Professor

PHILOLOGY

SAFAROV Yusif Safar – Doctor of Sciences on Philology, Professor – Scientific Editor
HABIBBEYLI İsa Akbar – Academician of the ANAS, Doctor of Sciences on Philology, Professor, President of the ANAS
GASIMOV Ramiz Asef – Doctor of Sciences on Philology, Associate Professor
ALIYEVA Nuray Yadigar – Doctor of Sciences on Philology, Associate Professor
GURBANLI Gurban Mammad – PhD on Philology, Associate Professor
EYVAZOV Hasanali Jahangir – PhD on Philology, Associate Professor
GULIYEV Shirmammad Gudrat – PhD on Philology, Associate Professor

EXACT SCIENCES

MAMMADOV Yaqub Yaqub – Doctor of Sciences on Mathematics, Associate Professor – Scientific Editor
BILALOV Bilal Telman – Corresponding Member of ANAS, Doctor of Sciences on Mathematics, Professor
GULIYEV Vagif Sabir – Corresponding Member of the ANAS, Doctor of Sciences on Mathematics, Professor
HASANOV Rovshan Avaz – Doctor of Sciences on Pedagogy, Associate Professor
MOSHKALOV Altınbek Koshkarbayevich – PhD, Associate Professor, Abai Kazakhstan National Pedagogical University (Kazakhstan) after Abai
NOVRUZOV Azad Sevindik – PhD on Pedagogy, Associate Professor; Deputy of the Supreme Majlis of the Nakhchivan Autonomous Republic

BIOLOGY

SULTANOV Rauf Lutvali – Doctor of Sciences on Biology, Professor – Scientific Editor
TALIBOV Tariyel Huseynali – Academician of the ANAS, Doctor of Sciences on Biology, Professor
MAMMADOV İsmayil Baghiyyat – Doctor of Sciences on Biology, Associate Professor
MARDANLI Seyfaddin Hashimovich – Doctor of Sciences on Medicine, Professor, President of Ecolab SC (Russian Federation)
AKHUNDOV Asif Hamza – PhD on Biology, Associate Professor
GULIYEVA Lamiya Telman – PhD on Biology

FINE ARTS

ALLAHVERDIYEVA Habiba Rashad – PhD on Art Studies, Honored artist of the Nakhchivan Autonomous Republic, Deputy of the Supreme Majlis of the Nakhchivan Autonomous Republic – Scientific Editor
HAMZAYEVA Ulviyya Tapdiq – Honored artist of the Republic of Azerbaijan, Chairman of the Union of Artists of the Nakhchivan Autonomous Republic, Member of Parliament of the Republic of Azerbaijan
BAYIRJAN Baydilda Nurbekovich – Professor, Corresponding member of the Academy of Arts of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Faculty of Painting, Sculpture and Design of the Kazakhstan National Academy of Arts (Kazakhstan)
CHINGIZ Gulcan Bashar – PhD, Associate Professor, Giresun University (Turkey)
BABAYEVA Mahabbat Nizami – Musicologist, Director of the Nakhchivan Music College
ALIYEV Nizami İsgandar – Art critic, Laureate of the Nakhchivan Autonomous Republic Award

Note: For the editing of articles published in foreign languages, specialists on English and Russian have been included in the editorial boards of the journal on fields. The overall language editing of the publication is carried out by İlhamı Mayis gızı Mammadova, PhD on Philology, Associate Professor (English language), and Gurban Mammad oghlu Gurbanli, PhD on Philology, Associate Professor (Russian language).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

МАМЕДОВ Эльшен Неймат оглу
Исполняющий обязанности ректора Нахчыванского института учителей,
доктор философии по математике, доцент

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

ГУРБАНЫЛЫ Гурбан Мамед оглу
Проректор по науке и инновациям Нахчыванского института учителей,
доктор философии по филологии, доцент

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

ГУСЕЙНОВА Гюльнар Рустам гызы
Главный методист по организации и анализу научной деятельности
Нахчыванского института учителей

РЕДАКЦИОННЫЕ КОЛЛЕГИИ ПО ОТРАСЛЯМ НАУК

ПЕДАГОГИКА

ДЖАМАЛОВ Кямал Гасан оглу – доктор педагогических наук, доцент – научный редактор;
АББАСОВ Акиф Нурага оглу – доктор педагогических наук, профессор;
ДЖАБРАИЛОВ Интигам Хилал оглу – доктор педагогических наук, профессор;
ПЕЛЕНГОВ Абульфат Гулам оглу – доктор педагогических наук, профессор;
КУРАЛБАЕВА Алия Ахметкаримовна – доктор философии по педагогике, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан);
ВЕЛИЕВ Ровшан Халил оглу – доктор философии по педагогике, доцент

ПСИХОЛОГИЯ

ГУЛИЕВ Чапай Гадир оглу – доктор философии по психологии – научный редактор;
АЛИЕВ Бахтияр Гамза оглу – член-корреспондент НАНА, доктор психологических наук, профессор, депутат Милли Меджлиса, заместитель председателя Комитета по науке и образованию;
АЛИЕВА Гюльтадж Бадал гызы – доктор философии по психологии, профессор;
БЕЙСЕНОВА Жупаркул Жумабаевна – кандидат психологических наук, доцент, Казахский национальный женский педагогический университет (Казахстан);
АСЛАНОВА Сабина Рамиз гызы – доктор философии по педагогике, доцент;
ГАДЖИЕВА Салатын Беялы гызы – доктор философии по психологии, доцент

ИСТОРИЯ

ШИХАЛИЕВ Эмин Ариф оглу – доктор исторических наук, доцент – научный редактор;
ГАДЖИЕВ Исмаил Мухтар оглу – действительный член НАНА, Доктора исторических наук, профессор, председатель Нахчыванского отделения НАНА;
САФАРЛИ Гаджифахреддин Яхья оглу – член-корреспондент НАНА, доктор исторических наук, профессор;
АТНУР Ибрагим Этем – доктор исторических наук, профессор, Национальный университет обороны (Турция);
ШИЛДЕБАЙ Сабит Камитбекович – кандидат исторических наук, доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан);
ГУЛИЕВА Зейнаб Керим гызы – доктор исторических наук, доцент

ФИЛОЛОГИЯ

САФАРОВ Юсиф Сафар оглу – доктор филологических наук, профессор – научный редактор;
ГАБИББЕЙЛИ Иса Акбар оглу – действительный член НАНА, доктор филологических наук, профессор, президент НАНА;
ГАСЫМОВ Рамиз Асеф оглу – доктор филологических наук, доцент;
АЛИЕВА Нурай Ядигар гызы – доктор филологических наук, доцент;
ГУРБАНЫЛЫ Гурбан Мамед оглу – доктор философии по филологии, доцент;
ЭЙВАЗОВ Гасанали Джахангир оглу – доктор философии по филологии, доцент;
ГУЛИЕВ Ширмаммед Гудрат оглу – доктор философии по филологии, доцент

ТОЧНЫЕ НАУКИ

МАМЕДОВ Ягуб Ягуб оглу – доктор математических наук, доцент – научный редактор;
БИЛАЛОВ Былал Телман оглу – член-корреспондент НАНА, доктор математических наук, профессор;
ГУЛИЕВ Вагиф Сабир оглу – член-корреспондент НАНА, доктор математических наук, профессор;
ГАСАНОВ Ровшан Аваз оглу – доктор педагогических наук, доцент;
МОШКАЛОВ Алтынбек Кошкарбаевич – доктор философии, доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан);
НОВРУЗОВ Азад Севиндик оглу – доктор философии по педагогике, доцент; депутат Али Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики

БИОЛОГИЯ

СУЛТАНОВ Рауф Лютвели оглу – доктор биологических наук, профессор – научный редактор;
ТАЛЫБОВ Тариель Гусейнали оглу – действительный член НАНА, доктор наук по биологии, профессор;
МАМЕДОВ Исмаил Багйат оглу – доктор биологических наук, доцент;
МАРДАНЛЫ Сейфеддин Хашимович – доктор медицинских наук, профессор, президент компании «Ecolab SC» (Россия);
АХУНДОВ Асиф Гамза оглу – доктор философии по биологии, доцент;
ГУЛИЕВА Ламия Телман гызы – доктор философии по биологии

ИСКУССТВО

АЛЛАХВЕРДИЕВА Габиба Рашад гызы – доктор философии по искусствоведению, заслуженный художник Нахчыванской Автономной Республики, депутат Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики – научный редактор;
ГАМЗАЕВА Ульвия Тапдыг гызы – заслуженный художник Азербайджанской Республики, председатель Союза художников Нахчыванской Автономной Республики, депутат Милли Меджлиса;
БАЙЫРЖАН Байдылда Нурбекович – профессор, член-корреспондент Академии художеств Республики Казахстан, декан факультета живописи, скульптуры и дизайна Казахской национальной академии искусств (Казахстан);
ЧИНГИЗ Гюльджан Башар – доктор философии, доцент, Гиресунский университет (Турция);
БАБАЕВА Махаббат Низами гызы – музыковед, директор Нахчыванского музыкального колледжа;
АЛИЕВ Низами Искендер оглу – искусствовед, лауреат Премии Нахчыванской Автономной Республики

Примечание - Для редактирования статей, публикуемых на иностранных языках, в состав редакционных коллегий по соответствующим разделам включены специалисты по английскому и русскому языкам. Общее редактирование издания осуществляют: — **Мамедова Ильхама Маис гызы**, доктор философии по филологии, доцент (английский язык); — **Гурбанлы Гурбан Мамед оглу**, доктор философии по филологии, доцент (русский язык).

MÜNDƏRİCAT

PEDAQOGİKA: NƏZƏRİYYƏ VƏ TARİX

12-19	QURBAN QURBANLI	Süni intellektdən istifadə etməklə rus dilinin xarici dil kimi tədrisinə innovativ yanaşmalar
20-23	HƏSƏNƏLİ EYVAZLI	Müasir təhsil şəraitində innovativ metodik yanaşmaların tətbiqi imkanları
24-27	ZEYNAB MEHDİYEVA MƏFTUN MƏJLURLU	Əqli geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünüdərketmənin inkişafının pedaqoji-psixoloji əsasları
28-31	COŞQUN QURBANOV	Şagirdlərin peşə yönümünün formalaşmasında ailə və məktəbin qarşılıqlı əlaqəsi
32-35	FİRUZƏ VƏLİBƏYOVA	İnklüziv təhsil mühitində təlim metodlarının tətbiqi və pedaqoji effektivliyi
36-43	İNCİ MƏMMƏDOVA	Kiçik məktəbyaşlı şagirdlərdə ekoloji şüurun formalaşdırılmasında etnopedaqoji materiallardan istifadənin elmi-nəzəri əsasları
44-48	İNCİ MURADOVA	Məktəbəqədər təhsildə istifadə edilən əsas fəal təlim metodları və onların tətbiqi yolları
49-53	CEYRAN İSAYEVA	Ümumtəhsil məktəblərində dərşənkənar fəaliyyətlərin şagird inkişafına təsiri
54-59	NARZADƏ MƏMMƏDOVA	İbtidai təhsildə etnopedaqoji irsin tədrisi və milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması
60-62	ORUC QƏDİMOV	Siracəddin Urməvinin ailə tərbiyəsi və valideyn-övlad münasibətləri haqqında pedaqoji baxışları

PEDAQOGİKA: FƏNLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI

63-70	FƏXRİYYƏ CƏFƏROVA	İbtidai siniflərdə nitq hissələrinin tədrisinin metodik əsasları
71-75	KƏMALƏ İBRAHİMOVA	Ali məktəblərdə informatikanın tədrisinin müasir problemləri və inkişaf istiqamətləri
76-83	AYGÜN MƏMMƏDOVA	Ali məktəblərdə riyazi analizin əsas anlayışlarının öyrədilməsinin metodik əsasları
84-88	CƏMALƏ BEHBUDOVA AYSƏN MƏMMƏDOVA	Məntiq elementləri məsələ həlli təlimində pedaqoji-psixoloji faktor kimi
89-93	ŞƏFƏQ MURADOVA	Tərcümə xarici dilin tədrisində əsas təlim vasitələrindən biri kimi
94-96	AYTƏKİN ƏLİYEVƏ	Xarici dilin tədrisində leksik materiallardan istifadə metodlarının nəzəri əsasları
97-101	GÜLNARƏ SƏFƏROVA	Biologiyanın tədrisində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi və pedaqoji səmərəliliyi
102-105	ŞƏHRİYAR RZAZADƏ	Ümumtəhsil məktəblərində etnopedaqoji materiallardan istifadənin pedaqoji əsaslarına dair
106-111	VÜSAL İSMAYİLOV	Dərşənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin təşkili: beynəlxalq təcrübə və müasir yanaşmalar

PSIXOLOGİYA

112-117	NÜŞABƏ MƏMMƏDOVA	Təhsil mühitində şagirdlərin psixi və davranış xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsində psixodiagnostik testlərin rolu
---------	-------------------------	---

118-121	AYNUR AXUNDLU	Gender münasibətlərinin tarixi və nəzəri əsasları
122-126	MİNAYƏ ƏLİYEVƏ	Rəqəmsal texnologiyalar və sosial media: yeniyetmələrin psixologiyasına təsirin müasir aspektləri
127-131	NURCAN ƏLƏKBƏROVA	Tək valideynli ailədə valideyn-övlad münasibətinin xüsusiyyətləri <i>FİLOLOGİYA</i>
132-137	ƏLİ QASIMOV	Publisistik mətnlərdə ingilis idiomatik ifadələrinin üslubi rolu <i>TARİX</i>
138-142	ALTAY CƏFƏRLİ	Ordubad şəhərinin tarixi-mədəni irs abidələrinin mühafizəsi və restavrasiyası <i>DƏQİQ ELMLƏR</i>
143-148	ELŞAD AĞAYEV	Dəyişənləri ayırma üsulunun hiperbolik tipli tənliklər üçün qoyulmuş qarışıq məsələlərin həllinə tətbiqinin riyazi əsaslandırılması <i>İNCƏSƏNƏT</i>
149-153	HƏBİBƏ ALLAHVERDİYEVƏ	Fəxrəddin Qəhrəmanovun yaradıcılığında mənzərə janrının bədii xüsusiyyətləri

CONTENTS

PEDAGOGICAL THEORY AND HISTORY

12-19	GURBAN GURBANLI	Innovative approaches to teaching russian as a foreign language through the use of Artificial Intelligence
20-23	HASANALI EYVAZLI	Implementation opportunities of innovative methodological approaches in modern education
24-27	ZEYNAB MEHDIYEVA MEFTUN MAJLUMLU	Pedagogical and psychological foundations of self-awareness development in preschool children with intellectual disabilities
28-31	JOSHGUN GURBANOV	The role of family-school interaction in the formation of students' career guidance
32-35	FIRUZA VALIBEYOVA	Implementation and pedagogical effectiveness of teaching methods in inclusive education
36-43	INCI MAMMADOVA	Scientific and theoretical foundations of using ethnopedagogical materials in the formation of ecological consciousness among primary school students
44-48	INCI MURADOVA	Main active learning methods used in preschool education and their implementation strategies
49-53	CEYRAN ISAYEVA	The impact of extracurricular activities on student development in general education schools
54-59	NARZADA MAMMADOVA	Teaching ethnopedagogical heritage and the formation of national and moral values in primary education
60-62	ORUJ GADIMOV	Siraceddin Urmavi's pedagogical views on family upbringing and parent-child relationships

PEDAGOGY: METHODOLOGY OF TEACHING SUBJECTS

63-70	FAKHRIYA JAFAROVA	Methodological foundations of teaching parts of speech in primary education
71-75	KAMALA IBRAHIMOVA	Contemporary issues and development trends in teaching informatics at higher education institutions
76-83	AYGUN MAMMADOVA	Methodological foundations for teaching the fundamental concepts of Mathematical analysis in higher education institutions
84-88	JAMALA BEHBUDOVA AYSEN MAMMADOVA	Logic elements as a pedagogical and psychological factor in teaching
89-93	SHAFAG MURADOVA	Translation as one of the main instructional tools in foreign language teaching
94-96	AYTAKIN ALIYEVA	Theoretical foundations of methods for using lexical materials in foreign language teaching
97-101	GULNARA SAFAROVA	Implementation and pedagogical effectiveness of interactive teaching methods in Biology education
102-105	SHAHRIYAR RZAZADA	Pedagogical foundations of using ethnopedagogical materials in general education schools
106-111	VUSAL ISMAYILOV	Organization of extracurricular and out-of-school activities: international experience and modern approaches

PSYCHOLOGY

- 112-117 **NUSHABA MAMMADOVA** The role of psychodiagnostic tests in assessing students' psychological and behavioral characteristics in educational settings
- 118-121 **AYNUR AKHUNDLU** Organization of extracurricular and out-of-school activities: international experience and modern approaches
- 122-126 **MINAYA ALIYEVA** Digital technologies and social media: contemporary aspects of their impact on adolescent psychology
- 127-131 **NURJAN ALAKBAROVA** Factors influencing the formation of parent-child relationships in single-parent families

PHILOLOGY

- 132-137 **ALI GASIMOV** The stylistic role of english idiomatic expressions in journalistic texts

HISTORY

- 138-142 **ALTAY JAFARLI** Preservation and restoration of historical and cultural heritage monuments in the city of Ordubad

EXACT SCIENCES

- 143-148 **ELSHAD AGHAYEV** Mathematical justification of the application of the separation of variables method to the solution of mixed problems for Hyperbolic-type equations

ARTS

- 149-153 **HABIBA
ALLAHVERDIYEVA** Artistic features of the landscape genre in the works of Fakhraddin Gahramanov

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА: ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ

12-19	ГУРБАН ГУРБАНЛЫ	Инновационные подходы к преподаванию русского языка как иностранного с использованием искусственного интеллекта
20-23	ГАСАНАЛИ ЭЙВАЗЛЫ	Возможности применения инновационных методических подходов в современных условиях образования
24-27	ЗЕЙНАБ МЕХДИЕВА
МЕФТУН МАДЖЛУМЛУ	Педагогико-психологические основы развития самосознания у детей дошкольного возраста с интеллектуальными нарушениями
28-31	ДЖОШГУН ГУРБАНОВ	Роль взаимодействия семьи и школы в формировании профессиональной ориентации учащихся
32-35	ФИРУЗА ВЕЛИБЕЙОВА	Применение и педагогическая эффективность методов обучения в условиях инклюзивного образования
36-43	ИНДЖИ МАМЕДОВА	Научно-теоретические основы использования этнопедагогических материалов в формировании экологического сознания младших школьников
44-48	ИНДЖИ МУРАДОВА	Основные методы активного обучения в дошкольном образовании и пути их применения
49-53	ДЖЕЙРАН ИСАЕВА	Влияние внеурочной деятельности на развитие учащихся в общеобразовательных школах
54-59	НАРЗАДЕ МАМЕДОВА	Изучение этнопедагогического наследия и формирование национально-нравственных ценностей в начальном образовании
60-62	ОРУДЖ ГАДИМОВ	Педагогические взгляды Сираджеддина Урмави на семейное воспитание и детско-родительские отношения

ПЕДАГОГИКА: МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИН

63-70	ФАХРИЯ ДЖАФАРОВА	Методические основы изучения частей речи в начальных классах
71-75	КЯМАЛА ИБРАГИМОВА	Современные проблемы и направления развития преподавания информатики в вузах
76-83	АЙГЮН МАМЕДОВА	Методические основы преподавания основных понятий математического анализа в вузах
84-88	ДЖАМАЛЯ БЕХБУДОВА
АЙСЕН МАМЕДОВА	Элементы логики как педагогико-психологический фактор в обучении решению задач
89-93	ШАФАГ МУРАДОВА	Перевод как одно из основных средств обучения иностранному языку
94-96	АЙТЕКИН АЛИЕВА	Теоретические основы методов использования лексического материала в обучении иностранному языку
97-101	ГЮЛЬНАРА САФАРОВА	Применение и педагогическая эффективность интерактивных методов обучения в преподавании биологии
102-105	ШАХРИЯР РЗАЗАДЕ	К педагогическим основам использования этнопедагогических материалов в общеобразовательных школах
106-111	ВУСАЛ ИСМАИЛОВ	Организация внеклассной и внешкольной деятельности: международный опыт и современные подходы

ПСИХОЛОГИЯ

- 112-117 **НУШАБА МАМЕДОВА** Роль психодиагностических тестов в оценке психологических и поведенческих особенностей учащихся в образовательной среде
- 118-121 **АЙНУР АХУНДЛУ** Историческое развитие и теоретико-концептуальные основы гендерных отношений
- 122-126 **МИНАЯ АЛИЕВА** Цифровые технологии и социальные сети: современные аспекты их влияния на психологию подростков
- 127-131 **НУРДЖАН АЛЕКБЕРОВА** Факторы, влияющие на формирование детско-родительских отношений в неполных семьях

ФИЛОЛОГИЯ

- 132-137 **АЛИ ГАСЫМОВ** Стилистическая роль английских идиоматических выражений в публицистических текстах

ИСТОРИЯ

- 138-142 **АЛТАЙ ДЖАФАРЛИ** Сохранение и реставрация памятников историко-культурного наследия города Ордубад

ТОЧНЫЕ НАУКИ

- 143-148 **ЭЛЬШАД АГАЕВ** Математическое обоснование применения метода разделения переменных к решению смешанных задач для уравнений гиперболического типа

ИСКУССТВО

- 149-153 **ГАБИБА АЛЛАХВЕРДИЕВА** Художественные особенности пейзажного жанра в творчестве Фахреддина Гахраманова

UOT: 378.147:811.161.1'243:004.8

Иновационные подходы к преподаванию русского языка как иностранного с использованием искусственного интеллекта

Автор(ы):

Гурбан Гурбанлы

Нахчыванский институт учителей
Доктор философии по филологии,
доцент
Э-почта: GurbanGurbanli@nmi.edu.az

Ключевые слова: инновационные подходы, искусственный интеллект, русский язык как иностранный, высшее образование, цифровое образование, языковая компетенция, цифровая педагогика, инновационные образовательные технологии

Аннотация. В современных условиях стремительное развитие цифровых технологий открывает новые возможности для преподавания иностранных языков. Интеграция инструментов искусственного интеллекта в образовательный процесс способствует персонализации обучения, развитию коммуникативных компетенций обучающихся и повышению эффективности учебной деятельности. В статье рассматриваются инновационные подходы к преподаванию русского языка как иностранного с использованием технологий искусственного интеллекта в высших учебных заведениях Азербайджана. Анализируются особенности применения платформ ChatGPT, Gemini, Copilot, DeepL Translate, Google Translate и других цифровых ресурсов в процессе формирования языковых компетенций. Результаты исследования показывают, что технологии искусственного интеллекта оказывают положительное влияние на развитие лексических, грамматических, письменных и устных речевых навыков обучающихся. Вместе с тем подчеркивается необходимость соблюдения принципов академической добросовестности, информационной безопасности и этического использования цифровых технологий. Особое внимание уделяется нормативно-правовым документам Азербайджанской Республики, регулирующим процессы цифровизации образования и внедрения технологий искусственного интеллекта.

Author(s):

Gurban Gurbanli

Nakhchivan Teachers Institute
PhD in Philology, Associate
Professor
E-mail: GurbanGurbanli@nmi.edu.az

Keywords: innovative approaches, artificial intelligence, Russian as a foreign language, higher education, digital education, language competence, digital pedagogy, innovative educational technologies

Innovative approaches to teaching russian as a foreign language through the use of Artificial Intelligence

Abstract. In the contemporary context, the rapid development of digital technologies is creating new opportunities for foreign language teaching. The integration of artificial intelligence tools into the educational process contributes to the personalization of learning, the development of students' communicative competencies, and the enhancement of learning effectiveness. The article examines innovative approaches to teaching Russian as a foreign language through the use of artificial intelligence technologies in higher education institutions of Azerbaijan. The study analyzes the application of ChatGPT, Gemini, Copilot, DeepL Translate, Google Translate, and other digital resources in the process of developing language competencies. The research findings indicate that artificial intelligence technologies have a positive impact on the development of students' lexical, grammatical, written, and oral communication skills. At the same time, the importance of adhering to the principles of academic integrity, information security, and the ethical use of digital technologies is emphasized. Special attention is paid to the regulatory and legal documents of the Republic of Azerbaijan governing the processes of educational digitalization and the implementation of artificial intelligence technologies.

Müəllif(lər):

Qurban Qurbanlı

Naхçıvan Müəllimlər İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-poçt: GurbanGurbanli@nmi.edu.az

Açar sözlər: innovativ yanaşmalar, süni intellekt, rus dili xarici dil kimi, ali təhsil, rəqəmsal təhsil, dil kompetensiyası, rəqəmsal pedaqogika, innovativ təhsil texnologiyaları

Süni intellektdən istifadə etməklə rus dilinin xarici dil kimi tədrisinə innovativ yanaşmalar

Annotasiya. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı xarici dillərin tədrisi üçün yeni imkanlar yaradır. Təhsil prosesinə süni intellekt alətlərinin integrasiyası tələmin fərdiləşdirilməsinə, öyrənmələrin kommunikativ kompetensiyalarının inkişafına və tədris fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaradır. Məqalədə Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində süni intellektdən istifadə etməklə rus dilinin xarici dil kimi tədrisinə innovativ yanaşmalar araşdırılır. ChatGPT, Gemini, Copilot, DeepL Translate, Google Translate və digər rəqəmsal platformaların dil kompetensiyalarının formalaşdırılması prosesində tətbiq xüsusiyyətləri təhlil edilir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, süni intellekt texnologiyaları tələbələrin leksik, qrammatik, yazılı və şifahi nitq bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı, akademik dürüstlük, informasiya təhlükəsizliyi və rəqəmsal texnologiyalardan etik istifadənin prinsiplərinə riayət olunmasının vacibliyi vurğulanır. Xüsusi diqqət təhsilin rəqəmsallaşdırılması və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqini tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının normativ-hüquqi sənədlərinə yönəldilir.

Введение. В условиях глобализации и цифровой трансформации общества изучение иностранных языков становится одним из важнейших направлений развития современной системы образования. Владение иностранными языками способствует расширению академических, профессиональных и межкультурных возможностей обучающихся, повышая их конкурентоспособность на национальном и международном рынках труда [2; 3]. В системе высшего образования Азербайджана русский язык сохраняет статус одного из наиболее востребованных иностранных языков, обеспечивая доступ к научной литературе, профессиональной коммуникации и межкультурному взаимодействию. Современный этап развития образования характеризуется активным внедрением цифровых технологий в учебный процесс. Особое место среди них занимают технологии искусственного интеллекта, которые существенно трансформируют подходы к преподаванию и изучению иностранных языков. Использование интеллектуальных образовательных систем способствует созданию персонализированной образовательной среды, учитывающей индивидуальные особенности, уровень подготовки и потребности каждого обучающегося [4; 5]. Согласно исследованиям R. Luckin, технологии искусственного интеллекта обладают значительным потенциалом для повышения качества образования и развития навыков XXI века [8].

Одним из важных преимуществ инструментов искусственного интеллекта является возможность организации непрерывной языковой практики. Такие платформы, как ChatGPT, Gemini, Copilot, DeepL Translate и Google Translate, позволяют обучающимся получать мгновенную обратную связь, совершенствовать навыки письменной и устной речи, расширять словарный запас и самостоятельно устранять языковые ошибки [6; 7]. Благодаря этому процесс изучения русского языка становится более интерактивным, гибким и ориентированным на потребности конкретного студента.

Для азербайджанских студентов, изучающих русский язык как иностранный, одной из актуальных проблем остаётся ограниченность языковой практики вне учебной аудитории. Кроме того, традиционные методы обучения не всег-

да обеспечивают необходимую степень индивидуализации образовательного процесса. В связи с этим применение инструментов искусственного интеллекта рассматривается как эффективное средство повышения мотивации обучающихся, развития самостоятельной учебной деятельности и совершенствования языковой подготовки [4; 19].

Следует отметить, что развитие цифровых технологий и искусственного интеллекта является одним из приоритетных направлений государственной политики Азербайджанской Республики. Правовые основы цифровой трансформации образования определяются Законом Азербайджанской Республики «Об образовании» [13], Государственной стратегией развития образования [14], Национальными приоритетами социально-экономического развития «Азербайджан 2030» [15], Стратегией социально-экономического развития на 2022-2026 годы [16], а также Стратегией искусственного интеллекта Азербайджанской Республики на 2025-2028 годы [17; 18].

Особое значение имеет утверждённая в 2025 году Стратегия искусственного интеллекта Азербайджанской Республики на 2025-2028 годы, предусматривающая развитие человеческого капитала, формирование цифровых компетенций и широкое внедрение технологий искусственного интеллекта в систему образования [17; 18]. Данные направления полностью соответствуют современным международным тенденциям, отражённым в документах UNESCO, Европейской комиссии и OECD, посвящённых вопросам цифровой трансформации образования и этического использования искусственного интеллекта [9-12].

Вместе с тем расширение использования технологий искусственного интеллекта в образовательной среде актуализирует вопросы академической добросовестности, защиты персональных данных, достоверности генерируемой информации и соблюдения этических норм. В рекомендациях UNESCO подчёркивается необходимость ответственного и прозрачного использования искусственного интеллекта в образовательной деятельности, а также обеспечения баланса между технологическими инновациями и гуманистическими принципами образования

[9; 10].

Таким образом, интеграция инструментов искусственного интеллекта в процесс преподавания русского языка как иностранного представляет собой не только педагогическую инновацию, но и важное направление модернизации высшего образования, поддерживаемое на государственном и международном уровнях. В этой связи исследование возможностей использования технологий искусственного интеллекта в обучении русскому языку как иностранному азербайджанских студентов приобретает особую научную и практическую значимость.

Цель исследования заключается в выявлении возможностей использования инструментов искусственного интеллекта при преподавании русского языка как иностранного азербайджанским студентам в высших учебных заведениях, определении их педагогических преимуществ, анализе нормативно-правовых основ применения данных технологий и оценке перспектив их дальнейшего внедрения в образовательный процесс.

Методология исследования. Исследование проведено с целью выявления возможностей использования инструментов искусственного интеллекта в преподавании русского языка как иностранного азербайджанским студентам высших учебных заведений, определения их влияния на формирование языковых компетенций обучающихся и оценки перспектив дальнейшего применения данных технологий в образовательном процессе.

Теоретико-методологическую основу исследования составили современные концепции преподавания иностранных языков, коммуникативный подход к обучению, положения цифровой педагогики, конструктивистской теории обучения, а также научные труды, посвящённые внедрению технологий искусственного интеллекта в образовательную практику [2-5]. В качестве концептуальной базы использовались исследования, рассматривающие возможности интеллектуальных обучающих систем, адаптивного обучения и цифровых образовательных технологий в процессе формирования языковых компетенций обучающихся [5; 8].

В ходе исследования был применён смешанный исследовательский дизайн (Mixed

Methods Research), предусматривающий интеграцию количественных и качественных методов анализа. Использование данного подхода позволило обеспечить объективность, достоверность и комплексность полученных результатов, а также рассмотреть исследуемую проблему как с позиции статистических показателей, так и с точки зрения субъективного опыта участников образовательного процесса.

На первом этапе исследования был проведён анализ научной литературы по проблеме использования искусственного интеллекта в образовании и преподавании иностранных языков. Для достижения поставленной цели были изучены труды отечественных и зарубежных исследователей в области методики преподавания иностранных языков, цифровой педагогики и образовательных технологий [1-8]. Кроме того, проанализированы международные документы и рекомендации UNESCO, OECD и Европейской комиссии, посвящённые вопросам цифровизации образования и этическим аспектам применения технологий искусственного интеллекта [9-12]. Анализ нормативно-правовой базы Азербайджанской Республики осуществлялся на основе действующих законодательных и стратегических документов, регулирующих процессы цифровой трансформации и модернизации образования [13-18].

Эмпирическая часть исследования была реализована на базе Нахчыванского учительского института и Нахчыванского государственного университета. В исследовании приняли участие 140 респондентов, из которых 120 составили студенты, изучающие русский язык как иностранный, и 20 преподавателей русского языка. Отбор участников осуществлялся методом целенаправленной выборки (purposive sampling), что позволило привлечь к исследованию лиц, непосредственно вовлечённых в процесс преподавания и изучения русского языка.

Для сбора эмпирических данных была разработана структурированная онлайн-анкета, включающая 20 вопросов открытого и закрытого типов. Содержание анкеты было направлено на выявление уровня использования инструментов искусственного интеллекта, определение их влияния на процесс изучения русского языка, оценку преимуществ и трудностей применения

данных технологий, а также изучение отношения респондентов к перспективам их дальнейшего использования в образовательной практике.

Закрытые вопросы позволили получить количественные показатели, характеризующие степень распространённости инструментов искусственного интеллекта среди студентов и преподавателей. Открытые вопросы были направлены на выявление индивидуального опыта участников исследования, их мнений относительно эффективности технологий искусственного интеллекта, а также существующих проблем и ограничений их применения.

Особое внимание в ходе исследования было уделено анализу возможностей наиболее распространённых инструментов искусственного интеллекта, используемых в образовательной деятельности. В частности, были изучены функциональные возможности платформ ChatGPT, Gemini, Copilot, DeepL Translate и Google Translate применительно к обучению русскому языку как иностранному. Анализ проводился по следующим направлениям: развитие лексических навыков, совершенствование грамматической компетенции, формирование письменной речи, поддержка переводческой деятельности, развитие устной коммуникации и организация самостоятельной учебной работы студентов [6; 7; 19].

Обработка количественных данных осуществлялась с использованием методов описательной статистики. Полученные результаты были систематизированы на основе процентных показателей, средних значений и сравнительного анализа. Для интерпретации ответов на открытые вопросы применялся метод контент-анализа, предусматривающий выделение ключевых тематических категорий и их последующую систематизацию. Использование данного метода позволило выявить основные тенденции, характеризующие отношение студентов и преподавателей к использованию технологий искусственного интеллекта в обучении русскому языку.

С целью обеспечения надёжности и объективности исследования особое внимание уделялось соблюдению этических принципов научного исследования. Все участники были предварительно проинформированы о целях ис-

следования и добровольно выразили согласие на участие в нём. Конфиденциальность персональных данных респондентов была полностью обеспечена, а собранная информация использовалась исключительно в научных целях. Данный подход соответствует международным рекомендациям по этическому использованию цифровых технологий и искусственного интеллекта в образовании [9; 10].

Таким образом, выбранная методология исследования позволила комплексно изучить возможности использования инструментов искусственного интеллекта в преподавании русского языка как иностранного азербайджанским студентам, определить их влияние на развитие языковых компетенций обучающихся и выявить основные перспективы дальнейшей интеграции данных технологий в систему высшего образования.

Результаты исследования и их обсуждение. Проведённое исследование показало, что инструменты искусственного интеллекта становятся важным компонентом современной образовательной среды и оказывают существенное влияние на процесс преподавания русского языка как иностранного в высших учебных заведениях. Полученные результаты свидетельствуют о высоком уровне заинтересованности студентов и преподавателей в использовании цифровых технологий, основанных на искусственном интеллекте, а также о значительном потенциале данных инструментов для повышения качества языкового образования.

Анализ результатов анкетирования показал, что большинство респондентов регулярно используют различные платформы искусственного интеллекта в образовательной деятельности. Наиболее востребованными среди студентов оказались ChatGPT, Google Translate, DeepL Translate и Gemini. Преподаватели, в свою очередь, чаще используют данные инструменты для подготовки учебных материалов, разработки заданий и организации самостоятельной работы обучающихся.

Полученные данные свидетельствуют о том, что 84% опрошенных студентов считают использование инструментов искусственного интеллекта эффективным средством расширения словарного запаса русского языка. По мне-

нию респондентов, данные технологии позволяют быстрее находить значения новых слов и выражений, анализировать особенности их употребления в различных контекстах и получать дополнительные примеры использования лексических единиц. Аналогичные выводы содержатся в исследованиях, посвящённых применению интеллектуальных обучающих систем и цифровых технологий в языковом образовании [5; 8].

Важным результатом исследования стало выявление положительного влияния искусственного интеллекта на формирование грамматической компетенции обучающихся. Так, 78% респондентов отметили, что использование генеративных систем искусственного интеллекта способствует более эффективному усвоению грамматических правил русского языка. Платформы ChatGPT и Gemini позволяют автоматически выявлять ошибки, предлагать корректные варианты построения высказываний и объяснять причины допущенных ошибок. Подобные возможности обеспечивают оперативную обратную связь и способствуют развитию языковой рефлексии обучающихся [6; 7].

Результаты исследования показали также значительное влияние технологий искусственного интеллекта на развитие письменной речи студентов. Около 72 % опрошенных отметили, что использование цифровых платформ помогает совершенствовать навыки написания текстов, способствует улучшению структуры письменных работ и расширяет возможности самостоятельного редактирования текстов. Особенно эффективными респонденты считают функции генерации примеров, исправления языковых ошибок и предоставления рекомендаций по стилистическому оформлению письменной речи [6].

Существенное значение имеют возможности искусственного интеллекта в развитии коммуникативной компетенции. Использование диалоговых систем позволяет моделировать различные коммуникативные ситуации и создавать условия для языковой практики вне учебной аудитории. Для студентов, изучающих русский язык как иностранный в азербайджаноязычной среде, данный аспект имеет особую актуальность, поскольку компенсирует ограниченность естественной языковой среды об-

щения. Полученные результаты подтверждают положения коммуникативного подхода к обучению иностранным языкам, согласно которому регулярная речевая практика является одним из ключевых факторов успешного формирования коммуникативной компетенции [2; 3].

Анализ ответов преподавателей показал, что инструменты искусственного интеллекта обладают значительным потенциалом для совершенствования профессиональной деятельности педагога. Респонденты отметили эффективность использования цифровых платформ при подготовке учебно-методических материалов, разработке тестовых заданий, составлении упражнений различного уровня сложности и организации индивидуализированного обучения. Данные результаты согласуются с выводами Е.С.Полат о возрастающей роли цифровых технологий в модернизации образовательного процесса [4].

Наряду с положительными аспектами были выявлены и определённые проблемы использования искусственного интеллекта в образовательной практике. Наиболее значимым риском респонденты считают нарушение принципов академической добросовестности. Согласно результатам исследования, 63% участников отметили вероятность использования студентами готовых текстов без должной самостоятельной переработки информации. Данная проблема в последние годы активно обсуждается в международном научном сообществе и рассматривается как один из основных вызовов, связанных с внедрением генеративного искусственного интеллекта в систему образования [9; 10].

Среди других проблем респонденты выделили вопросы достоверности генерируемой информации, необходимость проверки полученных материалов, а также риски, связанные с обработкой и хранением персональных данных пользователей. Эти аспекты требуют разработки соответствующих методических рекомендаций и формирования культуры ответственного использования технологий искусственного интеллекта в образовательной среде [9-12].

Результаты исследования также показали, что успешная интеграция технологий искусственного интеллекта в процесс преподавания

русского языка напрямую связана с уровнем цифровой компетентности преподавателей и студентов. Большинство участников исследования подчеркнули необходимость проведения специализированных тренингов, семинаров и курсов повышения квалификации, направленных на развитие практических навыков использования цифровых образовательных технологий. Подобный подход соответствует стратегическим направлениям развития образования, определённым в государственных документах Азербайджанской Республики [14-18].

Полученные результаты позволяют сделать вывод о том, что инструменты искусственного интеллекта не должны рассматриваться как альтернатива традиционным методам преподавания русского языка как иностранного. Напротив, их педагогическая ценность заключается в способности дополнять существующие образовательные практики, обеспечивать персонализацию обучения и создавать дополнительные возможности для развития языковых компетенций обучающихся. Данный вывод соответствует современным международным подходам к цифровой трансформации образования, согласно которым искусственный интеллект должен выступать средством поддержки и совершенствования педагогической деятельности, а не её замещения [9-12; 20].

Таким образом, результаты исследования подтверждают высокий потенциал использования инструментов искусственного интеллекта в преподавании русского языка как иностранного азербайджанским студентам высших учебных заведений. Их эффективное применение способствует развитию языковых навыков, повышению учебной мотивации, расширению возможностей самостоятельного обучения и модернизации образовательного процесса в целом.

Заключение. Современный этап развития высшего образования характеризуется активным внедрением цифровых технологий и поиском новых подходов к организации образовательного процесса. В этих условиях технологии искусственного интеллекта становятся одним из наиболее перспективных инструментов модернизации языкового образования, обеспечивая повышение эффективности обучения, индивидуализацию образовательных траекторий и раз-

витие самостоятельной учебной деятельности студентов.

Результаты проведённого исследования подтвердили, что использование инструментов искусственного интеллекта в преподавании русского языка как иностранного азербайджанским студентам обладает значительным педагогическим потенциалом. Установлено, что такие платформы, как ChatGPT, Gemini, Copilot, DeepL Translate и Google Translate, способствуют расширению словарного запаса обучающихся, совершенствованию грамматических навыков, развитию письменной и устной речи, а также формированию устойчивой мотивации к изучению русского языка [5-8].

Исследование показало, что технологии искусственного интеллекта позволяют создавать персонализированную образовательную среду, учитывающую индивидуальные особенности студентов, уровень их языковой подготовки и темп усвоения учебного материала. Благодаря возможностям оперативной обратной связи, автоматизированного анализа ошибок и моделирования коммуникативных ситуаций данные инструменты существенно расширяют возможности традиционного языкового обучения [2-4].

Важным результатом исследования стало выявление позитивного отношения большинства студентов и преподавателей к использованию искусственного интеллекта в образовательной деятельности. Участники исследования отметили, что данные технологии не только облегчают доступ к образовательным ресурсам, но и создают дополнительные условия для самостоятельной работы, исследовательской деятельности и непрерывного совершенствования языковых компетенций.

Вместе с тем результаты исследования свидетельствуют о необходимости взвешенного и педагогически обоснованного подхода к интеграции технологий искусственного интеллекта в образовательный процесс. Особого внимания требуют вопросы обеспечения академической добросовестности, защиты персональных данных, достоверности генерируемой информации и соблюдения этических норм использования цифровых технологий [9-12]. В этой связи особую актуальность приобретает разработка методических рекомендаций по использованию

инструментов искусственного интеллекта в обучении иностранным языкам, а также повышение уровня цифровой компетентности преподавателей и студентов.

Проведённый анализ нормативно-правовой базы Азербайджанской Республики показал, что внедрение технологий искусственного интеллекта в систему образования соответствует стратегическим направлениям государственной политики в области цифровизации и инновационного развития. Законодательные и программные документы, принятые в последние годы, создают благоприятные условия для дальнейшего расширения практики использования искусственного интеллекта в образовательной деятельности [13-18].

Таким образом, искусственный интеллект следует рассматривать как эффективный инновационный инструмент поддержки преподавания русского языка как иностранного, способствующий совершенствованию образовательного процесса и развитию языковых компетенций обучающихся. Его целенаправленное и научно обоснованное применение позволяет повысить качество языковой подготовки студентов, обеспечить соответствие образовательного процесса современным требованиям цифрового общества и расширить возможности реализации компетентностного подхода в высшем образовании.

Перспективы дальнейших исследований связаны с изучением эффективности отдельных инструментов искусственного интеллекта при формировании различных видов речевой деятельности, разработкой методических моделей их интеграции в процесс преподавания русского языка как иностранного, а также проведением сравнительных исследований в различных образовательных учреждениях и языковых средах.

Список литературы

1. Азимов, Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: ИКАР, 2009. – 448 с.
2. Пассов, Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, – 2017. – 223 с.
3. Гальскова Н. Д., Гез Н. И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – М.: Академия, – 2018. – 336 с.
4. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, – 2021. – 272 с.
5. Alkhatlan, A., Kalita, J. Intelligent tutoring systems: A comprehensive historical survey with recent developments // arXiv preprint arXiv:1812.09628. – 2018.
6. Fitria, T. N. QuillBot as an online tool: Students' alternative in paraphrasing and rewriting English writing // *Englisia: Journal of Language, Education and Humanities*. – 2021. Vol. 9(1). – p.183-196.
7. Dang, J., Liu, L. Implicit theories of mind predict competitive and cooperative responses to artificial intelligence robots // *Computers in Human Behavior*. – 2022. Vol. 134. – Article 107300.
8. Luckin, R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. – London: UCL Institute of Education Press, – 2018.
9. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. – Paris: UNESCO, – 2021.
10. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO Publishing, – 2023.
11. European Commission. Digital Education Action Plan 2021-2027: Resetting Education and Training for the Digital Age. – Brussels, – 2021.
12. OECD. Artificial Intelligence and the Future of Skills. Paris: OECD Publishing, – 2021.
13. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, – 2009.
14. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı.
15. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı.
16. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. – Bakı, – 2022.
17. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azər-

- baycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında 19 mart 2025-ci il tarixli 530 nömrəli Sərəncamı. – Bakı, – 2025. – Elektron resurs. – Giriş rejimi: <https://e-qanun.az/framework/59218>
18. Azərbaycan Respublikasının 2025-2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2025-ci il tarixli 530 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı, – 2025.
19. Hacıyeva, F. Xarici dillərin tədrisində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi perspektivləri // Təhsil problemləri. – 2023. №2. – s.45-52.
20. Гурбанлы, Г.М. Некоторые замечания к научно-практической классификации современных образовательных технологий // Журнал «Нахчыванский институт учителей. Научные труды» – 2025, № 4, – с.12-20.

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Akif Abbasov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 10.04.2026, son daxilolma – 25.05.2026, qəbulolunma – 05.06.2026

UOT: 37.091.3:82

M  sir təhsil  raitində innovativ metodik yanaşmaların tətbiqi imkanları

Müəllif(lər):

Həsənəli Eyvazlı

Naхçıvan Müəllimlər İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

E-poçt: HasanaliEyvazov@nmi.edu.az

Açar sözlər: metodik yanaşmalar, innovativ təlim, interaktiv metodlar, dərs prosesi, ədəbiyyatın tədrisi, pedaqoji texnologiyalar, tənqidi düşünmə,  xsiyy t y n ml  təhsil

Annotasiya. M q l d  m sir təhsil mühitində dərs prosesinin təşkili zamanı tətbiq olunan metodik yanaşmaların əsas istiqamətləri araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi yeni pedaqoji texnologiyaların və innovativ təlim metodlarının təhsil prosesində rolunu müəyyənləşdirmək, onların təhsilalanların idrak fəallığına, yaradıcı t f kk r n  v  müstəqil düşünmə bacarıqlarına təsirini təhlil etməkdir. Araşdırmada ənənəvi və m sir təlim yanaşmaları müqayisəli  kild  nəzərdən keçirilmiş, xüsusilə  d biyyat fənninin tədrisində bədi əsərlərin təhlili zamanı istifadə olunan metodik prinsiplər sistemləşdirilmişdir. Tədqiqat zamanı müqayisəli təhlil, müşahidə,  m mil şdirm  və elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili metodlarından istifadə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, t dqimat, müzakirə, problemlə təlim, müqayisəli təhlil və qarşılıqlı fikir mübadiləsi kimi interaktiv metodlar şagirdlərin təlim fəaliyyətinə fəal cəlb olunmasına, tənqidi v  məntiqi düşünmə bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. M q l d  vurğulanır ki, m sir təhsil  raitində d rslerin səmərəliliyi yalnız innovativ texnologiyaların tətbiqindən deyil, həm də müəllimin metodik hazırlığından, yaradıcılığından v  peşəkar fəaliyyətindən asılıdır. N tic  etibaril  innovativ metodik yanaşmaların t tbiqi t lim keyfiyy tinin y ks ldilm sin  v   xsiyy t y n ml  t hsilin inkişafına m h m t hf  verir.

Author(s):

Hasanali Eyvazli

Nakhchivan Teachers Institute
PhD in Philology, Associate
Professor

E-mail: HasanaliEyvazov@nmi.edu.az

Keywords: methodological approaches, innovative teaching, interactive methods, teaching process, literature teaching, pedagogical technologies, critical thinking, learner-centered education

Implementation opportunities of innovative methodological approaches in modern education

Abstract. The article examines the main directions of methodological approaches applied in the organization of the teaching process within the modern educational environment. The purpose of the study is to identify the role of innovative teaching methods and modern pedagogical technologies in education and to analyze their impact on students' cognitive activity, creative thinking, and independent learning skills. Traditional and contemporary teaching approaches are comparatively analyzed, with particular attention given to methodological principles used in teaching literature and analyzing literary works. The research employs comparative analysis, observation, generalization, and the review of pedagogical literature. The findings indicate that interactive methods such as presentations, discussions, problem-based learning, comparative analysis, and collaborative exchange of ideas positively influence students' engagement in learning activities and contribute to the development of critical and logical thinking skills. The study emphasizes that the effectiveness of teaching in contemporary educational settings depends not only on the use of innovative technologies but also on teachers' methodological competence, creativity, and professional development. It is concluded that the application of innovative methodological approaches significantly contributes to improving educational quality and promoting learner-centered education.

Автор(ы):

Гасанали Эйвазлы

Нахчыванский институт учителей
Доктор философии по филологии,
доцент

Э-почта: HasanaliEyvazov@nmi.edu.az

Ключевые слова: методические подходы, инновационное обучение, интерактивные методы, образовательный процесс, преподавание литературы, педагогические технологии, критическое мышление, личностно-ориентированное образование

Возможности применения инновационных методических подходов в современных условиях образования

Аннотация. В статье рассматриваются основные направления методических подходов, применяемых при организации образовательного процесса в современных условиях. Цель исследования заключается в определении роли инновационных методов обучения и современных педагогических технологий в образовательной деятельности, а также в анализе их влияния на познавательную активность, творческое мышление и навыки самостоятельного обучения учащихся. В работе провед  сравнительный анализ традиционных и современных подходов к обучению, особое внимание уделено методическим принципам преподавания литературы и анализа художественных произведений. В исследовании использованы методы сравнительного анализа, наблюдения, обобщения и анализа научно-педагогической литературы. Результаты показывают, что интерактивные методы, включая презентации, дискуссии, проблемное обучение, сравнительный анализ и обмен мнениями, способствуют повышению активности учащихся и развитию критического и логического мышления. Подчеркивается, что эффективность современного урока зависит не только от использования инновационных технологий, но и от методической подготовки, творческого потенциала и профессионализма педагога. Сделан вывод о том, что внедрение инновационных методических подходов способствует повышению качества образования и развитию личностно-ориентированного обучения.

Giriş. Məlum həqiqətdir ki, hər bir ideyanın elmi-nəzəri və təcrübi məsələlərinin həlli müasir metodların yaradılması ilə reallaşır. Çünki müasir tədqiqatçının qarşıya qoyduğu ən mühüm məsələ təhsilalanların təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi üçün yeni təlim üsullarını, metodlarını və yollarını aydınlaşdıraraq tətbiq etməkdən ibarətdir. Məlum məsələdir ki, təhsilverənlərin hər birinin dərş prosesində özünəməxsus yanaşma tərzı və metodik üsulları vardır. Bir çox hallarda tədqiqatçılarınmızın təqdim etdiyi bəzi metodik yanaşmalar və ya təhlili istiqamətlər pedaqoji cəmiyyətə əhəkim kimi qəbul etdirilməyə çalışılır. Hansı ki, çoxsaylı təhsilverənlərin hər birinin, dərş prosesinin gedişinə yanaşma tərzı və metodik yönümü vardır. Ona görə ki, tədqiqatçıların da daim söyldiyi kimi, hər dərş prosesi ayrılıqda bir tədqiqat işinə bənzəyir. Bu prosesdə müsbət tərəflərlə yanaşı mənfi tərəflər də ola bilər. Çünki bugünkü təcrübələrin nəticələrinin əksəriyyətini elmi yenilik adı ilə məktəbə gətirmək heç də müsbət hal deyil. Tədqiqatçı, yaxud müəllim dərş prosesində yeni tətbiq etdiyi metodik prosesi yenilik kimi təqdim edə bilməz. Hər bir yenilik praktikaya, təcrübəyə söykənməli və təsdiqini tapmalıdır.

Əgər fikirlərimizi ədəbiyyat dərşlərinin tədrisi metodları istiqamətinə yönəltməli olsaq, onda bildirməliyik ki, Ədəbiyyat dərşlərini tədris eləyən təhsilverən ilk növbədə təhsil islahatının qarşıya qoyduğu problemləri, prinsipləri və təhli letmə yollarını bilməlidir. Yalnız ənənəvi təhsillə yeni islahatın tələblərini və fərqlərini bilməklə uzağa getmək olmaz. O, həm də dərşin tipini, quruluşunu, ən azından proqramın tələbini bilməlidir. Çünki, bu gün yeni texnologiyadan istifadə yeni problemlərə əsaslanan tədqiqatların aparılmasını aktuallaşdırmışdır.

Tədqiqatçılar, ədəbi tənqidçilər, yaxud ədəbiyyatşünas alimlərin fikirlərində mütəmadi olaraq qeyd olunur ki, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı özündən əvvəlki dövrlərlə müqayisədə formasına, məzmununa və janr xüsusiyyətlərinə görə seçilmişdir. Ötən əsrin 20-80-ci illərdə yaranan ədəbiyyat nümunələri ideyasına və tərbiyəvi mahiyyətinə görə ümumilikdə götürdükdə əsasən sovet ideologiyasının prinsiplərini özündə əks etdirmişdir. Əlbəttə burada inkar ediləsi məsələ yoxdur. Çünki hər bir elmi araşdırma yazıldığı dövrə, ictimai farmasiyaya görə mənsub olduğu

ideologiyaya dair münasibət bildirməyi ön planda saxlamağa çalışmışdır.

Lakin mənsub olduğu dövrün ictimai formasiyasının ideologiyasından ayrılan bir sıra sənətkarlar olmuşdur ki, onların mövzu seçimi, yaradıcılıq üslubu, sözün bədii dəyəri, xalq yaradıcılığı nümunələrinin bədii inikası ədəbiyyatın inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Həmin qələm sahiblərinin o dövrdə yazılan əsərləri bugünkü günümüzdə də tərbiyəedici xüsusiyyətlərini ifadə etməkdədir.

Yeni təhsil islahatının bugünkü inkişafetdirici dərş prosesinin təfəkkürə əsaslanmaqla mənimsədilməsinin müxtəlif məzmunlu və istiqamətli optimal yolları axtarılır.

Tədqiqatçı Şəhanə Ərşadlı “Kurikulum üzrə ədəbiyyat dərşlərində bədii əsərlərin təhlilinə metodik yanaşmalar” məqaləsində yazır: “Müəllimlərin istifadəsində olan metodik vəsaitlər diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bədii əsərin təhlilində müxtəlif yanaşmalar özünü göstərir. Ş.Mikayılov və A.Bəkirovanın tədqiqatında bədii əsərlərin təhlili ilə bağlı aparılan işlər konkretləşdirilir.” Məktəb təcrübəsində indiki şəraitdə ədəbiyyat tədrisi qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələri nəzərə alınaraq bədii əsərin təhlili zamanı aşağıdakı cəhətlər diqqət mərkəzində saxlanmalıdır:

Əvvəla əsərin janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, ikincisi, məzmunla formanın uyğunluğu, üçüncüsü dil və üslub məsələsi, dördüncü, əsərdən çıxarılan ideya-estetik nəticə nəzərə alınmalıdır.

Əlbəttə, həyat hadisələrinin bədii-obrazlı inikası o əsərləri formasına, üslubuna, həcminə görə başqa şəkildə də qruplaşdırmaq olar, lakin göstərilən şəkildə qruplaşdırmaq şagirdlərin fikri fəallığına, sərbəst düşünmələrinə və müstəqil fikir söyləmələrinə optimal şərait yaratdığını məktəb təcrübəsi sübut edir” [3, s.333].

Müəlliflərin də qeyd etdikləri kimi həyat hadisələrinin bədii-obrazlı inikasını o əsərlərin formasına, üslubuna, həcminə görə başqa şəkildə də qruplaşdırmaq olar. Buradan görünür ki, müəllif nəzərdə tutduğu qaydaya qəti hökm vermir.

Yaxud, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin disenti Fəxrəddin Yusifov yazır: “Ədəbi əsərlərin öyrənilməsində ən mühüm mərhələ onun təhlil olunmasıdır. Ədəbi təhsi-

lin qarşısına qoyulan mühüm işlər məhz həmin mərhələdə reallaşır. Əsərin məzmununda əksini tapan məsələlər - əxlaqi-mənəvi dəyərlər, müsbət insani keyfiyyətlər, çatışmazlıqların tənqidi və s. bu əsərlərdə öz əksini tapır" [4, s.297].

Eyni zamanda, bu gün ədəbiyyat dərslərində qarşıya qoyulan mühüm tələb interaktiv təlim metodlarından səmərəli və məqsədəuyğun istifadə etməkdir.

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti Soltan Hüseynoğlu "kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərində bədii əsərlərin təhlilində interaktiv metodların tətbiqi daha səmərəlidir" ideyasını irəli sürərək yazır: "Tədqiqatçı interaktiv dərslərin müxtəlif mərhələlərində bədii əsərlərin ideya-məzmununun, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin təhlili imkanlarını araşdıraraq bildirir ki, bədii təhlil aparılan dərslərdə təqdimatlar, qarşılıqlı dinləmələr və müzakirələr aparıcı yer tutur. Tədqiqat prosesində əldə edilmiş biliklərin, məlumatların mübadiləsi qazanılmışların ümumi mənzərəsi barədə təsəvvür yaratmaqla bərabər, həm də ciddi köməkçilərin olduğunu da aşkara çıxarır. Belə ki, interaktiv metodların tətbiqi ilə əldə edilən məlumatları (bilikləri) birləşdirən fikirlər, ideyalar aydınlaşdırılır və onların yoxlanılan fərzilərə nə dərəcədə uyğun olduğu müəyyənləşdirilir [2, s.26-27].

Bu o deməkdir ki, bugünkü şəraitdə, yeni təhsil islahatının tələblərinə uyğun olaraq ədəbiyyat dərslərinin tədrisi qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələri nəzərə alınaraq bədii əsərin təhlili zamanı aşağıdakı mühüm cəhətlər nəzər-diqqətdə saxlanmalıdır:

1. Təhlil zamanı canlı danışmaq dilinin yazıldığı dövrə və ifadə tərzinə görə araşdırılması.
2. Satirik hekayələrin dövrə və zamana görə təhlili, müasir dövrlə müqayisəsi.
3. Bədii əsərlərdə obrazların təhlili zamanı problemin qoyuluşu.
4. Dövlər və mövzular üzrə ənənəvi bağlılıq və yeni yanaşma metodları.
5. Folklor motivlərindən istifadə prosesində bədii əsər nümunələri ilə xalq deyimlərinin müqayisəli təhlili.
6. Bədii nümunələrdə surətlərin xarakterik xüsusiyyətlərinə görə ümumiləşdirilməsi və tipikləşdirilməsi.

Qeyd etdiyimiz bu plandan belə nəticə

çıxarmaq olar ki, bədii əsərlərin dili üzrə işin yeni təhsil islahatının müasir tələblər baxımından təhlilin müxtəlif optimal variantları və ya planları üzrə aparıla bilər. Eyni zamanda dərslərdə canlandırma məşğələləri üzrə müxtəlif formalarda həyata keçirmək olar. Bu isə işin sistemli şəkildə öyrənilməsi üçün vacib şərt hesab olunur.

Qarşıya qoyulan mühüm məsələ bu əsərlərin tədris prosesində müasir problemlərini metodik cəhətdən düzgün və hərtərəfli həyata keçirilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Buradan belə bir sual çıxır: ümumilikdə təhsil sistemimizin inkişafını XXI əsrin 25 ilindən sonra nə gözləyir? Biz təhsil sistemimizin işini hansı perspektivli istiqamətdə qurmaalıyıq? Bu sual bu gün də təhsil problemimizin müasir tələblər səviyyəsində düzgün qurmağı problem kimi qarşıya qoyur.

Material və metodlar. Tədqiqatın material bazasını Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası, pedaqogika və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində aparılmış elmi araşdırmalar, metodik vəsaitlər, dərslilər, kurikulum sənədləri və müvafiq elmi məqalələr təşkil edir. Araşdırma zamanı xüsusilə ədəbiyyat dərslərində bədii əsərlərin təhlili, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi və müasir təhsil islahatlarının tələbləri ilə bağlı elmi-nəzəri mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat prosesində nəzəri təhlil, müqayisəli təhlil, sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Nəzəri təhlil metodu vasitəsilə ədəbiyyat dərslərinin tədrisi ilə bağlı elmi-pedaqoji ədəbiyyat araşdırılmış, müxtəlif tədqiqatçıların bədii əsərlərin təhlili barədə irəli sürdükləri fikirlər öyrənilmişdir. Müqayisəli təhlil metodu əsasında ənənəvi və müasir təlim yanaşmaları qarşılaşdırılmış, onların üstün və zəif cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Araşdırmada həmçinin bədii əsərlərin təhlili prosesində istifadə olunan metodik istiqamətlər, interaktiv təlim metodları və şagirdyönümlü yanaşmalar sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Əldə olunmuş nəticələrin ümumiləşdirilməsi yolu ilə ədəbiyyat dərslərində bədii əsərlərin təhlilinin daha səmərəli təşkilinə dair metodik müddəalar müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını müasir təhsil nəzəriyyələri, konstruktivist təlim yanaşması, kurikulumun tələbləri və şəxsiyyətyönümlü təh-

sil prinsipləri təşkil edir. Bu yanaşmalar əsasında ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin müstəqil düşünmə, təhlil etmə, qiymətləndirmə və yaradıcı fəaliyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi imkanları araşdırılmışdır.

Nəticə. Aparılan araşdırma göstərir ki, müasir təhsil sistemində ədəbiyyat dərslərinin səmərəli təşkili və bədii əsərlərin məqsədyönlü təhlili şagirdlərin müstəqil düşünmə, təhlil etmə, qiymətləndirmə və yaradıcı fəaliyyət bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Bədii əsərlərin tədrisində ənənəvi metodlarla yanaşı, interaktiv təlim metodlarından istifadə olunması şagirdlərin dərs prosesində fəallığını artırır, onların fikirlərini sərbəst ifadə etmələrinə və əsərlərin ideya-məzmun xüsusiyyətlərini daha dərindən mənimsəmələrinə imkan yaradır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bədii əsərlərin təhlili zamanı janr xüsusiyyətlərinin, dil və üslub məsələlərinin, obrazlar sisteminin, ideya-bədii məzmunun və dövrün ictimai-mədəni xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması tədrisin keyfiyyətini yüksəldən əsas amillərdəndir. Eyni zamanda əsərlərin müasir dövrün tələbləri baxımından şərh olunması, folklor motivləri ilə əlaqələndirilməsi və müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilməsi şagirdlərdə tənqidi və yaradıcı təfəkkürün formalaşmasına müsbət təsir

göstərir.

Araşdırma göstərir ki, ədəbiyyat dərslərində tətbiq olunan metod və vasitələrin seçimi müəllimin peşəkarlığından, metodik hazırlığından və dərsin məqsədindən asılıdır. Buna görə də bədii əsərlərin tədrisində çevik, şagirdyönlü və inkişafetdirici yanaşmaların tətbiqi vacib hesab olunur. Nəticə etibarilə, müasir təhsil islahatlarının tələblərinə uyğun olaraq ədəbiyyat dərslərinin təşkili və bədii əsərlərin elmi-metodik əsaslarla təhlili şagirdlərin ədəbi biliklərinin zənginləşdirilməsinə, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığının gücləndirilməsinə və onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Həsənli, B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası / B.Həsənli. – Bakı: Müəllim, – 2016. – 452 s.
2. Hüseynoğlu, S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: Fəal/interaktiv təlim / S.Hüseynoğlu. – Bakı: – 2009. – 200s.
3. Ərşadlı, Ş. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərində bədii əsərlərin təhlilinə metodik yanaşmalar. Filologiya məsələləri, № 5, – 2019, – s.333-334.
4. Yusifov, F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası / F.Yusifov. – Bakı: – 2018. – 349 s.

*Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rövşən Vəliyev
tərəfindən təqdim olunmuşdur.*

İlkin daxilolma – 03.04.2026, son daxilolma – 15.05.2026, qəbul olunma – 01.06.2026

UOT: 376.4:373.2

Əqli geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünüdərketmənin inkişafının pedaqoji-psixoloji əsasları

Müəllif(lər):

Zeynab Mehdiyeva

Нахçıван Мүәллимлар Інституту

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

E-poçt: zeynabmehdiyeva@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-0564-8805>

Məftun Məjlumlu

Нахçıван Мүәллимлар Інституту

Magistrant

Açar sözlər: əqli gerilik, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, özünüdərketmə, sosial inkişaf, ünsiyyət bacarıqları, korreksiya-pedaqoji fəaliyyət, özünüqiyətləndirmə, inklüziv təhsil

Annotasiya. Məqalədə əqli geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünüdərketmənin formalaşdırılması məsələləri araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi bu kateqoriyadan olan uşaqlarda özünüdərketmənin inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, onun formalaşdırılmasına təsir göstərən amilləri və effektiv pedaqoji vasitələri təhlil etməkdir. Araşdırmada göstərilir ki, əqli geriliyi olan uşaqlar sosial münasibətlər, ünsiyyət və oyun fəaliyyəti baxımından yaşıdlarından müəyyən fərqlərlə seçilir və bu xüsusiyyətlər onların şəxsiyyət inkişafına təsir göstərir. Tədqiqat zamanı elmi-pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatın təhlili, müşahidə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, sosial münasibətlərin emosional, kognitiv və davranış komponentlərinin integrasiyası, eləcə də fərdi yaşamağa əsaslanan korreksiya-pedaqoji fəaliyyət uşaqlarda özünüdərketmənin inkişafına müsbət təsir göstərir. Məqalədə özünüdərketmənin formalaşdırılması üçün ünsiyyət, oyun və sosial qarşılıqlı əlaqələrə əsaslanan metodların əhəmiyyəti vurğulanır. Nəticə etibarilə, məqsədyönlü pedaqoji təsir və uyğun inkişafetdirici mühit əqli geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların özünüqiyətləndirmə, özünütənzimə və sosial adaptasiya bacarıqlarının inkişafına mühüm töhfə verir.

Author(s):

Zeynab Mehdiyeva

Nakhchivan Teachers Institute

Doctor of Philosophy in Pedagogy

E-mail: zeynabmehdiyeva@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-0564-8805>

Meftun Majlumlu

Nakhchivan Teachers Institute

Master's student

Keywords: intellectual disability, preschool children, self-awareness, social development, communication skills, corrective pedagogy, self-evaluation, inclusive education

Pedagogical and psychological foundations of self-awareness development in preschool children with intellectual disabilities

Abstract. The article examines the development of self-awareness in preschool children with intellectual disabilities. The purpose of the study is to identify the characteristics of self-awareness development in this group of children, analyze the factors influencing this process, and determine effective pedagogical approaches for its enhancement. The research highlights that children with intellectual disabilities differ from their peers in social interaction, communication, and play activities, which significantly affects their personal development. The study is based on the analysis of pedagogical and psychological literature, as well as observation and generalization methods. The findings indicate that the integration of emotional, cognitive, and behavioral components of social interaction, together with individualized corrective and pedagogical support, positively influences the development of self-awareness. Particular emphasis is placed on communication, play-based activities, and social interaction as effective means of fostering self-awareness. The study concludes that purposeful pedagogical intervention and a supportive developmental environment contribute significantly to the enhancement of self-recognition, self-evaluation, and social adaptation skills in preschool children with intellectual disabilities.

Автор(ы):

Зейнаб Мехдиева

Нахчыванский институт учителей

Доктор философии по педагогике

Э-почта: zeynabmehdiyeva@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-0564-8805>

Мефтун Маджлумлу

Нахчыванский институт учителей

Магистрант

Ключевые слова:

интеллектуальные нарушения, дети дошкольного возраста, самосознание, социальное развитие, коммуникативные навыки, коррекционная педагогика, самооценка, инклюзивное образование

Педагогико-психологические основы развития самосознания у детей дошкольного возраста с интеллектуальными нарушениями

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формирования самосознания у детей дошкольного возраста с интеллектуальными нарушениями. Цель исследования заключается в выявлении особенностей развития самосознания у данной категории детей, анализе факторов, влияющих на этот процесс, а также определении эффективных педагогических средств его формирования. Отмечается, что дети с интеллектуальными нарушениями отличаются от сверстников особенностями социального взаимодействия, общения и игровой деятельности, что оказывает существенное влияние на развитие их личности. В исследовании использованы методы анализа психолого-педагогической литературы, наблюдения и обобщения. Установлено, что интеграция эмоционального, когнитивного и поведенческого компонентов социальных отношений, а также индивидуализированная коррекционно-педагогическая работа оказывают положительное влияние на развитие самосознания. Особое внимание уделяется роли общения, игровой деятельности и социальных взаимодействий в формировании представлений ребёнка о себе. Сделан вывод о том, что целенаправленное педагогическое воздействие и создание развивающей среды способствуют развитию навыков самопознания, самооценки и социальной адаптации у детей дошкольного возраста с интеллектуальными нарушениями.

Giriş. Bu gün psixologiya və pedaqogika elminin qarşısında duran vəzifələrdən biri də məktəblilərə səmərəli təlim keçmək və onların akademik uğursuzluqlarını aradan qaldırmaq yollarını tapmaqdır. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, ibtidai siniflərdə oxuyan zəif şagirdlərin demək olar ki, bir çoxu əqli geriliyi olan uşaqlardır.

Tədqiqat məlumatlarına görə, məktəb yaşının başlanğıcında əqli geriliyi olan uşaqlar adi uşaqlardan təkcə könüllü fəaliyyətin formalaşma dərəcəsinə, öyrənməyə emosional və şəxsi münasibətinə görə deyil, həm də təfəkkürün inkişaf səviyyəsinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər.

Məktəbəqədər yaşda inkişaf geriliyi olan uşaqların təfəkkürünün öyrənilməsi də bu baxımdan aktual bir mövzu olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ətraflı araşdırmalar əsasında bir çox psixoloqların apardıqları tədqiqatlarda da müəyyən edilmişdir ki, bütün əsas psixi əməliyyatlar məktəbəqədər yaşda formalaşır. Belə ki, məktəbəqədər yaşda uşaqlar obyektləri təsnif etmək bacarığına yiyələnirlər. Əvvəlcə onlar üçün yalnız sensor-konkret təsnifat formaları mövcud olur, sonra isə şifahi-konseptual səviyyədə təsnifat aparmağa başlayırlar. Hazırda göstərilmişdir ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların hamısı bəzi kəmiyyət göstəriciləri ilə mühakimə yürüdə və sadə məntiqi nəticələr çıxara bilirlər. Məktəbəqədər yaşın sonunda uşaqlar düşünmə bacarıqları baxımından sistemli məktəb biliklərini mənimsəyə və müəyyən nəzəri ümumiləşdirmələr aparmağa artıq hazırdırlar.

Böyük əhəmiyyətinə baxmayaraq, əqli geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların təfəkkürünün inkişafı, özünüdərketmənin formalaşması problemi az araşdırılmış və az öyrənilmişdir. Bu qrupdakı uşaqların düşüncə tərzinə dair məlumatlar bir çox dünya psixoloqların əsərlərində, tədqiqatlarında araşdırılmışdır. Həmin araşdırılmış tədqiqatlarda qeyd edilir ki, 6-7 yaşlı əqli geriliyi olan uşaqlarda konkret təfəkkür, əqli əməliyyatların zəif inkişafı, onların obyektiv-sensor səviyyəsində şifahi səviyyədə daha çox məhsuldarlığı, ümumiləşdirmə və abstraksiya proseslərinin inkişaf etməməsi, səbəb-nəticə əlaqələrinin qurulmasında çətinliklər, ümumi anlayışların mənimsənilməməsi, lənglik, ətalət, düşüncələrin sərtliyi, şablona can atma daha çox özünü göstərir. Eyni zamanda, əqli geriliyi olan uşaqlar digər uşaqlardan fərqli olaraq, təfəkkürün inkişafı üçün əhəmiyyətli dərəcədə böyük potensial nümayiş

etdirirlər.

İbtidai məktəb çağında əqli geriliyi olan uşaqlarda təfəkkürün inkişafında nəzərə çarpacaq ləngimə və özünəməxsusluq müşahidə olunur. Ən böyük xüsusiyyətlər şifahi-məntiqi təfəkkürün inkişafında qeyd olunur. Əqli geriliyi olan kiçik yaşlılarda əsas zehni əməliyyatlar kifayət qədər inkişaf etmir, təfəkkürün əyilməzliyi nümayiş etdirilir.

Inkişaf geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların diferensial düşüncəsi hələ öyrənilməmişdir. Yalnız zehni geriliyi olan kiçik yaşlılarda analogiya ilə münasibətlər qurularkən yaranan çətinliklər qeyd edilmişdir.

Əqli geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların məntiqi təfəkkür əməliyyatlarını yerinə yetirərkən hansı çətinliklərlə üzləşdiyini müəyyən etmək, həmçinin bu çətinlikləri aradan qaldırmağa hansı tərbiyə və təhsil şəraitinin kömək etdiyini öyrənmək, eyni zamanda həmin uşaqlarda özünüdərketmənin formalaşmasını ətraflı tədqiq etmək olduqca vacib görünür. Bu məsələlərin həlli hətta məktəbəqədər yaşda əqli geriliyi olan uşaqlarda təfəkkürün kompensasiyalı inkişafının imkanlarını və yollarını üzə çıxaracaq ki, bu da həmin uşaqların ümumtəhsil məktəb kurikulumunu mənimsəməyə hazırlanmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yuxarıda göstərilənlərin hamısı tədqiqatımızın problemini- əqli geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünüdərketmənin formalaşdırılması yollarını öyrənmək elmi və praktik cəhətdən əhəmiyyətli, aktual və hələ də inkişaf etdirilməmiş hesab etməyə imkan verir.

Tərbiyə fəaliyyətinin xüsusiyyətlərində olan əsas məsələ onun intellektual hərəkətlərdə həyata keçirilməsidir. Pedaqogika və psixologiyada əqli hərəkətlər ümumi intellektual bacarıqlarla bağlıdır. Ümumi intellektual bacarıqlar onların həyata keçirildiyi şəraitə uyğun hərəkətləri yerinə yetirmək üçün hazırlıq və bacarıq kimi, təhsil prosesi də şagirdlərin xüsusi müstəqilliyinin formalaşmasını, bilik əldə etmək üçün üsulları və bu üsullara qədər biliklərin mənimsənilməsinə tələb etdikdə şagirdləri məktəbdə təlim şəraitinə uyğunlaşdırmaq ehtiyacı ilə əlaqədar xüsusi aktualıq kəsb edir.

Bu məsələ normal inkişaf edən həmyaşıdları ilə müqayisədə ətraf mühitdən alınan məlumatları müstəqil başa düşmək, qavramaq, saxlamaq və istifadə etmək imkanları daha az olan əqli qüsurlu uşaqlara münasibətdə daha kəskindir.

“Əqli geriliyi olan uşaqların təlim-tərbiyəsi onların ictimai real həyata qaytarılması, həyatda və istehsalat fəaliyyətinə müəyyən qismin qoşulması mürəkkəb pedaqoji və sosial problemdir. Bu sahədə YUNİSEF tərəfindən böyük işlər görülmüşdür. Bütün görülən işlərin davam etdirilməsi həm pedaqoji, həm hüquqi, həm də insani cəhətdən lazımlı və vacibdir” [1].

Qeyd edək ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün sağlamlıq imkanları məhdud uşaqları nəzərə alaraq dövlət standartları “Məktəbəqədər təhsil haqqında” qanunda öz əksini tapır. Belə ki, sağlamlıq imkanları məhdud olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki və psixoloji vəziyyətindən asılı olaraq, onların sosial, idraki, estetik, emosional inkişafı, bacarıqlara, sadə əmək vərdislərinə yiyələnmələri ön plana çəkilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi əqli geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünüdərketmənin formalaşdırılması üzrə işin məzmununu müəyyənləşdirmək, vasitə və yollarını aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Bu baxımdan tədqiqatın əsas vəzifələrini aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

1. Əqli geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial münasibətlərinin formalaşmasını müəyyənləşdirmək;
2. Əqli geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda sosial və ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması məsələsinə aydınlıq gətirmək;
3. Əqli geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların oyun fəaliyyətinin formalaşdırılmasını müəyyənləşdirmək;
4. Əqli geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda rol davranışının inkişafını öyrənmək;
5. Əqli geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünüdərketmədə motor bacarıqlarının formalaşmasının əsas xüsusiyyətlərini öyrənmək;
6. Əqli qüsurlu uşaqların özünüdərketməsində psixi proseslərin inkişafı üçün psixoloji şərtləri müəyyənləşdirmək;
7. Əqli geriliyi olan uşaqlar üçün sağlam həyat tərzinin formalaşmasında məktəbəqədər təhsil müəssisəsi ilə ailənin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək.

Materiallar və metodlar. Tədqiqat işinin hazırlanmasında bir çox materiallar araşdırılmış və onlardan istifadə edilmişdir. Əqli qüsurlu uşaqların nitq inkişafının xüsusiyyətlərini, ünsiyyət problemlərini araşdırarkən məlum olmuşdur ki, xüsusi tədqiqatların əksəriyyəti şifahi və yazılı nitqin məntiqi və məzmunlu aspektləri məsələlərinə həsr edilmişdir. Əqli qüsurlu olan

məktəbəqədər yaşlı uşaqların özünüdərketməsinin vasitə və yollarının müəyyənləşdirilməsi məhz bu tədqiqata əsaslanmış, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində məsələ üzrə işin imkanları araşdırılmış, ümumiləşdirilmiş, məzmun və xüsusiyyətləri aşkar olunmuşdur. Eyni zamanda ilk dəfə olaraq məktəbəqədər təhsil müəssisələrində əqli qüsurlu uşaqların özünüdərketmə prosesində sosial və ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması məsələsinə aydınlıq gətirilərək, oyun fəaliyyətində rol davranışlarının inkişafı öyrənilmişdir.

Araşdırılan tədqiqat əsərləri əqli cəhətdən zəif olan uşaqların nitqin bütün aspektləri üzrə bilik səviyyəsinin aşağı olmasından xəbər verir.

Özünə marağın stimullaşdırılması, sosial mühit haqqında fikirlərin genişləndirilməsi, sosial emosiyaların, özünüqiymətləndirmə imkanlarının inkişafı, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə və emosional vəziyyətlərdə öz mövqeyini dərk etməyə yönəlmiş iş, inkişafda geriləmə olan uşaqların özünüdərkinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verir.

“Əqli geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünüdərək elementlərinin ontogenezi (uşaqda yaşa uyğun mərhələ) ilə bağlı yeni empirik məlumatlar əldə etməyə imkan verən bir araşdırma apardıq. Müasir nəzəri baxımdan biz özünüdərək anlayışını təhlil etdik və araşdırdıq. Onun strukturu anlamaq üçün yanaşmalar və məktəbəqədər yaşda öyrənilə bilən xüsusiyyətləri tədqiqat işində vurğuladıq. Özünüdərək yalnız uşağın birgə fəaliyyətində formalaşa bilər” [2]. Məktəbəqədər yaşda özünüdərək onun inkişafının ən başlanğıc dövrüdür. Yalnız məktəbəqədər yaşın sonuna qədər bir qədər fərqlənir ki, uşağa könüllü olaraq özünü idarə etməyə imkan verir. Ancaq erkən və məktəbəqədər yaşlarda bu fürsətin yaranması üçün ilkin şərtlər formalaşır.

Problemin həlli zamanı aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Nəzəri təhlil, tərkib və ümumiləşdirmə. Problemin ədəbiyyatda qoyuluşunu araşdırmaq məqsədilə bir sıra ədəbiyyatlar, dissertasiya işləri, monoqrafiyalar araşdırılmışdır. Habelə, elmi-metodik məqalələr, metodik vəsaitlər nəzərdən keçirilmiş, təhlil və tərkib edilərək ümumi nəticəyə gəlinmişdir.

Pedaqoji müşahidə. Tədqiqat planına uyğun problemlə bağlı olaraq məktəbəqədər təhsil müəssisələrində əqli geriliyi olan uşaqlar araşdırılmış, onların tərbiyəçi və digər uşaqlarla münasibəti müşahidə edilmişdir.

Pedaqoji müsahibə. Tədqiqat planına uyğun olaraq, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində problemlə bağlı həm tərbiyəçilərlə, həm də valideynlərlə ümumi söhbət aparılmışdır.

Nəticələr və müzakirə. Sosiallaşma çoxşaxəli bir proses olmaqla, əqli geriliyi olan uşaqların böyüklər və həmyaşıdları ilə münasibətlərinin sosial təcrübəsinin, o cümlədən ətraf sosial mühitin xüsusiyyətlərinə və məktəbəqədər yaşda uşağın şəxsi təcrübəsinə uyğun olaraq formalaşan emosional, idrak və davranış komponentlərinin mənimsənilməsi və təkrar istehsalının nəticəsi kimi başa düşülür. Bu baxımdan, sosial təcrübənin təcrid edilməsi və mənimsənilməsinin çətinliyi, sosial davranışın bir çox qayda və normalarının olmaması və onların ünsiyyət praktikasına müstəqil şəkildə köçürülməsi, sosial münasibətlərin formalaşması və uşağın sosial və şəxsi inkişafı üçün əlverişsiz şərait yaradır.

Əqli geriliyi olan uşaqlarla işləmək üçün seçilmiş yanaşma və metodların tətbiqi, sosial münasibətlərin emosional, koqnitiv və davranış komponentlərinin integrasiyası davamlı müsbət nəticələr verdi. Belə ki, həmyaşıdlara olan münasibətlərə emosional diqqət yarandı və möhkəmləndi. Uşaqlar empatik hisslər və başqalarının emosional vəziyyətinə cavab vermək qabiliyyətini nümayiş etdirdilər, yəni mərhəmət göstərməyə başladılar.

Bu gün təhsil sisteminin qarşısında əqli geriliyi olan şəxslərin təhsilə çıxışının və bərabər başlanğıc imkanlarının təmin edilməsi kimi çətin vəzifə durur ki, bu da bu kateqoriyadan olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlara özünüdərketmə prosesində onların ailələrinə korreksiyaedici yardımın göstərilməsi ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsinə zəruri edir. Daim dəyişən mühitdə fəaliyyət göstərə bilən uşağın şəxsiyyətinin inkişafının vacibliyini vurğulayan təhsil məqsədləri çərçivəsində uşaqların məhsuldar, yaradıcı özünü həyata keçirməsini təmin edən özünüdərketmə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi vəzifəsi ön plana çıxır.

Uşağın əqli qüsuru onun kommunikativ inkişafını çətinləşdirir, gecikdirir və ya pozur. Bununla belə, təcrübələr göstərir ki, bu gün xüsusi

təhsil müəllimləri çox vaxt xüsusi təhsil ehtiyacı olan məktəbəqədər yaşlı uşaqların kommunikativ sferasının inkişafına az diqqət yetirilir. Kommunikativ inkişaf müəllimlər tərəfindən dar mənada başa düşülür və ilk növbədə uşaqların özünüdərketmə prosesinə yönəldilir.

Yekun nəticə. Əqli geriliyi olan uşaqlarda sosial münasibətlərin formalaşmaması eksperimental olaraq sübut edilmişdir ki, bu da sosial münasibətlərin komponentlərinin emosional, idrak və davranış inkişafının xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Əqli geriliyi olan uşaqlarla işləmək üçün seçilmiş yanaşma və metodların tətbiqi, sosial münasibətlərin emosional, koqnitiv və davranış komponentlərinin integrasiyası davamlı müsbət nəticələr verdi. Belə ki, həmyaşıdlara olan münasibətlərə emosional diqqət yarandı və möhkəmləndi.

Əqli geriliyi olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünüdərketmə struktur komponentlərinin formalaşması üzrə əsas iş sahələrinin həyata keçirilməsini əhatə edən onun korreksiyasını aparmaq tövsiyə olunur. Bu kateqoriyaya məxsus məktəbəqədər yaşlı uşağın inkişafında emosional stress ilk növbədə onun özünüdərketmənin inkişafına təsir göstərir.

Əqli geriliyi olan uşaqlarda emosiyaların intonasıya ifadələrinin tanınması və başa düşülməsinin öyrənilməsi zamanı əldə edilmiş nəzəri və eksperimental məlumatların birləşməsi onu deməyə əsas verir ki, əqli geriliyi olan uşaqlarda pedaqoji müdaxilə və emosional intonasiyaları tanımaq və anlamaq qabiliyyətinin inkişafı təkcə onların başqalarına münasibətinə deyil, həm də onların özlərinə münasibətinə də təsir göstərir. Həmçinin, onların fərdi inkişafına da müsbət təsiri olur.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva, T., Korreksiyaedici xidmətin tarixi və metodologiyası / T.Ağayeva. – Bakı: ADPU, – 2021. – 203 s.
2. Ağayev, Ş., Korreksiya pedaqogikası // Ş.Ağayev, R.Hacızadə. – Bakı: Azərbaycan müəllimi, – 2020. – s.14.

Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səbinə Aslanova tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 28.04.2026, son daxilolma – 18.05.2026, qəbul olunma – 02.06.2026

UOT: 37.048.4:37.018.26

Şagirdlərin peşə yönümünün formalaşmasında ailə və məktəbin qarşılıqlı əlaqəsi

Müəllif(lər):

Coşqun Qurbanov

Нахçıван Мүәллимләр Інституту

E-poçt: csqnqrbtnv@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-6283-7824>

Açar sözlər: peşə yönümü, peşə seçimi, ailə-məktəb əməkdaşlığı, karyera planlaşdırılması, peşəkar özünütəyinetmə, valideyn iştirakı, şagird inkişafı, əmək bazarı

Annotasiya. Məqalədə peşə yönümü prosesində ailə və məktəbin qarşılıqlı əməkdaşlığının nəzəri və praktik aspektləri araşdırılır. Tədqiqatın aktuallığı müasir əmək bazarında baş verən dəyişikliklər, yeni peşələrin meydana çıxması və gənclərin peşə seçimi zamanı qarşılaşdıqları çətinliklərlə bağlıdır. Araşdırmanın məqsədi ailə və məktəbin şagirdlərin peşə maraqlarının formalaşmasına, fərdi potensiallarının müəyyənəndirilməsinə və gələcək karyera planlarının qurulmasına təsirini təhlil etməkdir. Tədqiqat zamanı pedaqoji ədəbiyyatın təhlili, müşahidə, müsahibə, sorğu və statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, valideynlərlə müəllimlər arasında səmərəli əməkdaşlıq şagirdlərin peşə seçimi ilə bağlı daha əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməsinə, öz maraq və qabiliyyətlərini düzgün qiymətləndirməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda ailə-məktəb əlaqələrinin zəif olması peşə yönümündə qeyri-müəyyənlik və qərarlılıq yarada bilər. Məqalədə peşə sərgilərinin, seminarların, fərdi məsləhət xidmətlərinin və karyera yönümlü tədbirlərin təşkilinin əhəmiyyəti vurğulanır. Nəticə etibarilə ailə və məktəbin koordinasiyalı fəaliyyəti gənclərin peşəkar özünütəyinetməsinin və əmək bazarına uğurlu inteqrasiyasının mühüm şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Author(s):

Joshgun Gurbanov

Nakhchivan Teachers Institute

E-mail: csqnqrbtnv@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-6283-7824>

Keywords: career guidance, career choice, family-school collaboration, career planning, professional self-determination, parental involvement, student development, labor market

The role of family-school interaction in the formation of students' career guidance

Abstract. The article examines the theoretical and practical aspects of family-school collaboration in the process of career guidance. The relevance of the study is determined by ongoing changes in the labor market, the emergence of new professions, and the challenges young people face when making career choices. The purpose of the research is to analyze the influence of family and school on the development of students' professional interests, the identification of their individual potential, and the formation of future career plans. The study employs literature analysis, observation, interviews, surveys, and statistical analysis methods. The findings indicate that effective cooperation between parents and teachers helps students make more informed career decisions and accurately assess their interests and abilities. Conversely, weak family-school interaction may lead to uncertainty and indecision in the career choice process. The article emphasizes the importance of organizing career fairs, seminars, individual counseling services, and career-oriented activities. The study concludes that coordinated family-school collaboration is one of the key factors contributing to students' professional self-determination and successful integration into the labor market.

Автор(ы):

Джошгун Гурбанов

Нахчыванский институт учителей

Э-почта: csqnqrbtnv@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-6283-7824>

Ключевые слова:

профессиональная ориентация, выбор профессии, сотрудничество семьи и школы, карьерное планирование, профессиональное самоопределение, участие родителей, развитие учащихся, рынок труда

Роль взаимодействия семьи и школы в формировании профессиональной ориентации учащихся

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты сотрудничества семьи и школы в процессе профессиональной ориентации учащихся. Актуальность исследования обусловлена изменениями на современном рынке труда, появлением новых профессий и трудностями, с которыми сталкивается молодежь при выборе будущей профессиональной деятельности. Цель исследования заключается в анализе влияния семьи и школы на формирование профессиональных интересов учащихся, выявление их индивидуального потенциала и построение карьерных планов. В работе использованы методы анализа научной литературы, наблюдения, интервьюирования, анкетирования и статистического анализа. Результаты показывают, что эффективное взаимодействие родителей и педагогов способствует принятию учащимися более обоснованных решений при выборе профессии, а также правильной оценке собственных интересов и способностей. В то же время недостаточное сотрудничество семьи и школы может привести к неопределенности и затруднениям в процессе профессионального самоопределения. В статье подчеркивается важность организации ярмарок профессий, семинаров, индивидуальных консультаций и мероприятий профориентационной направленности. Делается вывод о том, что согласованная деятельность семьи и школы является одним из важнейших факторов профессионального самоопределения молодежи и ее успешной интеграции на рынок труда.

Giriş. Mövzunun müəyyənləşdirilməsi və seçilmə səbəbi. Şəxsin gələcək karyera seçiminə ailə mühitinin və təhsil ocağının birgə rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Valideynlər uşağın ilk sosial mühitinin yaradıcılarıdır və onların peşə təcrübəsi, sosial-iqtisadi mövqeyi övladın gələcək iş sahəsinə marağının formalaşmasına təsir göstərir. Təhsil müəssisəsi şagirdlərə müxtəlif peşə sahələri barədə bilik verən, onların karyera istiqamətində düzgün seçim etməsinə dəstək olan əsas qurumdur. Peşə seçimi prosesində bu iki institutun qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin araşdırılması aktual elmi problem hesab olunur. Mövzunun seçilməsinin əsas səbəbi peşə yönümündə ailə-məktəb inteqrasiyasının səmərəliliyini artırmaq məqsədilə elmi-praktiki əsasların yaradılmasına ehtiyacın olmasıdır.

Tədqiqat fərziyyəsi. Araşdırmanın əsas fərziyyəsi belədir: əgər ailə və məktəb arasında karyera istiqamətində səmərəli qarşılıqlı əlaqə yaradılsa, şagirdlər peşə seçimində daha düzgün və əsaslı qərarlar verə bilirlər. Valideynlərin təhsil müəssisəsi ilə aktiv əməkdaşlığı şagirdin peşə potensialının obyektiv qiymətləndirilməsinə və düzgün istiqamətləndirilməsinə imkan yaradır. Məktəbin ailəyə peşə məsləhətçiliyi xidmətləri göstərməsi valideynlərin bu sahədə məlumatlılığının artmasına səbəb olur. Beləliklə, ailə və təhsil ocağının əlaqəli fəaliyyəti peşə yönümü prosesinin keyfiyyətini yüksəldir. Fərziyyənin təsdiqi peşə seçimində bu iki amilin sinergetik əlaqəsinin əhəmiyyətini elmi cəhətdən sübut edəcəkdir.

Tədqiqatın məqsədi. Peşə yönümü prosesində ailə və məktəbin qarşılıqlı əlaqəsinin mahiyyətini, xüsusiyyətlərini və effektivlik göstəricilərini elmi cəhətdən öyrənməkdir. Tədqiqat ailə və təhsil ocağının peşə yönümünə təsir edən amilləri müəyyənləşdirməyi və bu amillərin qarşılıqlı təsir mexanizmlərini aşkar etməyi hədəfləyir. Elmi iş həmçinin mövcud əlaqə modellərinin güclü və zəif tərəflərini təhlil edərək, daha səmərəli əməkdaşlıq yollarının işlənib hazırlanmasına nail olmağa çalışır. Araşdırmanın nəticələri əsasında peşə yönümündə ailə-məktəb münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində praktiki tövsiyələr formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Ümumilikdə, tədqiqat peşə seçimi prosesində ailə və məktəbin inteqrasiyasının nəzəri

və praktiki əsaslarını yaratmağı qarşısına məqsəd qoyur.

Tədqiqatın vəzifələri. Araşdırmanın hədəfləri bir neçə istiqamətdə müəyyən edilmişdir. İlk vəzifə peşə yönümü nəzəriyyəsinin əsas postulatlarını və ailə-məktəb qarşılıqlı əlaqəsinin pedaqoji-psixoloji əsaslarını öyrənməkdir. İkinci hədəf peşə yönümündə ailənin və təhsil ocağının ayrıca və birgə təsir göstərən amillərini müəyyənləşdirmək və sistemləşdirməkdir. Üçüncü tapşırıq mövcud təcrübəni araşdırmaqla ailə və məktəb arasında peşə yönümü ilə bağlı səmərəli qarşılıqlı əlaqə modellərini təhlil etməkdir. Dördüncü vəzifə araşdırma nəticələri əsasında peşə yönümündə ailə-məktəb münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində metodiki və praktiki tövsiyələr hazırlamaqdır. Beşinci hədəf isə əldə olunan nəticələri elmi ictimaiyyətə və təhsil praktikasına çatdırmaqla gələcək tədqiqatlar üçün zəmin yaratmaqdır.

Materiallar və metodlar. Tədqiqatda əsasən keyfiyyət və kəmiyyət tədqiqat üsullarının inteqrasiyası tətbiq edilmişdir. İlk məlumatların toplanması üçün sorğu, müsahibə və müşahidə metodlarından bəhrələnilmişdir. Respondentlər arasında məktəb şagirdləri, valideynlər və müəllimlər cəlb olunmuşdur. Məzmun analizi üsulu ilə müsahibə materiallarının təhlili aparılmışdır. Tədqiqatın etibarlılığının artırılması məqsədilə trianqulyasiya prinsipi tətbiq edilmişdir.

Tədqiqat materiallarının ümumi təsviri. Araşdırmanın empirik bazası Bakı şəhəri və onun ətrafındakı rayonlarda yerləşən ümumi təhsil məktəblərinin IX-XI sinif şagirdləri, həmin şagirdlərin valideynləri və müəllim heyəti təşkil etmişdir. Seçmə üsulu məqsədyönlü nümunə götürmə (purposive sampling) əsasında həyata keçirilmişdir. Tədqiqatda ümumilikdə 320 şagird, 180 valideyn və 65 müəllim iştirak etmişdir. Sorğu vərəqələri peşə maraqları, ailə təsiri, məktəb dəstəyi və qarşılıqlı əlaqə keyfiyyəti ilə bağlı sualları əhatə etmişdir. Dərinləşdirilmiş müsahibələr 20 valideyn, 15 müəllim və 25 şagirdlə aparılmışdır. Tədqiqat materialları 2025-2026-cı tədris ili ərzində toplanmışdır.

Nəzəri-metodoloji baza. Tədqiqatın nəzəri əsaslarını peşə psixologiyası, pedaqogika və sosializasiya nəzəriyyələrinin müddəaları təşkil edir. C.Hollandın peşə seçimi tipologiyası, D.

Superin karyera inkişafı konsepsiyası və A.Banduranın sosial öyrənmə nəzəriyyəsi araşdırmanın fundamental nəzəri çərçivəsini yaradır. Ailə təsirinin öyrənilməsində B.Bronfenbrennerin ekoloji sistemlər nəzəriyyəsindən istifadə olunmuşdur. Metodoloji cəhətdən tədqiqat postpozitivizm paradigmasına əsaslanır və qarışıq metodlar strategiyasını tətbiq edir. Elmi biliklərin əldə olunmasında induktiv-deduktiv yanaşma birləşdirilmişdir. Araşdırma nəticələrinin şərhində hermenevtik və statistik təhlil üsulları sintez edilmişdir [2, 4].

Müasir dünyada baş verən qlobal iqtisadi transformasiyalar, məşğulluq sferasındakı struktur dəyişiklikləri və yeni ixtisasların ortaya çıxması böyüməkdə olan nəslin peşəkar özünü təşkil etməsinə yeni prizmadan yanaşmağı tələb edir. Yeniyetmələrin gələcək karyera trayektoriyasının səmərəli şəkildə planlaşdırılması təkcə onların subyektiv maraq və potensialının aşkar edilməsi ilə bitmir; bu proses həm də təhsil ocağı ilə ailə institutunun birgə fəaliyyətinin keyfiyyətindən birbaşa qaynaqlanır. Peşəyönümü fəaliyyəti – öyrənənlərin psixoloji portretini, zehni qabiliyyətlərini, fərdi meyllərini və əmək mühitinə baxışlarını kompleks şəkildə araşdıraraq, onlara gələcək fəaliyyət sahəsini seçməkdə köməklik göstərən məqsədyönlü pedaqoji idarəetmə sistemidir. Qeyd olunan mexanizmin effektivliyi sinergik bir tərbiyə mühitinin formalaşmasından, yəni valideyn və məktəb əməkdaşlığından asılıdır. Şəxsiyyətin yetkinləşməsi birtərəfli xarakter daşımayıb, həm məktəb divarları arasında, həm də mikromühit sayılan ailədə davam etdiyindən, fərdin gələcək peşə meylləri bu iki mühüm sosial amilin çarpaz təsiri altında formalaşır. Fərdin ilkin sosial integrasiya məkanı olan ailə, onun dəyərlər sisteminin, dünyagörüşünün və əmək sferasına fəlsəfi yanaşmasının təməlini qoyur. Uşaqların ixtisas seçimi və gələcəkdə hansı sahəyə yönələcəyi əksər hallarda ailədəki mövcud sosial-məişət tərz, valideynlərin peşəkar fəaliyyəti və evdəki münasibətlər kontekstində formalaşır. Böyüklərin iş fəaliyyətinə verdiyi dəyər, onların zəhmətkeşlik dərəcəsi və uşağın fərdi potensialına göstərdiyi diqqət gəncin gələcək planlarında həlledici elementə çevrilir. Elmi araşdırmalar sübut edir ki, valideynin mənəvi dəstəyi ilə müşayiət olunan peşəyönümü işləri

şagirdlərin öz qüvvələrinə inanmasına, müstəqil qərar qəbul etmə bacarığının artmasına və daha rəşadətli seçim etməsinə rəvac verir. Lakin bəzi vəziyyətlərdə valideynlərin öz reallaşmamış arzularını övladlarına diqqət etməsi, cəmiyyətdə populyar olan prestijli ixtisasların məcburi şəkildə qəbul etdirilməsi və ya əmək bazarındakı real tələb-təklif balansının kor-koranə gözdə tutulması ciddi disbalansa yol açır. Bu tip neqativ yanaşmalar gələcəkdə fərdin öz peşəsindən narazı qalmasına, daxili motivasiyanın itməsinə və nəticədə peşəkar fəaliyyətdə səmərəsizliyə gətirib çıxarır. Məktəb, peşəyönümü strategiyasının praktiki olaraq həyata keçirildiyi əsas pedaqoji platformadır. Tədris müəssisələri şagirdlərin akademik biliklərini zənginləşdirməklə bərabər, həm də onların gizli istedadlarını üzə çıxarmaq, onları real əmək bazarına hazırlamaq və dövlətin ehtiyac duyduğu sahələrə yönəltmək missiyasını daşıyır. Müasir təhsil paradigmasında karyera planlaması işi sadəcə quru məlumatlandırma xidməti deyil; bura həm də yaradıcı təfəkkürün, əmək mədəniyyətinin, rəqəmsal savadlılığın və funksional bacarıqların formalaşdırılması daxildir. Bu kontekstdə xüsusilə “Texnologiya” fənninin modulları çərçivəsində gənclərin müxtəlif istehsalat sahələri ilə tanış olması, real layihələr üzərində işləməsi və praktik manipulyasiyalara cəlb edilməsi onların maraqlarının diferensiasiyasına güclü təkan verir. Pedaqoqların şagirdlərin fərdi tipoloji xüsusiyyətlərini diqqətdə saxlaması, psixoloji diaqnostika metodlarından istifadə etməsi və valideynlərlə koordinasiyalı işləməsi bu prosesin səmərəlilik əmsalını yüksəldən əsas şərtlər sırasındadır [3].

Ailə-məktəb tandeminin harmonik qurulması peşəyönümü işinin sistemli və hədəfəyönümlü təşkilinə zəmin yaradır. Sözügedən tərəfdaşlıq platformasında valideyn-müəllim assosiasiyaları, fərdi konsultasiyalar, fokuslanmış seminarlar, karyera sərgiləri, müəssisələrə təşkil olunan info-turlar və psixoloji dəstək xidmətləri xüsusi çəkiyə malikdir. Bu səpkili fəaliyyətlər sayəsində valideynlər aktual əmək bazarının şərtləri, yeni nəsil ixtisaslar və uşaqlarının real imkanları barədə obyektiv informasiya əldə edirlər. Qarşılıqlı məlumat axını öyrənənlərin meyllərinin daha dəqiq diaqnostikasına kömək edir. Eyni zamanda, müəllim və valideyn dialoqu şagirdin

psixoloji vəziyyəti, davranışı və motivasiyası haqqında daha dolğun mənzərə yaratmağa imkan verir ki, bu da son nəticədə səhv qərarların qarşısını alır. Qloballaşma meyilləri və rəqəmsallaşmanın sürətlənməsi peşə seçimi metodologiyasında innovativ alətlərin tətbiqini qaçılmaz etmişdir. İndiki dövrdə peşə anlayışı klassik istehsalat sahələrindən kənara çıxaraq informasiya texnologiyaları, mühəndislik, rəqəmsal kontentin idarə edilməsi, süni intellekt və nanotexnologiyalar kimi sahələri gənclər üçün cəlbəedici edir. Karyera planlaması və peşəyönümü işində ailə-məktəb münasibətlərinin sinerjisi şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli formalaşmasını şərtləndirən mühüm amildir. Bu əlaqənin rasionallığı öyrənənlərin daxili potensialına uyğun fəaliyyət sahəsi tapmasına, makroiqtisadi tələblərə cavab verməsinə və cəmiyyət üçün yüksək ixtisaslı kadr kimi yetişməsinə təminat verir. Qarşılıqlı etimada əsaslanan tərəfdaşlığın qurulması və psixoloji-pedaqoji konsiliumların sistemli təşkili ümumi prosesin keyfiyyət səmərəsini artırır. Bu baxımdan, müasir təhsil strategiyasında ailə-məktəb kooperasiyasının institusional olaraq genişləndirilməsi, innovativ rəqəmsal peşəyönümü metodlarından istifadə və fərdi inkişaf xüsusiyyətlərinin prioritetləşdirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir [5].

Yekun nəticə. Peşəyönümündə ailə və məktəbin qarşılıqlı əlaqəsi dinamik və çoxşaxəli bir prosesdir. Bu əlaqənin gücləndirilməsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və gənclərin əmək bazarına daha hazırlıqlı daxil olmasına birbaşa xidmət edir. Məktəbin elmi-pedaqoji resursları ilə ailənin mənəvi və sosial təsir gücü birləşdikdə, şagirdin özünüdərk prosesi daha sürətlə və səmərəli baş verir. Müasir dövrün çağırışları fonunda bu əməkdaşlıq sadəcə məsləhət xarakterli olmamalı, sistemli, proqramlı və davamlı bir

xarakter daşmalıdır. Şagirdin peşəkar taleyi yalnız fərdi bir məsələ deyil, həm ailənin xoşbəxtliyinin, həm də məktəbin təhsil nəticələrinin ümumi məhsuludur. Buna görə də, hər iki institutun məsuliyyət bölgüsü, qarşılıqlı etimadı və məqsəd birliyi peşəyönümü sahəsindəki uğurun təməl daşını təşkil edir. Gələcəyin kadr potensialının formalaşması bu gün ailə və məktəbin nə dərəcədə koordinasiyalı fəaliyyət göstərməsindən asılıdır. Məhz bu vəhdət şəraitində böyüyən nəsil həm öz maraqlarını, həm də cəmiyyətin ehtiyaclarını uzlaşdırmağı bacaran peşəkar şəxsiyyətlər kimi yetişəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Holland, J.L. Peşə seçimləri: Peşəvi şəxsiyyətlər və iş mühitləri nəzəriyyəsi. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources. – 1997. (s 213)
2. Super, D.E. A life-span, life-space approach to career development. San Francisco: Jossey-Bass. – 1990. (s 145)
3. Krumboltz, J.D. The happenstance learning theory of career counseling. Journal of Career Assessment. – 2009. (s 95)
4. Bandura, A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. – 1986. (s 245)
5. Epstein, J.L. School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools. Boulder, CO: Westview Press. – 2001. (s 98)
6. Savickas, M.L. The theory and practice of career construction. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), Career development and counseling. Hoboken, NJ: Wiley. – 2005. (s 250)

Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rövşən Vəliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 30.04.2026, son daxilolma – 14.05.2026, qəbul olunma – 01.06.2026

UOT: 376.1:37.02

İnklüziv təhsil mühitində təlim metodlarının tətbiqi və pedaqoji effektivliyi

Müəllif(lər):

Firuzə Vəlibəyova

Нахчіван Мүәллимләр Інституту
Магістрант

E-poçt: firuzevelibeyova@mail.com

Açar sözlər: inklüziv təhsil, inklüziv təlim, təlim metodları, xüsusi təhsil ehtiyacları, şagirdyönümlü təlim, sosial integrasiya, bərabər təhsil imkanları, pedaqoji effektivlik

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan təhsil sistemində inklüziv təlim metodlarının tətbiqinin səmərəliliyi araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi inklüziv təhsil mühitində istifadə olunan təlim metodlarının şagirdlərin akademik nailiyyətlərinə, sosial integrasiyasına və fərdi inkişafına təsirini müəyyən etməkdir. Araşdırmada inklüziv təhsilin mahiyyəti, onun pedaqoji və sosial əhəmiyyəti, həmçinin xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqların təlim prosesinə integrasiyasında istifadə edilən metod və strategiyalar təhlil edilmişdir. Tədqiqat zamanı elmi ədəbiyyatın təhlili, müqayisəli yanaşma, müşahidə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Nəticələr göstərir ki, fərdiləşdirilmiş və şagirdyönümlü təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişafına, özünəinamının yüksəlməsinə və sosial münasibətlərinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Məqalədə ailə, məktəb, dövlət qurumları və mütəxəssislər arasında əməkdaşlığın inklüziv təhsilin uğurlu həyata keçirilməsində mühüm rol oynadığı vurğulanır. Nəticə etibarilə inklüziv təlim metodlarının düzgün seçilməsi və səmərəli tətbiqi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, bərabər imkanların təmin olunmasına və inklüziv cəmiyyətin formalaşmasına əhəmiyyətli töhfə verir.

Author(s):

Firuzə Valibəyova

Nakhchivan Teachers Institute
Master's Student

E-mail: firuzevelibeyova@mail.com

Keywords: inclusive education, inclusive teaching, teaching methods, special educational needs, student-centered learning, social integration, equal educational opportunities, pedagogical effectiveness

Implementation and pedagogical effectiveness of teaching methods in inclusive education

Abstract. The article examines the effectiveness of implementing inclusive teaching methods in the Azerbaijani education system. The purpose of the study is to determine the impact of teaching methods used in inclusive educational settings on students' academic achievement, social integration, and personal development. The research analyzes the concept of inclusive education, its pedagogical and social significance, as well as the methods and strategies used to integrate children with special educational needs into the learning process. The study employs literature analysis, comparative approaches, observation, and generalization methods. The findings indicate that individualized and student-centered teaching methods positively influence the development of students' knowledge, skills, and competencies, enhance their self-confidence, and support the formation of social relationships. The article emphasizes the importance of cooperation among families, schools, governmental institutions, and specialists for the successful implementation of inclusive education. It is concluded that the appropriate selection and effective application of inclusive teaching methods contribute significantly to improving educational quality, ensuring equal learning opportunities, and promoting an inclusive society.

Автор(ы):

Фируза Велибейова

Нахчыванский институт учителей
Магистрант

Э-почта: firuzevelibeyova@mail.com

Ключевые слова: инклюзивное образование, инклюзивное обучение, методы обучения, особые образовательные потребности, личностно-ориентированное обучение, социальная интеграция, равные образовательные возможности, педагогическая эффективность

Применение и педагогическая эффективность методов обучения в условиях инклюзивного образования

Аннотация. В статье рассматривается эффективность применения методов инклюзивного обучения в системе образования Азербайджана. Цель исследования заключается в определении влияния методов обучения, используемых в условиях инклюзивного образования, на академические достижения учащихся, их социальную интеграцию и личностное развитие. В работе анализируются сущность инклюзивного образования, его педагогическое и социальное значение, а также методы и стратегии интеграции детей с особыми образовательными потребностями в учебный процесс. В исследовании использованы методы анализа научной литературы, сравнительного подхода, наблюдения и обобщения. Результаты показывают, что применение индивидуализированных и личностно-ориентированных методов обучения оказывает положительное влияние на развитие знаний, умений и навыков учащихся, способствует повышению их уверенности в себе и формированию социальных отношений. В статье подчеркивается важность сотрудничества семьи, школы, государственных учреждений и специалистов для успешной реализации инклюзивного образования. Сделан вывод о том, что правильный выбор и эффективное применение методов инклюзивного обучения способствуют повышению качества образования, обеспечению равных возможностей и формированию инклюзивного общества.

Giriş. Ümumtəhsil sistemi bütün uşaqları əhatə edərək onların bərabər imkanlara malik olmasını təmin etməli və hər birinin fərdi nailiyyətlərinə dəstək verməlidir. Təhsildə inklüziv yanaşma da məhz bu məqsədlərə xidmət edir. Sistem şəklində təmin olunan şərait və təlim vəsaitləri müxtəlif qabiliyyətləri olan uşaqlar üçün əlverişli təlim mühitinin olmasını vurğulayır. Ümumtəhsil sistemində inklüzivlik anlayışı hansısa qrup uşaqları ümumtəhsil məktəblərinə daxil etmək yox, məhz sistemin özünün geniş spektrli qabiliyyətlərə malik olan və təlim ehtiyacları olan uşaqları əhatə etmək imkanlarının yaradılmasına üstünlük vermək deməkdir. Bu da qanunvericiliyi, maliyyə təminatını, məktəb və uşaq bağçalarında xüsusi xidmətlərin və zəruri infrastrukturun olmasını, tərbiyəçilərin müvafiq hazırlıqlarını, dərslərin hər bir uşağın fərdi ehtiyaclarına görə planlaşdırılmasını və təşkilini, müxtəlif çeşidli təlim metodları və strategiyalarını nəzərdə tutur.

Metod və müzakirə. Bu gün dünyanın bir çox ölkələrinin təhsil sistemlərinin inkişafı məhz inklüziv yanaşma ilə xarakterizə olunur. Son zamanlar bu yanaşmaya daha çox üstünlük verilir. Inklüziv təhsilin mahiyyəti nədən ibarətdir? Pedaqogikada inklüziv yanaşmaların tətbiqi əsas demokratik prinsip və dəyərlərə tam cavab verməklə, əlilliyi olan uşaqların həmyaşıdlarının təlim aldıkları şəraitə maksimum yaxın olan şəraitdə təhsilə tam və fəal şəkildə cəlb olunması kimi müəyyən olunur. Bütün uşaqların öyrənməsinə dəstək və əlyetərliliyini təmin etmək üçün ümumi tədris proqramı və pedaqogikada islahatın edilməsi daha effektivdir. Bu proses bütün uşaqlar üçün daha yaxşı olan öyrənmə mühiti, tədris proqramı və pedaqogikanın formalaşmasına təkan verəcək, eyni zamanda fərdi düzəlişlərin edilməsi və yardımçı texnologiyadan istifadəni azaldacaq. Bütün uşaqların digər uşaqlar kimi eyni yüksək keyfiyyətli tədris proqramına çıxış və keyfiyyətli təhsildən bəhrələnmək hüququ olmalıdır. Belə ki, Fərdi Təhsil Planlarının tənqid edilməsi uşaqlar arasında fərdi öyrənmə fərqlərinin olmasının inkar edilməsi demək deyil. Bu öyrənmə fərqləri mövcuddur, lakin tibbi diaqnoz və məhdudiyyətlərə əsaslanmır. Əksinə müxtəlifliyin olması uşaqların öyrənmə aktivliklərinə cavab reaksiyası verməyin müxtəlif üsulları ilə əlaqəlidir. Habelə öyrənmədə müxtəlifliyin ol-

ması uşaqlarda deyil sosial mühitdə bərqərar olur. Fərdi Təhsil Planları əlilliyi olan uşaqların təhsildə qarşılaşdığı problemləri fərdi uşaqlara aid etdiyindən əlilliyin tibbi modeli çərçivəsindədir. Əsas diqqət mərkəzi bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün fərdi strategiyalar üzərində cəmlənir. Digər tərəfdən Uşaq və Ailə Dəstək Planları əlilliyin sosial modelinə əsaslanır. Onlar əlilliyi olan uşaqların çətinliklərini məktəb və evdə olan sosial baryerlərlə əlaqələndirir. Əsas diqqət uşaqların 'düzəldilməsinə' deyil, baryerlərin müəyyən edilməsi, resursların bölüşdürülməsi sxeminin qurulması və hamı üçün baryerlərin aradan qaldırılması üçün qarşılıqlı səylərin göstərilməsi üzərində cəmlənir [1, s.9].

Azərbaycanda inklüziv təhsilə 2004-cü ildən Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin bir neçə ümumtəhsil məktəbi və məktəbəqədər müəssisələrində başlandı. İlk dəfə həmin təhsil müəssisələrində əlilliyi olan uşaqlar inklüziv pilot məktəb və uşaq bağçalarında öz həmyaşıdları ilə birlikdə təhsilə cəlb olundular. Burada bir səhv yanaşma oldu ki, əlilliyi olan uşaq təhsil prosesində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagird kimi qeyd olundu. İngilis dilində bu termin xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqların tədris prosesində aşkara çıxan problemlərini əhatə edir. Yəni xüsusi təhsil ehtiyacları termini tədris prosesində aşkara çıxan biləcək çətinlikləri şagirdin hansısa spesifik sağlamlıq problemi ilə əlaqələndirmir. Həmin konsepsiyanı belə göstərmək olar:

Ümumiyyətlə, tədrisdə çətinlik çəkən uşağın inklüziv siniflərdə oxuması ilə bağlı qərar verildə, seçim meyarları uşaqları seçmək üçün yox, onların müxtəlif inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün işlənməlidir. Nə üçün bunları müəyyən etmək vacibdir? Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, hər hansı bir problemi, çətinliyi olan uşağın təhsillə bağlı ehtiyacları təkcə onun daxili probleminin, yəni sağlamlığı və inkişaf səviyyəsinin aşağı və ya yüksəkliyindən asılı olmur.

Əlilliyi olan uşağın təhsildə uğuruna təsir göstərən başqa faktorlar da mövcuddur. Bunlar uşağın ailəsinin vəziyyəti, imkanları, dövlət tərəfindən verilən təminat, mütəxəssislər (loqoped, fizioterapevt, əmək terapevti), qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən təklif olunan dəstək və təhsil müəssisəsində tərbiyəçi müəllimlə uşaq arasında yaranan münasibətləri əhatə edir. Hər hansı

əlilliyi olan uşağın təhsilə və cəmiyyətə uğurlu integrasiyasından söhbət açanda məhz bu faktorların əlaqəli olması və hər birinin lazımi səviyyədə vurğulanması zəruridir. Ona görə də, təhsil müəsisələrində inklüziv təhsil barədə qərar verdikdə uşağın diaqnozunun “çətin” olub-olmamasına yox, inkişaf xüsusiyyətlərinə və onlara təsir göstərən faktorlara kompleks şəkildə baxılmalı və zəruri dəstək təmin edilməlidir. Əks halda təhsil mühiti əlilliyi olan uşağın vəziyyətinin daha da ağırlaşmasına gətirib çıxara bilər. İngiltərənin təhsil siyasətində işlənən rəsmi sənəddə qeyd edilir: “Hər an nəzərə alınmalıdır ki, təhsildə qarşıya çıxacaq çətinliklərin səbəbi məhz məktəb, bağça mühiti, uşaqlar və böyükər arasında yaranan münasibətlər ola bilər” [2, s.12].

Bütün deyilənləri ümumiləşdirib deyə bilərik ki, əlilliyi olan uşaqlar təlim prosesində nailiyyətlər əldə edə bilmirlərsə, bu onların sağlamlığında olan problemlərlə əlaqədar deyil. Çünki tarixin bütün dövrlərində təlim nailiyyətləri aşağı olan sağlam uşaqlar olub. Bu da sağlamlığın bilik, bacarıqlara yiyələnmək üçün bəyər olmadığını bir daha sübut edir. Inklüziv təhsil ölkəmiz üçün yeni bir anlayış olduğundan bununla bağlı istər dövlət orqanlarında, istərsə də cəmiyyətdə müxtəlif anlaşılmazlıqlar yaranır. Bir sıra hallarda valideynlər öz uşaqlarının inklüziv təhsilə cəlb olunan uşaqlarla bir yerdə təhsil almasının əleyhinə olurlar. Digər tərəfdən, inklüziv təhsilə cəlb olunan uşaqların valideynləri öz həmyaşıdları ilə bir yerdə təhsil almasından çəkinirlər və uşaqlarının yetərsizliyindən utandıklarını qeyd edirlər. Bütün bunların səbəbinin isə dövlətin bu sahədə maarifləndirmə fəaliyyətinin olmamasıdır. Televiziyalarda, radiolarda, mətbuatda inklüziv təhsillə bağlı hansısa sosial çarxlara, xəbərlərə, məlumatlara çox nadir hallarda rast gəlinir.

Nəticə. Apardığımız tədqiqat aşağıdakı qənaətdə gəlməyimizə əsas verir: Özünütərbiyə pedaqoji prosesdir. O, yaxşı təşkil olunmuş təbiyə nəticəsində yaranır. Təbiyə işi şəxsiyyətin düzgün inkişafına və formalaşmasına qüvvətli təsir göstərir. Uşaq təbiyənin obyektindən subyektinə çevrilir.

1. Yuxarı sinif şagirdlərinin həyatda fəal mövqe tutmasında, Vətənə layiqli övladlar kimi böyümələrində təbiyə ilə yanaşı, özünütərbiyə

də çox mühüm rol oynayır. Uşaqları təkcə böyüklər, yaşlılar təbiyə etmirlər, onlar özləri də özlərini təbiyə edirlər.

2. Təbiyə və özünütərbiyə bir-birilə sıx surətdə bağlı olan pedaqoji proseslərdir. Özünütərbiyə təbiyədən asılıdır. Təbiyəvi təsirlərsiz özünütərbiyənin mövcudluğu sadəcə mümkün deyildir.

3. Pedaqoji prosesdə təbiyəçinin - müəllimlərin, ata-anaların məktəblilərə göstərdiyi təbiyəvi təsirlər, xarici təsirlər sayılır. Həmin təsirlər o zaman istənilən nəticəni verir ki, şagirdin şüurunda, daxili aləmində bu və ya digər dialektik ziddiyyətin meydana gəlməsinə və həll olunmasına istiqamətlənsin.

4. Təbiyə və özünütərbiyə məktəblilərin, o cümlədən, yuxarı sinif şagirdlərinin məqsədyönlü şəkildə inkişafının dialektik əlaqədə olan iki müxtəlif tərəfini özündə birləşdirir. Bu mənada demək olar ki, təbiyə prosesi məktəbliyə kənardan göstərilən təsirləri əks etdirirsə, özünütərbiyə onu bilavasitə daxildən fəaliyyətə sövq edən motivlərlə, cəhətlərlə bağlıdır. Deməli, əgər insanda, o cümlədən, məktəblidə daxili maraq, həvəs, tələbat baş qaldırmayıbsa, xarici təsirlərin səmərəsi ya az olacaqdır, ya da heç olmayacaqdır.

5. Təbiyə prosesi nəticəsində yuxarı sinif şagirdini fəaliyyətə xarici təsirlər (müəllimin, valideynin, ictimaiyyətin, şagird təşkilatlarının və s. təsirləri) sövq etdiyi halda, özünütərbiyədə daxili qüvvələr (psixoloji aləmi) həlledici olur. Təbiyənin məqsəd və vəzifələri artıq məktəblinin məqsəd və vəzifələrinə çevrilir və nəticədə özünütərbiyə tələbatı əmələ gəlir – qiymətləndirmə – özünüqiymətləndirməyə, nəzarət – özünü nəzarətə, təlqin – özünütəlqinə keçir.

6. Özünütərbiyə prosesində təbiyəçinin – müəllimin, valideynin aparıcı rolu heç də inkar olunmur. Əksinə, pedaqoji işçilərin, təbiyəçilərin söyləri gənc nəslin özünütərbiyə fəaliyyətinin daha uğurlu getməsinə yönəlir. Müəllim məktəblilərin özünütərbiyə prosesində də pedaqoji rəhbərliyi həyata keçirir, onun daxili qüvvələrini səfərbər edir, hərəkətə gətirir, onda özü-özünü təbiyələndirməyə, müsbət keyfiyyətlərin inkişaf etdirməyə, mənfi keyfiyyətlərini aradan qaldırmağa maraq, tələbat vardır.

7. Özünütərbiyənin başlıca istinad nöqtələri özünətələbkarlıq, özünəqiymət və özününi-

zamlamadır.

Ədəbiyyat

1. Dr Peter Grimes Marieke Stevens Arlene dela Cruz Tricia Mercado Kaisa Ligaya Sol Cruz. Uşaq və ailə dəstək planı. Bakı: "İdeal Print", – 2019. – 39 s.
2. Frederilson, N., Klayn, T. Xüsusi təhsil ehtiyacları, inklüziya və müxtəliflik. Dərslik (ingilis dilində) / N.Frederilson, T.Klayn. – London: – 2005.
3. Nation, I.S.P. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press. – 2001.
4. Schmitt, N. Vocabulary learning research. Language Teaching Research. – 2008.
5. Aitchison, J. Words in the Mind. Wiley-Blackwell. – 2012.
6. Vygotsky, L.S. Mind in Society. Harvard University Press. – 1978.
7. Baddeley, A. Human Memory. Psychology Press. – 1997.
8. Richards, J.C., Rodgers, T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press. – 2001.
9. Littlewood, W. Communicative Language Teaching. Cambridge University Press. – 1981.

Məqalə psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Salatın Hacıyeva tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 29.04.2026, son daxilolma – 25.05.2026, qəbulolunma – 01.06.2026

UOT: 37.033:39

Kiçik məktəbyaşlı şagirdlərdə ekoloji şüurun formalaşdırılmasında etnopedaqoji materiallardan istifadənin elmi-nəzəri əsasları

Müəllif(lər):

İnci Məmmədova

Нахчіван Мүәллімляр Інституту

Magistrant

E-poçt:

Açar sözlər: ekoloji şüur, ekoloji tərbiyə, etnopedaqogika, kiçik məktəbyaşlı şagirdlər, milli-mənəvi dəyərlər, folklor materialları, ekoloji davranış, təbiətə münasibət

Annotasiya. Məqalədə kiçik məktəbyaşlı şagirdlərdə ekoloji şüurun formalaşdırılmasında etnopedaqoji materiallardan istifadənin elmi-nəzəri əsasları araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi xalqın milli-mənəvi irsində əks olunan ekoloji dəyərlərin, adət-ənənələrin və folklor nümunələrinin ekoloji tərbiyə prosesində rolunu müəyyən etməkdir. Araşdırmada ekoloji şüurun əsas komponentləri – bilik, münasibət, dəyər yönümü və davranış aspektləri təhlil edilmiş, onların inkişafında etnopedaqoji vasitələrin imkanları qiymətləndirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, nağıllar, atalar sözləri, bayatılar və xalq ənənələri şagirdlərdə təbiətə sevgi, məsuliyyət və qayğı hissinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Etnopedaqoji materiallar ekoloji biliklərin mənimsənilməsinə emosional və mənəvi dəyərlərlə əlaqələndirərək daha davamlı nəticələrin əldə olunmasına şərait yaradır. Nəticə etibarilə, etnopedaqoji irsdən sistemli istifadə kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji şüurunun və ekoloji məsuliyyətinin inkişafında mühüm pedaqoji vasitə kimi dəyərləndirilir.

Author(s):

Inci Mammadova

Nakhchivan Teachers Institute

Master's Student

E-mail:

Keywords: ecological consciousness, environmental education, ethnopedagogy, primary school students, national and moral values, folklore materials, ecological behavior, attitude toward nature

Scientific and theoretical foundations of using ethnopedagogical materials in the formation of ecological consciousness among primary school students

Abstract. The article examines the scientific and theoretical foundations of using ethnopedagogical materials in the formation of ecological consciousness among primary school students. The purpose of the study is to determine the role of ecological values, traditions, and folklore elements reflected in the national cultural heritage in environmental education. The research analyzes the main components of ecological consciousness, including knowledge, attitudes, value orientations, and behavioral aspects, and evaluates the potential of ethnopedagogical resources in their development. The findings indicate that folk tales, proverbs, bayatis, and traditional customs contribute significantly to fostering students' love of nature, sense of responsibility, and environmental awareness. Ethnopedagogical materials facilitate the acquisition of ecological knowledge by integrating it with emotional and moral values, thus ensuring more sustainable educational outcomes. The study concludes that the systematic use of ethnopedagogical heritage serves as an effective pedagogical tool for developing ecological consciousness and environmental responsibility among primary school students.

Автор(ы):

Инджи Мамедова

Нахчыванский институт учителей

Магистрант

Э-почта:

Ключевые слова: экологическое сознание, экологическое воспитание, этнопедагогика, младшие школьники, национально-нравственные ценности, фольклорные материалы, экологическое поведение, отношение к природе

Научно-теоретические основы использования этнопедагогических материалов в формировании экологического сознания младших школьников

Аннотация. В статье рассматриваются научно-теоретические основы использования этнопедагогических материалов в формировании экологического сознания младших школьников. Цель исследования заключается в определении роли экологических ценностей, традиций и фольклорных образцов, отражённых в национальном культурном наследии, в процессе экологического воспитания. В работе проанализированы основные компоненты экологического сознания – знания, отношение к окружающей среде, ценностные ориентации и поведенческие аспекты, а также оценены возможности этнопедагогических средств в их развитии. Установлено, что народные сказки, пословицы, баяты и традиции способствуют формированию у детей любви к природе, чувства ответственности и экологической культуры. Этнопедагогические материалы обеспечивают усвоение экологических знаний в единстве с эмоционально-нравственными ценностями, что повышает эффективность воспитательного процесса. Сделан вывод о том, что систематическое использование этнопедагогического наследия является важным педагогическим средством формирования экологического сознания и экологически ответственного поведения младших школьников.

Giriş. Müasir dövrdə global ekoloji problemlərin kəskinləşməsi cəmiyyətin bütün sahələrində ekoloji məsuliyyətin gücləndirilməsini zəruri edir. İqlim dəyişiklikləri, bioloji müxtəlifliyin azalması və təbii resursların tükənməsi insan-təbiət münasibətlərinə yenidən baxılmasını tələb edir. Bu baxımdan ekoloji şüurun formalaşdırılması təhsilin prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Xüsusilə kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji tərbiyəsi gələcək nəsillərin məsuliyyətli davranış modelinin əsasını təşkil edir. Erkən yaş dövrü uşaqlarda dəyər və münasibətlərin formalaşması baxımından həlledici mərhələdir. Bu mərhələdə mənimsənilən bilik və davranış nümunələri uzunmüddətli təsir gücünə malik olur. Ona görə də ekoloji tərbiyənin ibtidai təhsil pilləsindən sistemli şəkildə təşkili mühüm pedaqoji vəzifədir.

Ekoloji şüur yalnız təbiət haqqında biliklərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır. O, həm də təbiətə emosional bağlılıq, məsuliyyət hissi və qoruyucu davranışın formalaşmasını ehtiva edir. Bu keyfiyyətlərin inkişafında milli-mənəvi dəyərlərin rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir. Azərbaycan xalqının zəngin mədəni irsində təbiətə qayğı və hörmət ideyası geniş yer tutur. Folklor nümunələri, mərasimlər, inanclar və adət-ənənələr təbiətlə harmonik münasibətin təbliğinə xidmət edir. Etnopedaqogika məhz bu zəngin irsin pedaqoji baxımdan öyrənilməsini və tətbiqini nəzərdə tutur. Etnopedaqoji materiallar uşaqlarda milli kimlik və ekoloji məsuliyyətin paralel şəkildə formalaşmasına imkan yaradır.

Müasir pedaqoji yanaşmalar ekoloji tərbiyənin integrativ xarakter daşdığını vurğulayır. Bu prosesdə ailə, məktəb və ictimai mühit qarşılıqlı təsir göstərir. Lakin ibtidai sinifdə müəllimin məqsədyönlü fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dərs və dərsdən kənar fəaliyyətlərdə etnopedaqoji materiallardan istifadə şagirdlərin mövzuya marağını artırır. Bu materiallar abstrakt anlayışların konkret və emosional formada qavranılmasına şərait yaradır. Xalq nağılları və atalar sözləri uşaqlarda təbiət hadisələrinə mənəvi yanaşma formalaşdırır. Mərasim və ənənələr isə təbiətin qorunmasının ictimai dəyər kimi qəbul edilməsinə xidmət edir.

Kiçik məktəbyaşlı şagirdlər obrazlı düşüncəyə meyilli olduqları üçün folklor nümunələri

onların şüuruna daha təsirli şəkildə nüfuz edir. Bu isə ekoloji biliklərin daha davamlı mənimsənilməsini təmin edir. Etnopedaqoji materiallar vasitəsilə verilən məlumatlar uşaqlarda həm idrak, həm də emosional sferanı əhatə edir. Beləliklə, ekoloji şüurun struktur komponentləri kompleks şəkildə inkişaf etdirilir. Bununla yanaşı, milli irsə əsaslanan tərbiyə modeli şagirdlərdə vətəndaşlıq mövqeyinin möhkəmlənməsinə də töhfə verir. Ekoloji məsuliyyətin formalaşması cəmiyyətin davamlı inkişaf strategiyası ilə birbaşa bağlıdır. Bu baxımdan etnopedaqoji materiallardan istifadənin elmi-nəzəri əsaslarının araşdırılması aktual elmi problem kimi qiymətləndirilə bilər. Mövzunun öyrənilməsi pedaqoji nəzəriyyə ilə tədris praktikası arasında əlaqənin gücləndirilməsinə xidmət edir. Nəticə etibarilə, kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji şüurunun formalaşdırılmasında etnopedaqoji yanaşmanın tətbiqi həm milli, həm də global çağırışlara cavab verən mühüm istiqamət kimi çıxış edir.

Etnopedaqoji yanaşma kontekstində ekoloji tərbiyənin nəzəri çərçivəsi

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən təhsil siyasətində ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Normativ-hüquqi sənədlərdə ibtidai təhsil pilləsində şagirdlərdə təbiətə məsuliyyətli münasibətin yaradılması müəllimlərin əsas vəzifələrindən biri kimi qeyd olunur. Bu baxımdan kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji şüurunun inkişafı məqsədilə elmi əsaslandırılmış nəzəri bazanın hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, ibtidai sinif müəllimi yalnız faktoloji məlumat ötürən deyil, eyni zamanda şagirdlərin dəyər və münasibətlərini formalaşdıran əsas pedaqoji fiqurdur. Buna görə də müəllim ekoloji tərbiyənin mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri haqqında sistemləşdirilmiş elmi biliklərə malik olmalıdır. Həmin biliklər seçilərkən və strukturlaşdırılarkən şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri, psixoloji inkişaf səviyyəsi və qavrama imkanları nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda, ekoloji tərbiyəyə dair nəzəri müddəalar etnopedaqoji materiallarla əlaqələndirildikdə daha təsirli nəticə verir. Milli-mənəvi irsdə əks olunan təbiətə münasibət nümunələri uşaqlar üçün daha anlaşıqlı və emosional baxımdan yaxın məzmun yaradır. Buna görə də

elmi-pedaqoji ədəbiyyatda mövcud olan anlayış və təriflər arasından leksik baxımdan sadə, məna yükü aydın və ibtidai sinif şagirdlərinin idrak səviyyəsinə uyğun olan izahların seçilməsi məqsədəuyğundur. Ekoloji tərbiyənin mahiyyəti və məzmunu izah edilərkən anlayışların sadələşdirilməsi, lakin elmi dəqiqliyin qorunması əsas prinsip kimi qəbul edilməlidir.

Təbiətə məsuliyyətli münasibətin formalaşdırılması, ətraf mühitin qorunması və sağlamlaşdırılması, onun ictimai, siyasi və iqtisadi əhəmiyyətinin dərk etdirilməsi məqsədilə gənc nəsələ planlı, sistemli və məqsədyönlü pedaqoji təsirin göstərilməsi ekoloji tərbiyə kimi səciyyələndirilir [1, s.480]. Bu anlayışın məzmununu kiçik məktəbyaşlı şagirdlərə izah edərkən tərifin hər bir struktur komponentinin onların idrak səviyyəsinə uyğun şəkildə şərh olunması vacibdir. Xüsusilə təbiətə qayğılı münasibətin mahiyyəti açıqlanarkən onun konkret istiqamətləri barədə aydın təsəvvür yaradılmalıdır. Ətraf mühitin saflaşdırılması anlayışı şagirdlərə izah edilərkən su ehtiyatlarının təmiz saxlanması, çay və bulaqların çirkləndirilməsinin qarşısının alınması, yaşıllıqların mühafizəsi, yeni ağac və kolların əkilməsi kimi praktik nümunələr göstərilməlidir. Bu fəaliyyətlərin sağlam həyat tərzinin formalaşmasına xidmət etdiyi xüsusi vurğulanmalıdır. Şagirdlərə çatdırılmalıdır ki, ətraf mühitin qorunması insanların fiziki və mənəvi sağlamlığının əsas şərtlərindən biridir.

Eyni zamanda, ekoloji fəaliyyətin ictimai, siyasi və iqtisadi baxımdan da əhəmiyyət daşıdığı onların diqqətinə çatdırılmalıdır. Təbii sərvətlərin qorunması cəmiyyətin davamlı inkişafının mühüm amili kimi izah olunmalıdır. Bununla yanaşı, ekoloji tərbiyə yalnız məlumatlandırma ilə məhdudlaşmır; o, mədəni-əxlaqi davranış vərdislərinin formalaşdırılmasını da ehtiva edir. Bu baxımdan kiçik məktəbyaşlı şagirdlərə təbiətə qayğı göstərməyi öyrədərkən onlarda praktik bacarıqların inkişafına da şərait yaradılmalıdır. Məsələn, məktəb və ya ailə mühitində güllərin əkilməsi, meyvə ağaclarının becərilməsi, ağacların budanması və onlara qulluq edilməsi kimi fəaliyyətlər uşaqlarda həm əməyə maraq, həm də ekoloji məsuliyyət hissi formalaşdırır. Belə praktiki fəaliyyətlər nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsinə və davamlı davranış modelinin yaranma-

sına xidmət edir.

Kiçik məktəbyaşlı şagirdlərdə təbiətə məsuliyyətli münasibətin formalaşdırılması məqsədilə ilkin nəzəri məlumatların etnopedaqoji mənbələr əsasında təqdim edilməsi pedaqoji baxımdan səmərəli hesab olunur. Folklor nümunələri uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq onların maraq dairəsinə daha yaxın olduğundan, ekoloji məzmunlu ideyaların mənimsənilməsini asanlaşdırır. Azərbaycan xalq pedaqogikasında təbiətə qayğı, yaşıllıqların qorunması və ətraf mühitlə harmonik münasibət geniş şəkildə əks olunmuşdur. Bu baxımdan ağılar, laylalar, deyimlər, sənəmlər, nəsihətlər, atalar sözləri və məsəllər, bəyatılar, rəvayətlər, əfsanələr, nağıllar və dastanlar zəngin təbii-potensial malikdir. Xüsusilə ağacların və yaşıllıqların mühafizəsi ilə bağlı el məsəlləri ekoloji şüurun formalaşdırılmasında mühüm yer tutur. Məsələn, “Dağdağan, cəviz, zəngal, çinar, əncir ağacı müqəddəs sayılar – deyərlər, onları kəsən, yandıran sağ can görməz” kimi ifadələr ağacın qorunmasını mənəvi məsuliyyət kimi təqdim edir. “Nar, alma, armud hər bir kəsin dilək ağacıdır, onları becərən xeyir tapar” deyimi isə təbiətə qayğının müsbət nəticə doğurduğunu vurğulayır. Digər inanclar və müşahidələr – kükənar və şam qozasının bolluğunun məhsuldarlığa işarə etməsi, qaranquşların alçaqdan uçmasının və ya ağac yarpaqlarının çevrilməsinin yağışın yaxınlaşmasına dəlalət etməsi – uşaqlarda təbiət hadisələrinə diqqət və müşahidə qabiliyyətini inkişaf etdirir [2, s.253]. Beləliklə, uzun illər ərzində xalq yaddaşında qorunub saxlanılmış bu fikirlərin nəzəri əsas kimi seçilməsi ekoloji tərbiyənin milli zəmin üzərində qurulmasına imkan yaradır və elmi-pedaqoji baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İbtidai sinif şagirdlərində təbiətə həssas və məsuliyyətli münasibətin formalaşdırılması çoxkomponentli pedaqoji prosesdir. Ekoloji tərbiyənin nəzəri əsasları kimi qəbul edilən bu komponentlərin ardıcıl və sistemli şəkildə şagirdlərə çatdırılması mühüm metodiki əhəmiyyət daşıyır. Hər bir komponent ekoloji şüurun formalaşmasında spesifik funksiyaları yerinə yetirir və onların qarşılıqlı əlaqədə inkişafı bütöv təbii-potensial sistemin effektivliyini təmin edir. Bu baxımdan ekoloji tərbiyənin struktur elementlərinin ayrı-ayrılıqda izah olunması və praktik fəaliyyətlə əlaqələn-

dirilməsi məqsəduyğun hesab edilir. Ekoloji tərbiyənin ilkin komponenti ekoloji şüurdur. Ekoloji şüur insanın təbiətə münasibətini, onun qorunmasına dair məsuliyyət hissini və dəyər yönümünü ifadə edir. İkinci komponent ekoloji bilikdir ki, bu da təbiət hadisələri, ekosistemlər və ətraf mühitin mühafizəsi barədə elmi məlumatların mənimsənilməsini əhatə edir. Üçüncü komponent ekoloji təhsildir; o, ekoloji biliklərin planlı və sistemli şəkildə öyrədilməsi prosesini ifadə edir. Dördüncü komponent ekoloji təfəkkürdür. Bu, şagirdlərin təbiətdə baş verən proseslər arasında səbəb-nəticə əlaqələrini dərk etməsi və ekoloji problemlərə analitik yanaşma bacarığının formalaşması ilə bağlıdır. Beşinci komponent ekoloji dünyagörüşdür ki, burada insan və təbiət münasibətlərinin vahid sistem kimi qavranılması əsas yer tutur. Altıncı komponent ekoloji fəaliyyətdir və bu, ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş praktik işləri əhatə edir. Nəhayət, yeddinci komponent ekoloji davranışdır ki, bu da gündəlik həyatda ekoloji qaydalara əməl etməklə özünü göstərir. Göstərilən komponentlərin hər birinin məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılması ekoloji tərbiyənin hərtərəfli inkişafına zəmin yaradır [3, s.19].

Kiçik məktəbyaşlı şagirdlərdə təbiətə həssas və məsuliyyətli münasibətin formalaşdırılması ilk növbədə şüurlu dərk prosesindən başlanır. Şagird təbiətə qayğını yalnız davranış səviyyəsində deyil, həm də mənəvi və idraki baxımdan qəbul etməlidir. Bu baxımdan ekoloji şüurun inkişafı ekoloji tərbiyənin başlanğıc və aparıcı komponenti kimi çıxış edir. Uşaqlarda yaşıllıqlara, bağ və bağçalara, bulaq və çaylara diqqətli münasibətin yaradılması onların şüurlu fəallığının artırılması ilə birbaşa bağlıdır. Ekoloji şüurun formalaşdırılması prosesində milli-mənəvi dəyərlərə istinad edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Təbiətə münasibətin milli kimliyin tərkib hissəsi kimi təqdim olunması uşaqlarda məsuliyyət hissini daha da gücləndirir. Bu mənada ekoloji şüurun milli mənlik şüurunun mühüm elementi kimi inkişaf etdirilməsi məqsəduyğun hesab olunur. Elmi baxımdan ekoloji şüur mürəkkəb psixoloji proses olub insanın təbiətlə qarşılıqlı və ayrılmaz əlaqəsinin şüurda əks olunmasıdır. O, ictimai şüurun formalarından biri kimi digər şüur formaları ilə bərabər mövqeyə malikdir. İnsan

beyninin yüksək inkişaf səviyyəsi nəticəsində insan və təbiət arasındakı münasibətlər dərk edilir və tənzimlənir. Fərd ətraf mühitlə üzvi bağlılığını, cəmiyyətin formalaşdırdığı ekoloji şəraiti və öz fəaliyyətinin təbiətə təsirini anlamağa başlayır. Ekoloji şüur keçmiş, indiki və gələcək dövrlər kontekstində insan-təbiət münasibətlərinin elmi-praktik inikasıdır və müasir ekoloji biliklərin mənimsənilməsi ilə yanaşı, hər bir vətəndaşın ekoloji problemlərin həllində fəal iştirakının zəruriliyini ifadə edir [1, s.481].

İbtidai sinif müəllimlərinin ekoloji şüurun mahiyyəti və formalaşdırılması yolları ilə bağlı elmi-pedaqoji mənbələrlə yaxından tanış olması onların bu sahədə peşəkar mövqeyini gücləndirən mühüm amil hesab olunur. Müəllimin ekoloji problemlər, müasir ekoloji çağırışlar və tərbiyə mexanizmləri haqqında sistemli biliyə malik olması şagirdlərin şüuruna məqsədyönlü təsir göstərməsinə imkan yaradır. Xüsusilə kiçik məktəbyaşlı uşaqlarla iş prosesində müəllim yalnız məlumat ötürən deyil, həm də şüurun formalaşmasına istiqamət verən pedaqoji rəhbər funksiyasını yerinə yetirməlidir. Kiçik məktəbyaşlı şagirdlər təbiət hadisələrini şüurlu şəkildə qavradıqda onları daha dərinlən anlayır, müşahidə edir və mənimsəyirlər. Şüurlu iştirak təbiətə emosional bağlılıq yaradır və bu bağlılıq məsuliyyətli münasibətin əsasını təşkil edir. Əgər uşaq təbiət proseslərini səbəb-nəticə əlaqələri kontekstində dərk edərsə, onda o, ətraf mühitə qarşı daha diqqətli və qayğıkeş davranmağa meyilli olur. Bu isə ekoloji şüurun praktik davranışa çevrilməsi deməkdir. Eyni zamanda, ekoloji şüurun inkişafı şagirdlərin ekoloji biliklərinin zənginləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Şüur və bilik qarşılıqlı təsir şəraitində formalaşır və bir-birini tamamlayır. Bu baxımdan kiçik məktəbyaşlı şagirdlərdə təbiətə həssas və məsuliyyətli münasibətin yaradılmasının mühüm komponentlərindən biri də ekoloji bilik hesab olunur. Ekoloji bilik təbiət hadisələri, ətraf mühitin qorunması və insan fəaliyyətinin nəticələri haqqında elmi məlumatların mənimsənilməsini əhatə edir və ekoloji şüurun möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Ekoloji bilik insanı əhatə edən canlı təbiətin quruluşu və fəaliyyəti haqqında sistemləşdirilmiş təsəvvürləri ifadə edir. Geniş mənada bu anlayış canlı və cansız təbiətin mahiyyəti, qarşılıqlı

əlaqələri və dinamik inkişaf qanunauyğunluqları barədə elmi informasiyanın integrativ məcmu-sunu əhatə edir. Buraya Yer kürəsinin canlı qatının funksionallığı, biosferin bütövlüyü və təbii tarazlığın qorunması ilə bağlı əsas müddəalar da daxildir [1, s.481]. İbtidai sinif şagirdlərinə ekoloji biliklər təqdim olunarkən onların yaş və idrak xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Məlumatlar həm məzmun baxımından sadə və anlaşılqılı, həm də maraq doğuran xarakter daşımalıdır. Seçilən biliklər şagirdləri təbiət hadisələrinə yaxınlaşdırılmalı, müşahidə və təhlil bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir. Eyni zamanda, uşaqlar təbiətdə baş verən mənfi dəyişiklikləri dərk etməli və onların aradan qaldırılmasına münasibətdə məsuliyyət hissi formalaşdırılmalıdır. Məsələn, Azərbaycanın canlı təbiətinin zəngin komponentlərindən biri arıların fəaliyyətidir. Arılar bitkilərin tozlanmasında mühüm rol oynayır və ekosistemin davamlılığını təmin edir. Bu baxımdan şagirdlərə arıların təbiətdəki funksiyası, onların qorunmasının əhəmiyyəti barədə məlumat verilməsi məqsəduyğundur. Eyni zamanda, müasir dövrdə arı populyasiyasının azalması və meşələrin kütləvi şəkildə qırılması kimi qlobal ekoloji problemlər haqqında ilkin təsəvvürlərin yaranılması vacibdir. Arıların azalması bir sıra bitki növlərinin məhvəinə səbəb ola bilərsə, meşələrin qırılması bütövlükdə ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarır. Belə məlumatların sistemli şəkildə çatdırılması şagirdləri ekoloji təhlükələrə qarşı həssas edir və onları gələcəkdə ətraf mühitin qorunmasında fəal mövqe tutmağa hazırlayır. Kiçik məktəbyaşlı uşaqlarda təbiətə məsuliyyətli münasibətin formalaşdırılmasında növbəti mühüm komponent isə ekoloji təhsildir.

Ekoloji təhsil insanın təbiətdən istifadə sahəsində elmi əsaslara söykənən biliklərə yiyələnməsini, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə bacarıqlarının formalaşdırılmasını və ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində fəal vətəndaş mövqeyinin inkişafını nəzərdə tutur. Bu anlayış yalnız ekoloji məzmunlu fənlərin tədrisi ilə məhdudlaşmır; o, şəxsiyyətin dünyagörüşünü, əxlaqi-estetik baxışlarını, sosial məsuliyyətini və hüquqi şüurunu da əhatə edir. Ekoloji təhsil nəticəsində fərddə təbiətə münasibətdə şüurlu seçim etmək, düzgün qərar vermək və praktik fəaliyyət göstərmək bacarığı yaranır. Ekoloji şüurun for-

malaşdırılmasının mühüm şərtlərindən biri ekoloji tərbiyə ilə yanaşı, sistemli ekoloji təhsilin təmin edilməsidir. Bu prosesin əsas komponentlərindən biri isə ekoloji təfəkkürdür [1, s.481]. Ekoloji təfəkkür təbiət hadisələrinin müşahidə olunması, qavranılması, hafizədə saxlanması və analitik süzgəcdən keçirilərək şüurlu şəkildə ifadə edilməsi prosesini əhatə edir. Təfəkkür sosial şərtlənmiş psixi proses kimi yeni biliklərin əldə edilməsinə, qanunauyğunluqların dərk olunmasına və yaradıcı yanaşmanın formalaşmasına xidmət edir. Kiçik məktəbyaşlı uşaqlarda ekoloji təfəkkürün inkişafı onların təbiət hadisələrinə dərinlən və sistemli yanaşmasını təmin edir. Saf su mənbələrinin, bulaqların, çəmənliklərin, yaşıllıqların, çiçəklərin, meyvə ağaclarının və su hövzələrinin qorunmasının zəruriliyinin dərk edilməsi məhz təfəkkür prosesinin nəticəsidir. Bu baxımdan təfəkkürün ekoloji məzmunla zənginləşdirilməsi, yəni onun ekoloji təfəkkür istiqamətində inkişaf etdirilməsi, şagirdlərdə təbiətə həssas və məsuliyyətli münasibətin formalaşmasının mühüm şərti kimi çıxış edir.

Ekoloji təfəkkür xarici aləmdə baş verən hadisə və proseslər arasında mövcud olan qanunauyğun əlaqə və münasibətlərin vasitəli və ümumiləşdirilmiş şəkildə dərk olunmasını təmin edən psixi prosesdir. Bu təfəkkür forması insanın təbiət hadisələrini yalnız müşahidə etməsi ilə məhdudlaşmır, həm də onları təhlil etməsi, müqayisə aparması və səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənəlməsi ilə xarakterizə olunur. Ekoloji təfəkkür elmin, mədəniyyətin və tərbiyənin müəyyən inkişaf mərhələsini ifadə edir; bu mərhələdə insan intellektual bacarıqlara yiyələnir, xüsusilə sübutetmə və əsaslandırma üsullarından istifadə edə bilər. Ekoloji təfəkkürə malik olan şəxs təbiətdə baş verən proseslərə şüurlu münasibət bildirir, onları qiymətləndirməyi bacarır və təbiətin mühafizəsi istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyət göstərir. O, qarşısına qoyduğu məqsədləri və həmin məqsədlərin səbəblərini elmi əsaslarla izah etməyə qadir olur. Bununla yanaşı, belə fərddə əxlaqi mövqe, təbiətin qorunmasının zəruriliyinə dair daxili inam və bu zərurətin ümumbəşəri xarakter daşıdığına dair etiqad formalaşır. Ekoloji təfəkkür insanın malik olduğu elmi biliklərə əsaslanaraq praktik fəaliyyətə hazır olmasını da şərtləndirir. Yəni fərd öz baxış və mövqeyini

real davranış və konkret fəaliyyət müstəvisində həyata keçirməyə meyilli olur. Lakin yeni ekoloji təfəkkürün formalaşdırılması mürəkkəb və uzunmüddətli prosesdir. Çünki keçmiş dövrlərdə “təbiət üzərində hökmranlıq” ideyası bir neçə nəslin düşüncə tərzinə təsir göstərmişdir. Müasir mərhələdə isə təbiətlə harmonik münasibətə əsaslanan ekoloji əxlaqın formalaşdırılması prioritet vəzifə kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji dünyagörüş formalaşmadan ekoloji tərbiyənin məqsədlərinə tam nail olmaq mümkün deyildir [1, s.481-482].

Ekoloji təfəkkürün formalaşdırılması məntiqi olaraq ekoloji dünyagörüşünün yaranmasına zəmin yaradır [1, s.481-482]. Ekoloji dünyagörüşü ekoloji şüurun aparıcı funksiyalarından biri kimi çıxış edir və insanın təbiətə, cəmiyyətə və ümumilikdə onu əhatə edən gerçəkliyə münasibətini ifadə edən ümumiləşdirilmiş baxışlar sistemini əhatə edir. Bu baxışlar yalnız elmi təsəvvürlərlə məhdudlaşmır; onlar fəlsəfi, mədəni, siyasi və iqtisadi aspektləri də özündə birləşdirir. Necə ki, insanın sağlam yaşaması üçün təmiz hava, saf su və əlverişli təbii şərait zərurdirsə, onun mədəni inkişafı üçün də müasir tələblərə cavab verən ekoloji dünyagörüşünün formalaşması vacibdir. Ekoloji dünyagörüşünün inkişafı insanın təbiətlə harmonik münasibət qurmasına, təbii sərvətlərin dəyərini dərk etməsinə və onların qorunmasını həyat prinsipi kimi qəbul etməsinə imkan yaradır. Dünyagörüşünün ekologiyalaşdırılması isə şüurun yeni elmi biliklərlə zənginləşdirilməsi yolu ilə mümkün olur. Bununla yanaşı, yalnız nəzəri biliklərə əsaslanan yanaşma kifayət etmir. Ekoloji fəaliyyət olmadan davamlı ekoloji vərdişlərin formalaşdırılması mümkün deyildir [1, s.482]. Ekoloji dünyagörüşünün inkişafı birbaşa olaraq ekoloji fəaliyyəti stimullaşdırır və onu praktik müstəviyə keçirir. Ekoloji fəaliyyət insanın təbii mühitin qorunmasına və bərpaasına yönəlmiş məqsədyönlü tədbirlər sistemidir. Bu fəaliyyət həm geniş miqyasda – qəsəbə, rayon və ya ölkə səviyyəsində həyata keçirilə bilər, həm də lokal səviyyədə – yaşayış məhəlləsində, məktəbdə, kollektivdə və ya ailə mühitində reallaşdırıla bilər. Ekoloji fəaliyyətin effektivliyi isə formalaşmış ekoloji davranışla şərtlənir və onun davamlılığını təmin edir.

Ekoloji fəaliyyətin məqsədyönlü şəkildə

təşviqi nəticə etibarilə ekoloji davranış mədəniyyətinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji davranışa yiyələndirilməsi onların təbiət hadisələrinə qarşı həssas və məsuliyyətli münasibətinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Əgər şagird ekoloji fəaliyyətdə iştirak edərsə, bu iştirak onun gündəlik davranış modelinə çevrilir və davamlı xarakter alır. Ekoloji davranış insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqə prosesində nümayiş etdirdiyi konkret addımlar və fəaliyyət formaları ilə ifadə olunur. Məsələn, suya qənaət etmək, yaşıllıqları qorumaq, tullantıları düzgün idarə etmək kimi davranış nümunələri ekoloji davranışın praktik təzahürləridir. Bu cür davranışlar sistemli xarakter aldığında ekoloji mədəniyyətin əsasını təşkil edir. Ekoloji mədəniyyət cəmiyyət və təbiət arasında harmonik inkişafın təmin olunmasına yönəlmiş kompleks yanaşmanı ehtiva edir. Bu kontekstdə ekoloji siyasət sosial-iqtisadi və idarəetmə mexanizmləri vasitəsilə ekoloji proqramların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Ekoloji iqtisadiyyat təbii resurslardan səmərəli istifadə və ekoloji problemlərin elmi-texniki həlli yollarını müəyyənləşdirir. Ekoloji etika isə şəxsiyyətin ekoloji şüurunun və davranışının mədəni əsaslarını formalaşdırır. Bu istiqamətlər qarşılıqlı əlaqədə olaraq bütövlükdə ekoloji tərbiyə mədəniyyətini meydana gətirir. Müasir şəxsiyyətin ekoloji mədəniyyəti üç əsas prinsipə söykənir: normativ ekoloji biliklərə yiyələnmə, mədəni ekoloji əqidənin formalaşması və ekoloji davranışın praktik həyata tətbiqi [1, s.482]. Bu prinsiplərin ibtidai təhsil mərhələsindən sistemli şəkildə aşılması gələcəkdə ekoloji cəhətdən məsuliyyətli vətəndaşın yetişdirilməsinə zəmin yaradır.

Tədqiqat metodları. Aparılan tədqiqat çərçivəsində etnopedaqoji yanaşma kontekstində ekoloji tərbiyənin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi məqsədilə müxtəlif elmi-tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Bu metodlar problemin həm nəzəri, həm də praktik aspektlərini kompleks şəkildə təhlil etməyə imkan vermişdir.

1. Elmi-nəzəri təhlil metodu

Mövzunun mahiyyətinin açılması məqsədilə pedaqoji, psixoloji və ekoloji məzmunlu elmi ədəbiyyatlar, normativ sənədlər və metodiki mənbələr sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Aparılmış təhlillər nəticəsində aşağıdakı qənaətlər

əldə olunmuşdur:

- Ekoloji tərbiyə müasir təhsil siyasətində prioritet istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir;
- Kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin ekoloji şüurunun formalaşdırılması müəllimin peşəkar hazırlıq səviyyəsi və metodiki yanaşmaları ilə sıx bağlıdır;
- Etnopedaqoji materialların istifadəsi ekoloji biliklərin daha effektiv mənimsənilməsinə şərait yaradır.

2. Müqayisəli təhlil metodu

Müxtəlif elmi yanaşmalar və pedaqoji konsepsiyalar müqayisəli şəkildə araşdırılmış, ekoloji tərbiyənin komponentləri (ekoloji şüur, bilik, təhsil, təfəkkür, dünyagörüş, fəaliyyət və davranış) arasında qarşılıqlı əlaqələr müəyyən edilmişdir. Bu metod vasitəsilə aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

- Ekoloji tərbiyə çoxkomponentli və sistemli pedaqoji prosesdir;
- Ayrı-ayrı komponentlərin qarşılıqlı inkişafı bütöv ekoloji mədəniyyətin formalaşmasını təmin edir.

3. Etnopedaqoji materialların təhlili metodu

Azərbaycan xalq pedaqogikasına aid folklor nümunələri (atalar sözləri, məsəllər, inanclar, nağıllar və s.) tədqiqata cəlb olunaraq onların ekoloji tərbiyə baxımından potensialı qiymətləndirilmişdir. Təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki:

- Milli-mənəvi irsdə təbiətə münasibətə dair zəngin tərbiyəvi məzmun mövcuddur;
- Folklor nümunələri şagirdlərdə emosional qəbul və davranış formalaşdırma baxımından yüksək təsir gücünə malikdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr ibtidai siniflərdə ekoloji tərbiyənin təşkili prosesində müəllimlər üçün metodiki əsas kimi istifadə oluna bilər. Etnopedaqoji materialların tədris prosesinə inteqrasiyası şagirdlərdə təbiətə məsuliyyətli münasibətin formalaşdırılmasına, onların ekoloji davranış bacarıqlarının inkişafına və təlimin effektivliyinin artırılmasına xidmət edir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ekoloji tərbiyənin məzmun və struktur komponentlərinin

elmi əsaslarla sistemləşdirilməsində, eləcə də etnopedaqoji yanaşmanın bu sahədə rolunun əsaslandırılmasında ifadə olunur. Eyni zamanda, araşdırma pedaqoji ədəbiyyatda ekoloji şüur, ekoloji bilik və ekoloji davranış kimi anlayışların qarşılıqlı əlaqəsinin daha dərinlən öyrənilməsinə töhfə verir.

Nəticə. Aparılmış nəzəri təhlil göstərir ki, kiçik məktəbyaşlı şagirdlərdə ekoloji şüurun formalaşdırılması sistemli və məqsədyönlü pedaqoji təsir tələb edən çoxkomponentli prosesdir. Bu prosesdə ekoloji bilik, ekoloji şüur, ekoloji təfəkkür, ekoloji dünyagörüş, ekoloji fəaliyyət və ekoloji davranış bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, etnopedaqoji materiallar bu komponentlərin formalaşdırılmasında mühüm pedaqoji vasitə kimi çıxış edir. Azərbaycan xalq pedaqogikasında əks olunan təbiətə hörmət, yaşıllıqların qorunması, təbii tarazlığın saxlanması və ətraf mühitə qayğı kimi ideyalar şagirdlərdə ekoloji məsuliyyət hissinin aşılmasına əlverişli zəmin yaradır. Belə materiallar ekoloji məzmunun yalnız idraki deyil, həm də mənəvi-emosional müstəvidə mənimsənilməsinə şərait yaradır. Nəticə etibarilə, ibtidai təhsil mərhələsində etnopedaqoji materiallardan istifadə ekoloji tərbiyənin səmərəliliyini artırır, şagirdlərdə davamlı ekoloji davranış vərdislərinin formalaşmasına xidmət edən mühüm metodik istiqamət kimi qiymətləndirilməlidir.

Müzakirə. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ekoloji tərbiyənin səmərəli təşkili üçün yalnız nəzəri biliklərin verilməsi kifayət etmir; bu biliklərin uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə, milli-mədəni mühitinə və emosional qavrayış imkanlarına uyğun formada təqdim olunması zəruridir. Bu baxımdan etnopedaqoji materialların tədris prosesinə inteqrasiyası xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Folklor nümunələri, atalar sözləri, nağıllar, inanclar və xalq müşahidələri şagirdlər tərəfindən daha asan qəbul olunur və onların təbiətə münasibətində daxili motivasiya yaradır. Müzakirə olunan məsələlər onu da göstərir ki, müəllimin metodiki hazırlıq səviyyəsi burada həlledici amillərdən biridir. Müəllim etnopedaqoji mənbələri məqsədyönlü seçməli, onları ekoloji mövzularla əlaqələndirməli və praktik fəaliyyətlə tamamlamalıdır. Eyni zamanda, müasir təhsil praktikasında ekoloji tərbiyə məzmununun

milli pedaqoji irs əsasında zənginləşdirilməsinə daha geniş yer verilməsi məqsəduyğundur. Bu yanaşma həm şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin möhkəmlənməsinə, həm də təbiətə şüurlu və məsuliyyətli münasibətin formalaşmasına xidmət edir.

Yekun nəticə. Beləliklə, kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin təbiət hadisələrini dərk etməsi və onlara qarşı həssas, məsuliyyətli münasibət formalaşdırması üçün sistemli nəzəri biliklərin verilməsi zəruri hesab olunur. Təbiət haqqında ilkin təsəvvürlərin yaradılması uşaqlarda həm idrak fəallığını artırır, həm də emosional bağlılıq yaradır. Bu bağlılıq isə ekoloji davranışın və ekoloji mədəniyyətin formalaşmasının əsasını təşkil edir. Şübhəsiz ki, ibtidai sinif dərslərlərində ekoloji məzmunlu müəyyən məlumatlar öz əksini tapmışdır. Lakin həmin biliklər əhatə dairəsinə və dərinliyinə görə kifayət qədər geniş deyildir. Mövcud materiallar ekoloji tərbiyənin yalnız müəyyən hissəsini əhatə edir və şagirdlərin hərtərəfli ekoloji dünyagörüşünün formalaşdırılması üçün yetərli olmaya bilər. Bu baxımdan ekoloji biliklərin zənginləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi vəzifəsi bilavasitə müəllimin peşəkar hazırlığından və təşəbbüsündən asılıdır. İbtidai sinif müəllimi təbiət hadisələrini şagirdlərə yalnız informativ səviyyədə təqdim etməməli, onları müşahidəyə,

təhlilə və nəticə çıxarmağa istiqamətləndirməlidir. Bunun üçün müəllim həm ekoloji nəzəriyyə, həm də etnopedaqoji yanaşma baxımından yetkin biliyə malik olmalıdır. Şagirdlərin təbiətə yaxınlaşdırılması, onlarda ekoloji şüurun və məsuliyyət hissinin formalaşdırılması məqsədilə nəzəri biliklərlə praktik fəaliyyət arasında əlaqə qurulmalıdır. Nəticə etibarilə demək olar ki, kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin təbiət hadisələri ilə sistemli şəkildə tanış edilməsi və onlarda təbiətə həssas, qayğıkeş münasibətin formalaşdırılması üçün problemin elmi-nəzəri əsaslarının dəqiq müəyyənləşdirilməsi və pedaqoji baxımdan əsaslandırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Sadıqov, F. Pedaqogika (dərs vəsaiti) / F.Sadıqov. – Bakı: Adiloğlu, – 2012.
2. Həşimov, Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikası / Ə.Həşimov, F.Sadıqov. – Bakı: Ünsiyyət, – 2000.
3. Sadıqov, F. Ekoloji tərbiyənin etnopedaqoji əsasları / F.Sadıqov, G.Əliyeva, M.Abbasov. – Bakı: Nurlan, – 2007.
4. Əliyev, F. Ekologiya (Ali məktəblər üçüncü dərslək) / F.Əliyev, A.Bədəlov, E.Hüseynov, F.Əliyev. – Bakı: – 2012.

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Akif Abbasov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 30.04.2026, son daxilolma – 14.05.2026, qəbulolunma – 03.06.2026

UOT 372.862

Мəктəбəқəдər təhsildə istifadə edilən əsas fəal təlim metodları və onların tətbiqi yolları

Müəllif(lər):

İnci Muradova

Нахчіван Мүәллімләр Інституту
Magistrant

E-poçt: muradovainci766@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-7412-6981>

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil, fəal təlim metodları, oyun fəaliyyəti, didaktik tapşırıqlar, problemli təlim, sosial inkişaf, idraki inkişaf, kommunikativ bacarıqlar

Annotasiya. Məqələdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində istifadə olunan əsas fəal təlim metodları və onların tətbiqi yolları araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi fəal təlim metodlarının məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial, emosional, idraki və kommunikativ inkişafına təsirini müəyyən etməkdir. Araşdırma zamanı elmi-pedaqoji ədəbiyyat təhlil edilmiş, məktəbəqədər təhsil sahəsində normativ sənədlər öyrənilmiş, müşahidə və müsahibə metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, oyun texnologiyaları, qrup işi, didaktik tapşırıqlar və problemli təlim metodları uşaqların təlim fəaliyyətinə marağını artırır, onların müstəqil düşünmə, ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Müəyyən edilmişdir ki, tərbiyəçi-müəllimlərin təlim məqsədlərinə uyğun olaraq fəal təlim metodlarından sistemli istifadə etməsi uşaqların sosial davranış normalarını mənimsəməsinə, yaradıcı fəallığının artmasına və öyrənmə motivasiyasının güclənməsinə şərait yaradır. Nəticə etibarilə, fəal təlim metodlarının məqsədyönlü tətbiqi məktəbəqədər təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində və uşaqların hərtərəfli inkişafının təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Author(s):

İnci Muradova

Nakhchivan Teachers Institute
Master's Student

E-mail: muradovainci766@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-7412-6981>

Keywords: preschool education, active learning methods, play activities, didactic tasks, problem-based learning, social development, cognitive development, communicative skills

Main active learning methods used in preschool education and their implementation strategies

Abstract. The article examines the main active learning methods used in preschool education and the ways of their implementation. The purpose of the study is to determine the impact of active learning methods on the social, emotional, cognitive, and communicative development of preschool children. The research is based on the analysis of pedagogical literature, the review of regulatory documents related to preschool education, and the application of observation and interview methods. The findings indicate that play-based activities, group work, didactic tasks, and problem-based learning methods increase children's interest in educational activities and contribute positively to the development of independent thinking, communication, and cooperation skills. It has been established that the systematic use of active learning methods by preschool teachers in accordance with educational objectives promotes the acquisition of social behavior norms, enhances creative activity, and strengthens learning motivation. The study concludes that the purposeful implementation of active learning methods plays a significant role in improving the quality of preschool education and supporting the comprehensive development of children.

Автор(ы):

Инджи Мурадова

Нахчыванский институт учителей
Магистрант

Э-почта: muradovainci766@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-7412-6981>

Ключевые слова: дошкольное образование, методы активного обучения, игровая деятельность, дидактические задания, проблемное обучение, социальное развитие, познавательное развитие, коммуникативные навыки

Основные методы активного обучения в дошкольном образовании и пути их применения

Аннотация. В статье рассматриваются основные методы активного обучения, используемые в дошкольном образовании, и пути их применения. Цель исследования заключается в определении влияния методов активного обучения на социальное, эмоциональное, познавательное и коммуникативное развитие детей дошкольного возраста. В ходе исследования был проведён анализ научно-педагогической литературы, изучены нормативные документы в области дошкольного образования, использованы методы наблюдения и интервьюирования. Результаты показывают, что игровые технологии, групповая работа, дидактические задания и проблемное обучение повышают интерес детей к образовательной деятельности и способствуют развитию самостоятельного мышления, коммуникативных навыков и способности к сотрудничеству. Установлено, что систематическое применение методов активного обучения воспитателями в соответствии с целями обучения способствует усвоению норм социального поведения, повышению творческой активности и мотивации к обучению. Сделан вывод о том, что целенаправленное использование методов активного обучения имеет важное значение для повышения качества дошкольного образования и обеспечения всестороннего развития детей.

Giriş. Məktəbəqədər yaş dövrü zaman baxımından qısa görünməsinə baxmayaraq insanın gələcək həyatının formalaşmasında əsaslı rol oynayan mərhələdir. Bu mərhələdə uşağın dünyanı qavrama üsulu davranış formaları maraq dairəsi və öyrənməyə münasibəti tədricən yaranır və möhkəmlənir. Eyni zamanda bu dövrdə əldə olunan ilkin biliklər emosional təcrübələr və hərəkət bacarıqları uşağın sonrakı inkişaf yolunu müəyyənləşdirən möhkəm baza yaradır. Buna görə də məktəbəqədər dövr təkcə hazırlıq mərhələsi deyil şəxsiyyətin əsas cizgilərinin və potensial imkanlarının formalaşdığı həlledici inkişaf mərhələsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Məktəbəqədər təhsil sistemində yeni standartların tətbiqi ilə yanaşı, pedaqoqların qarşısında təlim prosesinə yanaşmanı yeniləmək və müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq vəzifəsi durur. Ənənəvi tədris formaları öz əhəmiyyətini tam itirməsə də, müasir təhsil mühiti innovativ və interaktiv metodlardan istifadəyə ehtiyac yaradır.

Hazırda məktəbəqədər sahədə əsas istiqamətlərin məzmunu yenilənir və bu dəyişikliklər uşaqlarda aparılan inkişafyönümlü fəaliyyətlərin təşkilinə yeni yanaşmaların formalaşmasına şərait yaradır. Xüsusilə erkən yaş dövründə uşağın düşünmə qabiliyyəti sosial davranış formaları və ünsiyyət bacarıqları nəzərə alınaraq qurulan fəaliyyət modellərinə üstünlük verilir. Bu baxımdan tətbiq olunan metod və vasitələrin uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması onun prosesdə fəal iştirakını təmin edən çevik yanaşmaların seçilməsi önəm kəsb edir.

Təlimin təşkilində əsas prinsiplər aşağıdakılardır: Planlı məşğələlər zamanı uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun imkanları maraq dairələri və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınır, inkişafyönümlü fəaliyyətlər uşaqlar üçün daha cəlbedici olması məqsədilə qarşılıqlı oyun elementi üzərində qurulur, fəaliyyətin təşkili zamanı iştirak forması fərdiləşdirilir və ya qrup şəklində qurulur beləliklə hər bir uşağın prosesə fəal şəkildə qoşulması təmin edilir.

Məşğələlərin gedişində uşaqlarla fərdi ünsiyyət üçün əlverişli şərait formalaşır. Müəllim hər bir uşağın fəaliyyətini müşahidə edir onu adı ilə çağıraraq diqqətini cəlb edir maraq və təşəbbüskarlıq nümayiş etdirmələri təşviq olunur verilən tapşırıqların icrasına düzgün istiqamət verir.

Bu yanaşma uşaqlarda marağın artmasına tapşırıqları şüurlu şəkildə yerinə yetirməsinə və prosesdə fəal iştirakına müsbət təsir göstərir. *“Müəllim yalnız nəzəri baxımdan məlumatlı olmamalı, eyni zamanda praktik bacarığı ilə yeni təlim texnologiyalarından səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdır”* [3].

Məktəbəqədər təhsilin başlıca hədəfi uşağın təbii maraq və bacarıqlarının üzə çıxarılması, onun fərdi potensialının maksimum inkişafına şərait yaratmaqdır. Bu məqsədlə təlim prosesi sırf bilik ötürülməsi deyil, daha çox uşağın fəal iştirakına əsaslanmalıdır. *“Məktəbin müstəqil həyatda özünü inamlı hiss etməyə imkan verən, zəruri müasir bilik, bacarıq və keyfiyyətlərə malik şəxsiyyət hazırlaması müstəsna dərəcədə vacib və əhəmiyyətli”* [4, s.195].

Məktəbəqədər təhsil mərhələsində klassik dərş yanaşmasından tədricən imtina edilir və uşaqlar üçün daha çevik inkişafyönümlü fəaliyyət modelləri tətbiq olunur. Bu proses müxtəlif uşaq fəaliyyətlərinin məqsədyönlü şəkildə təşkil edilməsini eləcə də fərqli iş formaları və metodlarının qarşılıqlı şəkildə birləşdirilməsini nəzərdə tutur. Belə təşkil olunmuş məşğələlər uşaqların maraqlarına yaş xüsusiyyətlərinə və fərdi imkanlarına uyğun qurulur onların fəal iştirakını stimullaşdırır və öyrənmə prosesini daha təbii və səmərəli edir.

Erkən yaş dövründə uşaqların idrak xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla məşğələlərin gedişində müxtəlif vizual və praktik materiallardan istifadəyə üstünlük verilməlidir. İllüstrasiyalar bədii nümunələr gündəlik əşyalar eləcə də milli sənət və geyim detallarının nümayişi uşaqların mövzuya marağını gücləndirir və öyrənilən biliklərin daha anlaşılan olmasına şərait yaradır. Bu materiallar elə təşkil olunmalıdır ki, uşaqlar onları sərbəst şəkildə götürə müşahidə edə araşdırma apararaq fəaliyyət prosesinə cəlb olunsunlar. Belə yanaşma uşaqlarda təşəbbüskarlığın müstəqil düşünmənin və fəal öyrənmənin inkişafını dəstəkləyir.

Məktəbəqədər müəssisələrdə təlimin əsas metodlarından biri problemlə təlim üsuludur. Bu metod uşaqlarda düşünmə, müqayisə, nəticə çıxarma və fərziyyə irəli sürmə kimi idraki bacarıqları inkişaf etdirir. Problemlə vəziyyətlər yaradan tərbiyəçi uşaqları müşahidə aparmağa,

səbəb-nəticə əlaqələrini tapmağa və qərar qəbul etməyə istiqamətləndirir.

Digər bir səmərəli metod layihə əsaslı təlimdir. Bu yanaşma uşaqlarda yaradıcılıq, tədqiqat bacarığı, müstəqillik və komanda ilə işləmək vərdişlərini inkişaf etdirir. Layihə fəaliyyəti uşaqların maraqlarına əsaslanır və onların bilikləri praktiki şəkildə tətbiq etməsinə imkan yaradır. Bu fəaliyyət adətən axtarış aparmağı və problemin mahiyyətini dərk etməyi tələb edən situasiyalar üzərində qurulur. Bu cür fəaliyyətlər zamanı uşaqlar müəlimin istiqamətləndirici rolu ilə daha müstəqil hərəkət etməyə təşviq olunur böyüklərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində yaradıcı proseslərdə iştirak edirlər. Bu tip yanaşmalar uşaqlara öz fikirlərini ifadə etməyi müxtəlif vəziyyətlərə fərqli baxış bucağından yanaşmağı və yeni həll yolları tapmağı öyrədir.

Beləliklə, məktəbəqədər təhsildə fəal təlim metodlarının məqsədi uşağın öz təcrübəsinə əsaslanaraq bilik əldə etməsinə təmin etmək, onda öyrənməyə maraq və motivasiya formalaşdırmaqdır. Müasir pedaqoji yanaşmalar göstərir ki, bu yaşda öyrənmə ən çox oyun, tədqiqat və yaradıcı fəaliyyətlər vasitəsilə effektiv nəticə verir.

Fəal təlim metodları -uşaqların idrak prosesini fəallaşdıran və onların öyrənmə fəaliyyətini təşviq edən pedaqoji üsullar toplusudur. Bu metodlar uşaqları yeni biliklərin mənimsənilməsi prosesində aktiv düşünməyə, axtarış aparmağa və təcrübə yolu ilə nəticə çıxarmağa istiqamətləndirir. Fəal təlimdə tərbiyəçi və uşaq arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq və interaktiv ünsiyyət mühüm yer tutur. Belə yanaşmada yalnız tərbiyəçi deyil, uşaqlar da öyrənmə prosesinin fəal iştirakçısına çevrilirlər.

Fəal təlim yanaşmaları öyrənənlərin müstəqil düşünmə və araşdırma fəaliyyətinə qoşulmasını təşviq edir onların şəxsi maraqlarını gücləndirir və idrak xarakterli tapşırıqların icrasına motivasiya yaradır. Bu metodlar vasitəsilə əldə olunan biliklər yalnız nəzəri səviyyədə qalmır eyni zamanda real situasiyalarda tətbiq etmək üçün daha əlçatan və funksional olur. Nəticədə öyrənmə prosesi daha məqsədyönlü və effektiv xarakter alır.

Bu metodlar təlim prosesinin bütün mərhələlərində istifadə oluna bilər: Birinci mərhələ – yeni biliklərin ilkin qavranılması mərhələsi-

dir. Bu mərhələdə problemli situasiyaların yaradılması, müzakirə, müşahidə, sorğu-sual, nağıl və ya situativ oyunlardan istifadə olunur. İkinci mərhələ – biliklərin möhkəmləndirilməsi mərhələsidir. Burada qrup işləri, cütlərlə tapşırıqlar, test və ya praktik məşğələlər vasitəsilə uşaqlar öyrəndiklərini tətbiq edirlər. Üçüncü mərhələ – yaradıcı fəaliyyət və bacarıqların formalaşması mərhələsidir. Bu zaman modelləşdirmə, oyun texnologiyaları və tətbiqi fəaliyyətlər vasitəsilə uşaqların yaradıcı qabiliyyətləri inkişaf etdirilir.

Bu metodların əsas xüsusiyyətləri bunlardır: Fəaliyyətin formal xarakter daşımamasına diqqət yetirilməsi, emosional fəallığın təmin olunması, nümayişkarlıq və əyani təqdimatın ön planda olması, məlumatlılıq və praktik bacarıqların formalaşması, səmərəli ünsiyyətin qurulmasına və peşə fəaliyyəti üçün vacib olan praktik təcrübənin formalaşmasına töhvə verməsi.

Fəal təlim yanaşmalarının səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün bir sıra əsas göstəriciləri müəyyən etmək mümkündür: seçilən metodların təlimin məqsəd və vəzifələrinə uyğunluğu, mövzu məzmununa uyğunluğu, uşaqların yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinə, eləcə də fərdi inkişaf səviyyəsinə uyğunluğu, təlim üçün ayrılan vaxtın və mövcud şəraitin real imkanlarına uyğunluğu, əlavə təlim vasitələrinin və resursların mövcudluğu, tərbiyəçinin pedaqoji təcrübəsi, bacarığı və şəxsi keyfiyyətlərinə uyğunluğu.

Fəal təlimin mahiyyətini və imkanlarını daha dərinlən anlamaq üçün tədqiqatçıların bu sahəyə dair fikirlərinə də müraciət etmək məqsəduyğundur.

1. Uşaqlarda təfəkkürün məcburi şəkildə aktivləşməsi: Fəal təlim prosesində uşaqlar passiv dinləyici mövqeyində qalmır onlar istəməz düşünmə fəaliyyətinə cəlb olunurlar. Tapşırıqların quruluşu elə seçilir ki, uşaq problemin həlli müqayisə analiz və nəticə çıxarma mərhələlərində mütləq zehni fəallıq göstərməli olur. Bu isə mexaniki yadda saxlama deyil şüurlu mənimsəməni təmin edir.

2. Öyrənmə fəaliyyətinin uzunmüddətli və davamlı xarakter daşması: Fəal təlimdə uşaqların idraki fəaliyyəti yalnız dərsi müəyyən anlarında deyil bütün məşğələ boyu qorunub saxlanılır. Uşaqlar dərsin əvvəlindən sonuna qədər müşahidə edib qərar vermə prosesinə cəlb olunurlar.

Bu davamlılıq biliklərin daha möhkəm və dərin mənimsənilməsinə şərait yaradır:

3. Yaradıcı yanaşma və müstəqil qərarvermə bacarıqlarının formalaşdırılması: Fəal təlim metodları uşaqlarda hazır cavabları qəbul etməkdən daha çox müstəqil düşünməyi fərqli həll yolları axtarmağı və təşəbbüs göstərməyi stimullaşdırır. Uşaqlar qarşıya qoyulan problemlərə yaradıcı yanaşır öz mövqelərini əsaslandırmağı və seçim etməyi öyrənirlər ki bu da onların gələcək həyat fəaliyyətlərində mühüm rol oynayır.

4. Motivasiya və emosional fəallığın artırılması: Fəal təlim metodlarının mühüm xüsusiyyətlərindən biri də uşaqların təlim prosesinə emosional cəhətdən cəlb olunmasını təmin etməsidir. Dərs zamanı maraqlı tapşırıqların problemli situasiyaların və qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan üsulların tətbiqi uşaqlarda öyrənməyə marağı artırır müsbət emosional mühit yaradır. Bu cür mühitdə uşaqlar özlərini sərbəst ifadə edir dərsdə daha fəal iştirak edir və öyrənmə prosesi onlar üçün məcburiyyət deyil maraqlı fəaliyyətə çevrilir.

Əsas fəal təlim metodlarının xüsusiyyətləri uşaqların idrak fəaliyyətini tədqiqat və axtarış yönümlü düşüncə prosesinə cəlb etməsidir. Müəllimin başlıca məqsədi yalnız məlumat ötürmək deyil, uşaqları elmi biliklərin inkişafında mövcud olan ziddiyyətlərlə və onların həlli yolları ilə tanış etməkdir. Müəllimlə əməkdaşlıq şəraitində uşaqlar yeni bilikləri sanki özləri "kəşf edir" və bu prosesdə müvafiq elmi sahənin nəzəri əsaslarını mənimsəyirlər. Müəllimin yönəldici sualları həmin uyğunsuzluğu daha aydın göstərir və uşaqları cavabı hazır olmayan məsələ üzərində düşünməyə sövq edir. Nəticədə öyrənmə prosesi verilmiş məlumatın qəbuluna deyil tapılan cavab vasitəsilə yeni biliklərin formalaşmasına əsaslanır.

Beləliklə, problemli təlim, rol oyunu, ideyalar xalısı və müzakirə kimi fəal təlim metodları uşaqlarda idraki marağı, müstəqil düşünməyi, qarşılıqlı əməkdaşlığı və yaradıcı yanaşmanı inkişaf etdirir.

Dramatizasiya tədis prosesində mövzunun sinif daxilində yaradıcı səhnələşdirmə yolu ilə təqdim olunmasını nəzərdə tutan fəal öyrənmə üsuludur. Bu yanaşmada uşaqlar müəyyən rolları canlandıraraq mövzunun məzmununu daha dərinləndirir və öyrənmə prosesində fəal

iştirak edirlər. Teatrlaşdırılmış fəaliyyətlər dərsdənkənar məşğələlərdə, ədəbi və tarixi mövzular əsasında həyata keçirilə bilər. Fəal öyrənmə oyunları da tədris prosesini canlandıran mühüm vasitələrdəndir. Onlara "Buzqıran", "Qərar ağacı", "Boş kreslo" kimi üsullar daxildir.

"Boş kreslo" metodu müzakirə və debat əsaslı təlim formasıdır. Məqsəd – fikir mübadiləsi yolu ilə suallara cavab tapmaq, tənqidi təfəkkürü və arqumentləşdirmə bacarığını inkişaf etdirməkdir. "İdeyalar xalçası" metodu isə problemi qrup şəklində analiz etməyə və fərqli baxış bucaqlarını bir araya gətirməyə imkan verir.

Bu kimi fəal metodların dərs prosesində sistemi tətbiqi uşaqların təlimə marağını artırır və onların idraki fəallığının yüksəlməsinə şərait yaradır. Tədris təcübəsi göstərir ki fəal təlim metodlarının məqsədyönlü istifadəsi dərsin məzmununun daha səmərəli mənimsənilməsinə imkan verir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın metodoloji əsasını təlim və tərbiyə prosesinə dair müasir pedaqoji konsepsiyalar, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin normativ sənədləri, fəal təlimin nəzəri modelləri, eləcə də uşaq inkişafına dair psixoloji yanaşmalar təşkil edir.

Tədqiqatın metodoloji əsasları müəyyən edilərkən məktəbəqədər təhsilin müasir inkişaf istiqamətləri və uşaqyönümlü təlim prinsipləri nəzərə alınmışdır. Müasir pedaqoji yanaşmalar təlim prosesində uşağın fəal iştirakını, onun fərdi xüsusiyyətlərinin və maraqlarının nəzərə alınmasını əsas prinsip kimi qəbul edir.

Bu baxımdan sistemli yanaşma tədqiqatın aparılmasında əsas metodoloji istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Sistemli yanaşma məktəbəqədər təhsil prosesini qarşılıqlı əlaqədə olan komponentlərin bütöv sistemi kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat nəticələri məktəbəqədər müəssisələrdə fəaliyyət göstərən pedaqoqlar, metodistlər və tərbiyəçilər tərəfindən istifadə oluna bilər. Həmçinin, tədqiqatın nəticələri məktəbəqədər təhsil müəssisələrində fəal təlim metodlarının səmərəli tətbiqinə yönəlmiş praktik tövsiyələrin tətbiqini nəzərdə tutur.

Yekun nəticə. Nəticə etibarilə, müəllimin işi yalnız uşaqlara bilik ötürməkdən ibarət deyil.

Onun əsas məqsədi uşaqlarda öyrənməyə maraq oyatmaq, idrak fəallığını artırmaq və müstəqil öyrənmə bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Tədris prosesində məqsədyönlü və düzgün seçilmiş metodlardan istifadə edilmədikdə kurikulumun tələblərinə uyğun bilik və bacarıqların mənimsənilməsi çətinləşir. Bu baxımdan fəal təlim metodlarının yerində və düzgün istifadəsi əsasdır. Məktəbəqədər təhsil sahəsində dövlət standartlarının yenilənməsi uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyə işlərinin məzmununa və təşkilinə baxışı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Bu dəyişikliklər pedaqoqlardan mövcud təhsil təcrübələrini yenidən qiymətləndirməyi və məktəbəqədər müəssisələrdə tətbiq olunan ənənəvi yanaşmaları müasir tələblər prizmasından nəzərdən keçirməyi tələb edir. Əvvəlki yanaşmalar öz əhəmiyyətini tam itirməsə də onların effektiv tətbiqi artıq yeni metodların çevik təşkil formalarının və innovativ pedaqoji həllərin istifadəsini zəruri edir. Beləliklə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tədris fəaliyyətinin təşkili daha yaradıcı uşağın fərdi inkişafına yönəlmiş və müasir təhsil tələbərinə uyğun yanaşmalar əsa-

sında qurulmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. /A.N.Abbasov, H.Ə.Əlizadə – Bakı: Renesans, – 2000. – 200 s.
2. Abbasov, A. Pedaqogika. Dərs vəsaiti /A.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, –2010. – 344 s.
3. Cəfərova, X. Müasir təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyaların təlim-tərbiyə prosesində tətbiqi // Azərbaycan müəllimi qəzeti. – 2012. – 21 dekabr. – s.11.
4. Əliyeva, F. İbtidai siniflərdə fəal təlim metodlarının tətbiqinin əhəmiyyəti // Filologiya məsələləri. – 2022. – № 2.
5. Əliyev, R. Psixologiya. Dərs vəsaiti. / R.Əliyev – Bakı: Nurlan, – 2008. – 352 s.
6. Əliyev, P.B. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili / P.B.Əliyev, H.H.Əhmədov. – Bakı: Təhsil, – 2004. – 220 s.
7. Kərimov, Y. Təlim metodları. Dərs vəsaiti. / Y.Kərimov – Bakı: RS Poliqraf, –2009. – 279 s.

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor İntiqam Cəbrayilov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 10.04.2026, son daxilolma – 25.05.2026, qəbulolunma – 02.06.2026

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2026, № 2, s.49-53
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2026, № 2, p.49-53
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2026, № 2, с.49-53

UOT: 37.018.2:37.015

Ümumtəhsil məktəblərində dərşdənkənar fəaliyyətlərin şagird inkişafına təsiri

Müəllif(lər):

Ceyran İsayeva
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant
E-poçt: ceyranisayeva03@gmail.com

Açar sözlər: dərşdənkənar fəaliyyətlər, məktəbdənkənar təhsil, şagird inkişafı, sosial bacarıqlar, liderlik, yaradıcılıq, intellektual inkişaf, təlim-tərbiyə prosesi

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərində dərşdənkənar fəaliyyətlərin təşkili və onların şagirdlərin hərtərəfli inkişafına təsiri araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi dərşdənkənar fəaliyyətlərin təlim-tərbiyə prosesində rolunu müəyyənləşdirmək, şagirdlərin fərdi maraq və qabiliyyətlərinin inkişafına təsirini qiymətləndirmək, həmçinin beynəlxalq təcrübənin tətbiqi imkanlarını təhlil etməkdir. Araşdırmada elmi-pedaqoji ədəbiyyat, normativ sənədlər və müxtəlif ölkələrin təcrübəsi müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, dərşdənkənar intellektual oyunlar, layihələr, ekskursiyalar, yaradıcılıq studiyaları və informasiya texnologiyaları yönümlü fəaliyyətlər şagirdlərin idrak fəallığının, yaradıcılıq potensialının və sosial bacarıqlarının inkişafına mühüm təsir göstərir. Eyni zamanda bu fəaliyyətlər liderlik, əməkdaşlıq, ünsiyyət, qərarvermə və problem həll etmə bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaradır. Beynəlxalq təcrübənin təhlili göstərir ki, dərşdənkənar fəaliyyətlərə fəal iştirak akademik nailiyyətlərin yüksəlməsinə və sosial məsuliyyət hissinin güclənməsinə müsbət təsir edir. Nəticə etibarilə, dərşdənkənar fəaliyyətlərin məqsədyönlü və innovativ əsaslarla təşkili şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına, milli-mənəvi dəyərlərə yiyələnməsinə və XXI əsr bacarıqlarının inkişafına mühüm töhfə verir.

Author(s):

Ceyran Isayeva
Nakhchivan Teachers Institute
Master's Student
E-mail: ceyranisayeva03@gmail.com

Keywords: extracurricular activities, out-of-school education, student development, social skills, leadership, creativity, intellectual development, educational process

The impact of extracurricular activities on student development in general education schools

Abstract. The article examines the organization of extracurricular activities in Azerbaijani general education schools and their impact on students' comprehensive development. The purpose of the study is to determine the role of extracurricular activities in the educational process, evaluate their influence on the development of students' individual interests and abilities, and analyze the possibilities of implementing international practices. The research is based on the comparative analysis of pedagogical literature, regulatory documents, and international experience. The findings indicate that clubs, intellectual games, projects, excursions, creative workshops, and information technology-oriented activities significantly contribute to the development of students' cognitive activity, creativity, and social skills. These activities also foster leadership, cooperation, communication, decision-making, and problem-solving abilities. The analysis of international experience demonstrates that active participation in extracurricular activities positively affects academic achievement and strengthens social responsibility. The study concludes that the systematic and innovative organization of extracurricular activities plays an important role in students' personal development, acquisition of national and moral values, and enhancement of twenty-first-century skills.

Автор(ы):

Джейран Исаева
Нахчыванский институт учителей
Магистрант
Э-почта: ceyranisayeva03@gmail.com

Ключевые слова: внеурочная деятельность, внешкольное образование, развитие учащихся, социальные навыки, лидерство, творчество, интеллектуальное развитие, учебно-воспитательный процесс

Влияние внеурочной деятельности на развитие учащихся в общеобразовательных школах

Аннотация. В статье рассматриваются организация внеурочной деятельности в общеобразовательных школах Азербайджана и её влияние на всестороннее развитие учащихся. Цель исследования заключается в определении роли внеурочной деятельности в учебно-воспитательном процессе, оценке её влияния на развитие индивидуальных интересов и способностей учащихся, а также анализе возможностей применения международного опыта. Исследование основано на сравнительном анализе научно-педагогической литературы, нормативных документов и зарубежной практики. Результаты показывают, что кружки, интеллектуальные игры, проекты, экскурсии, творческие студии и занятия, связанные с информационными технологиями, оказывают значительное влияние на развитие познавательной активности, творческого потенциала и социальных навыков учащихся. Кроме того, данные формы деятельности способствуют формированию лидерских качеств, навыков сотрудничества, общения, принятия решений и решения проблем. Анализ международного опыта подтверждает, что активное участие во внеурочной деятельности положительно влияет на учебные достижения и укрепляет чувство социальной ответственности. Сделан вывод о том, что целенаправленная и инновационная организация внеурочной деятельности способствует личностному развитию учащихся, усвоению национально-нравственных ценностей и формированию компетенций XXI века.

Giriş. Biliklərə əsaslanan iqtisadi modelin təşəkkülü və informasiya cəmiyyətinin sürətli inkişafı insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə olduğu kimi, düşüncə tərzinə və davranış modellərinə də ciddi təsir göstərmişdir. Müasir dövrdə cəmiyyətin davamlı inkişafı, səmərəli dövlət idarəçiliyinin təmin edilməsi üçün zəruri insan kapitalının yetişdirilməsi, təhsilalanlarda fəal öyrənmə bacarıqlarının formalaşdırılması, müstəqil bilik əldə etmə vərdişlərinin inkişafı, yaradıcı yanaşmanın təşviqi, liderlik keyfiyyətlərinin aşılması, mürəkkəb problemlərin kompleks şəkildə həll edilməsi, vaxtın düzgün idarə olunması və mövcud resurslardan optimal istifadə kimi bacarıqlar təhsil sisteminin prioritet istiqamətləri sırasında yer alır. Bu keyfiyyətlərin formalaşdırılması isə şagirdlərin idrak fəallığını gücləndirən yeni yanaşma və metodların tətbiqini zəruri edir.

XXI əsrin tələblərinə uyğun olaraq ümumtəhsil müəssisələrinin əsas məqsədi yaradıcı düşüncəyə malik, cəmiyyət üçün faydalı fəaliyyət göstərə bilən, fiziki və intellektual xüsusiyyətləri nəzərə alınan, milli və ümumbəşəri dəyərlərə sahib azad şəxsiyyətin yetişdirilməsidir [1]. Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, bu məqsədlərə yalnız dərş saatları çərçivəsində nail olmaq mümkün deyil. Təhsil mütəxəssisləri və alimlər şagirdlərin hərtərəfli inkişafında sinifdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin mühüm rol oynadığını xüsusi vurğulayırlar [2].

Planlı, məqsədyönlü və davamlı şəkildə təşkil edilən, nəticələri mütəmadi qiymətləndirilən bu fəaliyyətlər məktəbdə aparılan təlim-tərbiyə prosesini tamamlayaraq, gənc nəslin formalaşdırılması qarşısında duran vəzifələrin səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsinə imkan yaradır.

Təcrübəyə əsaslanan tədqiqatlar göstərir ki, sinifdənkənar və məktəbdənkənar tədbirlər şagirdlərin təhsilə marağını artırmaqla yanaşı, onların elmi baxışlarının genişlənməsinə, tədqiqat vərdişlərinin formalaşmasına və nitq mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Bu fəaliyyət növləri məzmununa görə üç əsas istiqamətdə qruplaşdırılır: təşkilati və özünüidarəetmə xarakterli tədbirlər (iclaslar, ümumi toplantılar və s.); bilik və idrak yönümlü fəaliyyətlər (ekskursiyalar, mövzu gecələri, dərşlər, studiyalar və s.); əyləncə məqsədli tədbirlər (bayram şənlikləri, mədəni gecələr və s.) [3]. Məqalə-

də sinifdənkənar və məktəbdənkənar idraki fəaliyyət formalarının təşkili, onların tətbiqi zamanı yaranan çətinliklər, eləcə də bu sahədə beynəlxalq və Azərbaycan təcrübəsi təhlil edilmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən ABŞ və Böyük Britaniyada şagirdlərin dərşdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərdə iştirakı təhsil sisteminin vacib tərkib hissəsi hesab olunur. Bu cür fəaliyyətlər ali təhsil müəssisələrinə qəbul prosesində mühüm rol oynayır. Sözügedən ölkələrdə ECA və EAA formatında olan tədbirlər məktəblər, liseylər və kolleclər səviyyəsində təşkil olunur.

Orta məktəb yaşında olan şagirdlərin dərşdənkənar klublara və müxtəlif tədbirlərə cəlb olunması onların inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir. Aparılmış müşahidələr və sorğular göstərir ki, bu klublar şagirdlər arasında sosial əlaqələrin möhkəmlənməsinə və öyrənməyə marağın artmasına şərait yaradır. Elmi tədqiqatlar sübut edir ki, məktəbdənkənar fəaliyyətlərə qoşulan şagirdlər arasında dərşdən yayınma, intizam pozuntuları və neqativ davranış hallarının səviyyəsi azalır. Eyni zamanda, təhsilin keyfiyyəti yüksəlir və ali təhsil almaq istəyən gənclərin sayı artır.

Müxtəlif maraq qruplarında iştirak və həmyaşıdlarla sağlam münasibətlərin qurulması yeniyetmələrin liderlik xüsusiyyətlərini və sosial məsuliyyət hissini formalaşdırır. Xüsusilə etnik klubların fəaliyyəti gənclərin həm intellektual, həm də psixoloji inkişafına müsbət təsir göstərir, onların multikultural dəyərləri mənimsəməsinə və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə şərait yaradır. Buna görə də etnik müxtəlifliyi və multikultural yanaşmanı təşviq edən klubların və tədbirlərin məktəb və məktəbdənkənar mühitdə genişləndirilməsi üzrə araşdırmaların davam etdirilməsi vacibdir. Belə fəaliyyətlər şagirdlərə fərqli mədəniyyətlərə dair mövcud stereotipləri müzakirə etmək, qarşılıqlı anlaşma mühiti yaratmaq və müxtəlif etnik icmalar arasında sosial əlaqələri gücləndirmək imkanı verir.

Dünya təcrübəsində təhsil müəssisələrində dərşdənkənar fəaliyyətlərin effektiv təşkili və nəzarəti məqsədilə xüsusi idarəetmə platformalarından – Dərşdənkənar Fəaliyyətlərin İdarəetmə Sistemindən (EMS) geniş şəkildə istifadə edilir [9, 10]. Bu sistemin tətbiqi məktəbdənkənar proqramlara cavabdeh olan əməkdaşların inzibati

işlərini asanlaşdırır, şagirdlərin fəaliyyətlərinin və əldə etdikləri nailiyyətlərin izlənməsinə imkan yaradır və ümumi idarəetmə prosesini daha səmərəli edir.

Dərsdənkənar fəaliyyətlərlə bağlı əsas proseslərin avtomatlaşdırılması və vahid sistem çərçivəsində toplanması təhsil müəssisələrində resurslardan daha səmərəli istifadə olunmasına, vaxt itkisini azaltmağa və idarəetmədə şəffaflığın artırılmasına xidmət edir [9-11]. Bu cür fəaliyyətlər şagirdlərin şəxsi inkişafı, sosial bacarıqları və müxtəlif kompetensiyaların formalaşması üçün mühüm əhəmiyyət daşıdığından, onların düzgün planlaşdırılması və idarə olunması tədris nəticələrinə birbaşa təsir göstərir.

Məktəbdənkənar tədbirlərin mahiyyəti ümumi olsa da, onların təşkil forması ölkədən ölkəyə dəyişir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, müxtəlif dövlətlər dərsdənkənar fəaliyyətlərin təşkili və idarə edilməsində fərqli modellərdən və yanaşmalardan istifadə edirlər [12-14]. Bu baxımdan, bir sıra ölkələrin təcrübəsinə nəzər salmaq məqsəduyğundur.

Tayvan nümunəsi göstərir ki, bu ölkə təhsilin keyfiyyəti baxımından qabaqcıl mövqelərdədir. 2015-ci ildə keçirilmiş PISA qiymətləndirməsinin nəticələrinə görə, Tayvanlı şagirdlər orta hesabla 519 bal toplamış və bununla da dünya üzrə ilk onluğa daxil olmuşdur. Halbuki, eyni dövrdə OECD ölkələri üzrə orta nəticə 493 bal səviyyəsində olmuşdur [15]. Bundan əlavə, 2018-ci ildə Tayvanda əhalinin savadlılıq göstəricisi 98,87%-ə çatmışdır ki, bu da ölkənin təhsil sahəsində əldə etdiyi uğurları təsdiqləyir [16].

Azərbaycanda sinifdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin təşkili dövlətin təhsil və gənclər siyasətinə uyğun olaraq həyata keçirilir və bu prosesdə müxtəlif ictimai qurumlar və sosial institutlar mühüm rol oynayır. Sözügedən fəaliyyətlər uşaqların və gənclərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına və onların sosial bacarıqlarının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Planlı və məqsədyönlü şəkildə reallaşdırılan sinifdənkənar və məktəbdənkənar tədbirlər məktəbdə aparılan təlim-tərbiyə prosesini tamamlayır və əsasən məktəbdənkənar təhsil müəssisələri tərəfindən təşkil olunur. Bu fəaliyyətlər könüllülük prinsipi əsasında ailə, təhsil müəssisələri, ictimai təşkilatlar, yaradıcı birlik-

lər, fondlar və ayrı-ayrı vətəndaşların iştirakı ilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi hər tədris ilində tədris proqramına əlavə olaraq sinifdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı metodik göstərişlər hazırlayır. Bu göstərişlər tədbirlərin sistemli və məqsədyönlü təşkilinə xidmət edir.

Sinifdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərdə tədqiqat yönümlü yanaşmaların və sənədli materiallarla işin tətbiqi şagirdlərdə analitik düşünmə, müstəqil araşdırma və praktiki bacarıqların formalaşmasına şərait yaradır. Belə fəaliyyətlərə davamlı şəkildə cəlb olunan şagirdlər müxtəlif səviyyəli olimpiada və müsabiqələrdə yüksək nəticələr əldə edirlər.

Xüsusilə regionlarda “Məntiq”, “İntellektual oyunlar”, “İnkişafetdirici kompüter proqramları”, “Əyləncəli informatika”, “Gənc proqramçılar” və “Gələcəyin sahibkarı” kimi dərnəklərin təşkili şagirdlərin intellektual potensialının artırılmasına, onların həyat bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə və bir sıra fənlərin tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir. Pedaqoji innovasiyaların tətbiq olunduğu məktəblərdə bu cür dərnəklər əsasən şagirdlərin könüllü fəaliyyəti əsasında formalaşdırılmışdır.

Sinifdənkənar və məktəbdənkənar tədbirlərin effektiv təşkili məqsədilə müxtəlif yaş qruplarını əhatə edən layihələr hazırlanaraq icra olunur. Şagirdlər onlayn jurnalistika, yeni media, fotojurnalistika və vətəndaş jurnalistikası sahələrində təşkil edilən təlimlərdə iştirak edir, təlimlərin yekununda isə öz məlumat platformalarını – veb-saytları yaradaraq əldə etdikləri bilik və bacarıqları praktik şəkildə tətbiq edirlər.

2019-cu ildə şəhər, rayon və kənd ərazilərində yerləşən beş ümumtəhsil müəssisəsində oxuyan şagirdlərin iştirakı ilə pedaqoji xarakterli tədqiqat aparılmışdır. Tədqiqatın ilkin mərhələsində həmin məktəblərdə dərsdənkənar fəaliyyətlərə cəlb olunmuş IV, VI, VIII, X və XI sinif şagirdləri arasında sorğu keçirilmişdir.

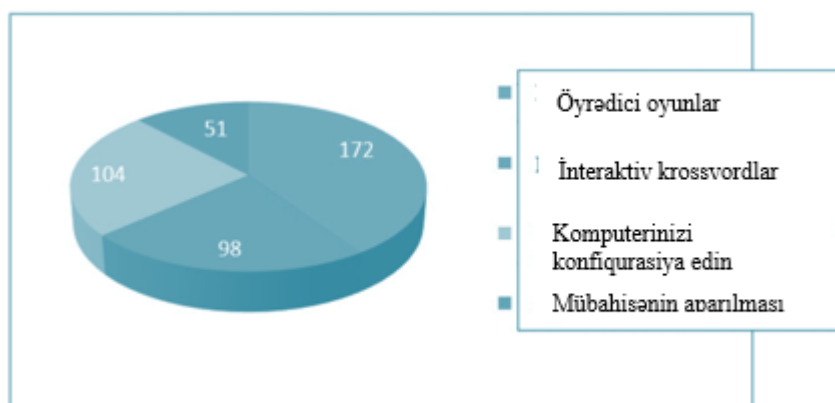
Eksperiment müddətində dərsdənkənar məşğələlər çərçivəsində şagirdlərin müxtəlif bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə tədris kompüter oyunlarından, rollu oyunlardan istifadə olunmuş, eləcə də sadə inkişafetdirici oyunların hazırlanması təşviq edilmişdir. Şagirdlər fərqli

mürəkkəblik səviyyəsinə malik, o cümlədən integrativ və interaktiv krossvordların həlli ilə məşğul olmuş, aktual mövzular ətrafında müzakirə və debatlar aparmışlar.

Bununla yanaşı, şagirdlər kompüter üzərində praktiki fəaliyyət zamanı yaranan texniki çətinliklərlə tanış edilmiş, həmin problemlərin aradan qaldırılması üsullarını öyrənmişlər. Bu prosesə sərt diskin formatlaşdırılması, müxtəlif proqram təminatlarının quraşdırılması və istifadəsi, eləcə də sadə texniki xidmət və təmir əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi daxil olmuşdur.

Belə fəaliyyətlər şagirdlərin praktiki bacarıqlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Eksperimentin başlanmasından təxminən iki ay sonra müxtəlif siniflərdən olan şagirdlər könüllü əsasda dərşdənkənar fəaliyyətlərdə iştirak etməyə başlamışlar. Bir neçə ay keçdikdən sonra “Dərşdənkənar fəaliyyət zamanı hansı fəaliyyət istiqamətini seçirsiniz?” sualı əsasında 453 şagird arasında yenidən sorğu aparılmışdır. Sorğunun nəticələri qrafik material şəklində şəkil 1-də əks etdirilmişdir.

Şəkil. 1. Məktəblilər arasında aparılan sorğunun nəticələri

Aparılan müşahidələrə əsasən demək olar ki, şagirdlərin maraq dairəsində əsasən inkişaf yönümlü kompüter oyunları və texniki sazlama işləri üstünlük təşkil edir. Bu maraqları nəzərə alaraq hazırda qeyd olunan sahələr üzrə fəaliyyət göstərən təlim qruplarının sayı artırılmışdır.

Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, xüsusilə yuxarı sinif şagirdləri informatika fənni çərçivəsində əldə etdikləri nəzəri bilikləri məktəblərdə təşkil olunan ödənişli dərşlərdə praktik bacarıqlarla möhkəmləndirirlər. Bu proses onlara müxtəlif proqram təminatlarının öyrədilməsi, kompüter sistemlərinin texniki xidməti, proqramların quraşdırılması və digər informasiya texnologiyaları sahəsində xidmətlər göstərmək imkanı yaradır. Məzun olduqdan sonra isə şagirdlər bu praktiki təcrübəyə əsaslanaraq sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq potensialı qazanırlar.

Nəticə. Müasir ümumtəhsil məktəblərinin prioritet məqsədi şagirdlərin yaradıcılıq imkanlarını üzə çıxarmaq, müstəqil və yaradıcı düşüncə, yüksək mənəvi və mədəni dəyərlərə sahib fərdlər

yetiştirməkdən ibarətdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün məktəbdaxili və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin məqsədyönlü şəkildə təşkili vacibdir. Belə tədbirlər məktəb, şagird və valideyn arasında qarşılıqlı əməkdaşlığı gücləndirir və təhsil prosesinin effektivliyini artırır. Araşdırmada bu fəaliyyətlərin təşkili zamanı meydana çıxan əsas çətinliklər elmi aspektdən təhlil olunmuşdur.

Tədris prosesində təhsil və rollu oyunlardan, həmçinin disputlardan istifadə dərşdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm pedaqoji vasitə hesab olunur. Təhsil xarakterli oyunların sistemli və məqsədyönlü tətbiqi şagirdlərin zehni, emosional və sosial inkişafına müsbət təsir göstərir, onların gündəlik həyatda zəruri olan bacarıqlarını formalaşdırır və ümumi dünyagörüşünün genişlənməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan, təhsil məqsədli kompüter oyunlarının tətbiqi üçün ixtisaslaşmış İT-mütəxəssislərin fəaliyyət göstərdiyi təlim mərkəzlərinin yaradılması məqsədəuyğun hesab edilir.

Məqalədə Azərbaycanın dərşdənkənar və məktəbdənkənar tədbirlərin təşkili sahəsində əldə etdiyi təcrübə təhlil edilir və bu fəaliyyətlərin ölkədə dövlətin təhsil və gənclər siyasətinə uyğun şəkildə həyata keçirildiyi vurğulanır.

Məsələnin aktual xarakter daşması nəzərə alınaraq, dərşdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyət formalarının tədqiqinə, eləcə də onların təşkili və icrası zamanı mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş elmi-nəzəri və praktiki araşdırmaların gələcəkdə də davam etdirilməsi zəruri hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Abizada, A., Gurbanova, U., Iskandarova, A., & Nadirzada, N. The effect of extracurricular activities on academic performance in secondary school: The case of Azerbaijan. *International Review of Education*, 66, – 2020. – p.487-507. <https://doi.org/10.1007/s11159-020-09833-2>
2. İsmayilova, B. Effective organization of extracurricular activities in Azerbaijan schools and near and far-abroad countries. *Open Education*, 25(1), – 2021. – p.60-69.
3. İsmayilova, B. Experience in conducting extracurricular activities in Azerbaijani schools and in the near and far abroad. *Pedagogy and Psychology of Education (RINTs indexed)*. – 2020.
4. Alvariñas-Villaverde, M., Pumares-Lavandera, L., & Pino-Juste, M. Extracurricular activities and academic performance in primary education in rural areas. *Revista Iberoamericana de Psicología y Salud*, 15(2), – 2024. – p.56-65.
5. Zikariya, S. A. Impact of extracurricular activities on academic performance of students at secondary level. *International Journal of Applied Guidance and Counseling*, 2(2), – 2021. – p.7-14.
6. Cladellas Pros, R., Clariana Muntada, M., Badia Martín, M., & Gotzens Busquets, C. Extracurricular activities and academic performance in elementary school students. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*, 3(2), – 2013. – p.87-97.

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor İntiqam Cəbrayilov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 27.04.2026, son daxilolma – 28.05.2026, qəbul olunma – 05.06.2026

UOT: 373.3.016:39

İbtidai təhsildə etnopedaqoji irsin tədrisi və milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması

Müəllif(lər):

Narзадə Məmmədova
Naхçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant
E-poçt:

Açar sözlər: etnopedaqogika, xalq pedaqogikası, etnomədəni irs, milli-mənəvi dəyərlər, ibtidai təhsil, estetik tərbiyə, motivasiya, xalq şifahi yaradıcılığı

Annotasiya. Məqalədə ibtidai məktəb dərslərində etnopedaqogika nümunələrinin tədrisi metodları və onların şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi etnopedaqoji materialların ibtidai təhsil prosesində tətbiq imkanlarını müəyyənləşdirmək, onların milli-mənəvi dəyərlərin, sosial davranış bacarıqlarının və milli kimlik şüurunun formalaşmasındakı rolunu təhlil etməkdir. Araşdırmada etnopedaqogikanın nəzəri əsasları, xalq pedaqogikasının xüsusiyyətləri və yeni nəsil dərslərlərdə yer alan etnopedaqoji nümunələrin məzmunu nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqat zamanı müşahidə, elmi ədəbiyyatın təhlili, sorğu və müsahibə metodlarından istifadə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, xalq nağılları, atalar sözləri, tapmacalar və digər folklor nümunələrinin tədris prosesinə integrasiyası şagirdlərdə vətənpərvərlik, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət və estetik zövqün formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda etnopedaqoji materiallardan istifadə təlimə marağın artmasına, motivasiyanın yüksəlməsinə və sosial davranış bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır. Nəticə etibarilə, etnopedaqoji irsin tədris prosesində məqsədyönlü tətbiqi ibtidai təhsilin məzmununun zənginləşdirilməsində və şəxsiyyətyönlü təlimin həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Author(s):

Narzada Mammadova
Nakhchivan Teachers Institute
Master's Student
E-mail:

Keywords: ethnopedagogy, folk pedagogy, ethnocultural heritage, national and moral values, primary education, aesthetic education, motivation, folklore

Teaching ethnopedagogical heritage and the formation of national and moral values in primary education

Abstract. The article examines the methods of teaching ethnopedagogical materials in primary school lessons and their impact on students' personal development. The purpose of the study is to determine the possibilities of integrating ethnopedagogical materials into primary education and to analyze their role in the formation of national and moral values, social behavior skills, and national identity awareness. The research explores the theoretical foundations of ethnopedagogy, the characteristics of folk pedagogy, and the content of ethnopedagogical materials included in modern school textbooks. Observation, literature analysis, surveys, and interviews were employed as research methods. The findings indicate that the integration of folk tales, proverbs, riddles, and other folklore materials into the teaching process positively influences the development of patriotism, respect for national and moral values, and aesthetic appreciation among students. Furthermore, the use of ethnopedagogical resources increases learning motivation, enhances interest in lessons, and contributes to the development of social behavior skills. The study concludes that the purposeful application of ethnopedagogical heritage enriches the content of primary education and supports learner-centered teaching practices.

Автор(ы):

Нарзаде Мамедова
Нахчыванский институт учителей
Магистрант
Э-почта:

Ключевые слова: этнопедагогика, народная педагогика, этнокультурное наследие, национально-нравственные ценности, начальное образование, эстетическое воспитание, мотивация, устное народное творчество

Изучение этнопедагогического наследия и формирование национально-нравственных ценностей в начальном образовании

Аннотация. В статье рассматриваются методы преподавания этнопедагогических материалов в начальной школе и их влияние на формирование личности учащихся. Цель исследования заключается в определении возможностей использования этнопедагогических материалов в начальном образовании и анализе их роли в формировании национально-нравственных ценностей, социальных навыков и национального самосознания. В работе исследуются теоретические основы этнопедагогики, особенности народной педагогики и содержание этнопедагогических материалов, представленных в современных учебниках. В качестве методов исследования использованы наблюдение, анализ научной литературы, анкетирование и интервьюирование. Результаты показывают, что включение народных сказок, пословиц, загадок и других образцов фольклора в образовательный процесс способствует развитию патриотизма, уважения к национально-нравственным ценностям и эстетического вкуса учащихся. Кроме того, использование этнопедагогических материалов повышает учебную мотивацию, интерес к занятиям и способствует развитию социальных навыков. Сделан вывод о том, что целенаправленное использование этнопедагогического наследия обогащает содержание начального образования и способствует реализации личностно-ориентированного обучения.

Giriş. Təhsilin geniş kütlələr arasında yayılması onun keyfiyyətinə və təsir gücünə birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan etno-mədəni təhsil xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə təhsil modeli insanın milli-mənəvi kimliyini qorumağı, ana dili və mədəni irsi dərindən mənimsəməyi, eyni zamanda dünya mədəniyyətinin ümumbəşəri dəyərlərini qəbul etməyi hədəfləyir. Müasir dövrdə tarixi-mədəni irsin yenidən canlandırılması aktual məsələlərdən biridir və bu istiqamətdə etnopedaqogika gənc nəslin formalaşmasında mühüm rol oynayan zəngin təcrübəyə malik sahə kimi çıxış edir.

Xalqın əsrlər boyu formalaşmış pedaqoji irsinə müraciət etmək insan dünyagörüşünün tarixi inkişafını dərk etməyə imkan yaradır. Xalq pedaqogikasının imkanlarından istifadə edilməsi təhsil prosesinin humanist mahiyyətini gücləndirir və mənəvi tərbiyənin inkişafına şərait yaradır. Bu yanaşma mövcud təhsil sistemini yeniləyərək onun məzmununa mədəniyyətlərarası dəyərlər əlavə edir, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına xidmət edir və milli mədəniyyətin qorunub saxlanılmasına imkan verir.

Tədqiqatın fərziyyəsi ondan ibarətdir ki, ibtidai məktəb dərslərində etnopedaqogika nümunələrinin məqsədyönlü və sistemli şəkildə tətbiqi şagirdlərin milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığını artırır, onların sosial davranış və mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Tədqiqatın məqsədi ibtidai məktəb dərslərində etnopedaqogika nümunələrinin tədrisi metodlarını müəyyənləşdirmək, onların şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinə və sosial inkişafına təsirini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın vəzifələri:

1. İbtidai məktəb təhsilində etnopedaqogikanın nəzəri əsaslarını araşdırmaq;
2. Etnopedaqogika nümunələrinin dərslərində tətbiq imkanlarını müəyyənləşdirmək;
3. Etnopedaqoji materialların şagirdlərin mənəvi və sosial inkişafına təsirini öyrənmək;
4. İbtidai sinif müəllimləri üçün metodik tövsiyələr hazırlamaq.

Materiallar və metodlar

Tədqiqat materiallarının ümumi təsviri:

Tədqiqat materiallarını ibtidai məktəb dərsləri, etnopedaqogika ilə bağlı elmi-pedaqoji ədəbiyyatlar, xalq folkloru nümunələri (nağıllar,

atalar sözləri, tapmacalar, milli oyunlar), müəllim və şagirdlər arasında aparılmış sorğu materialları, müşahidə qeydləri və pedaqoji təcrübə zamanı əldə edilmiş empirik məlumatlar təşkil edir. Bu materiallar vasitəsilə etnopedaqogika nümunələrinin tədris prosesində tətbiqi və onun şagirdlərin mənəvi inkişafına təsiri araşdırılmışdır.

Tədqiqatın növü və eksperimental baza:

Tədqiqat təcrübi-tətbiqi xarakterlidir və ibtidai məktəb dərslərində etnopedaqogika nümunələrinin tədrisi metodlarının öyrənilməsi məqsədilə aparılmışdır. Eksperimental baza kimi Naxçıvan şəhərindəki məktəblərdə təhsil alan ibtidai siniflər eləcə də dərsləri aparan müəllimlər seçilmişdir.

Tətbiq olunan metod və üsullar, onların təsiri və əsaslandırılması:

1. Müşahidə metodu. Müşahidə metodu bu tədqiqatda seçilmişdir, çünki o, ibtidai məktəb dərslərində etnopedaqogika nümunələrinin praktik tətbiqini birbaşa öyrənməyə imkan verir. Bu metod vasitəsilə şagirdlərin dərslərində davranış modelləri, dərslər reaksiyaları, milli-mənəvi dəyərlərə münasibətləri və müəllimlərin etnopedaqoji yanaşmalarını real şəraitdə müşahidə etmək mümkün olmuşdur. Tədqiqat zamanı müşahidə Naxçıvan şəhərindəki ibtidai siniflərdə aparılmış, dərslərin gedişi, şagirdlərin fəallığı, suallara cavab vermə və milli-mənəvi nümunələrə münasibət qeydə alınmışdır. Bu metod tədqiqatın empirik bazasını təmin etmiş və nəticələrin praktik tərəflərini əyani şəkildə təsdiq etməyə şərait yaratmışdır.

Müşahidə apardığım Naxçıvan şəhərindəki 4 nömrəli tam orta məktəbin ibtidai sinif dərslərində şagirdlərin etnopedaqogika nümunələrinə münasibətini və dərslərində davranış modellərini əhatə etmişdir. Müşahidə zamanı şagirdlərin milli-mənəvi dəyərləri qavrama səviyyəsi, dərslər fəallığı, suallara reaksiyası və müəllimlərin etnopedaqoji yanaşmalarının effektivliyi qeydə alınmışdır. Bu metod tədqiqatın praktik nəticələrini əyani şəkildə göstərməyə imkan yaratmışdır.

2. Sorğu metodu (anketlər). Sorğu metodu vasitəsilə tədqiqatda Naxçıvan şəhərindəki 4 nömrəli tam orta məktəbdə ibtidai sinif şagirdləri və onların müəllimləri arasında məlumat toplanmışdır. Sorğuda 30 şagird və 5 müəllim iştirak etmişdir. Sorğuda iştirak edənlərdən dərslərdə et-

nopedaqogika nümunələrinin tətbiqi, şagirdlərin dərəcə münasibəti, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq və tədris prosesində qarşılaşılan çətinliklər haqqında məlumatlar əldə edilmişdir.

Zərifə müəllimə qeyd etmişdir ki, ibtidai sinif dərslərində etnopedaqogika nümunələrinin tətbiqi şagirdlərin dərəcə marağını artırır, onların milli-mənəvi dəyərlərə hörmət hissini gücləndirir və sosial davranış bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, müəllim vurğulamışdır ki, bu nümunələrin sistemli və məqsədyönlü istifadəsi dərəcə prosesinin səmərəliliyini yüksəldir.

3. Nəzəri təhlil metodu. Bu metod tədqiqatda ibtidai məktəb dərslərində etnopedaqogika nümunələrinin tədrisi sahəsində mövcud elmi-pedaqoji biliklərin ümumiləşdirilməsi və təhlil edilməsi üçün istifadə edilmişdir. Nəzəri təhlil vasitəsilə şagirdlərin milli-mənəvi dəyərlərə münasibətini formalaşdıran prinsip və yanaşmalar müəyyən edilmiş, tədqiqatın konseptual bazası möhkəmləndirilmiş və empirik nəticələrin düzgün interpretasiyasına zəmin yaradılmışdır. Bu metod həmçinin dərslilər, elmi ədəbiyyatlar, pedaqoji tövsiyələr və xalq mədəniyyətinə dair materialların analizini əhatə etmişdir.

Seçilmiş metodlar bir-birini tamamlayaraq tədqiqatın daha dolğun aparılmasına şərait yaratmışdır. Müşahidə vasitəsilə ailələrdə real ünsiyyət və davranış modelləri praktik baxımdan öyrənilmişdir. Bu, valideyn-övlad münasibətlərində qarşılıqlı hörmət, emosional bağlılıq və sosial problemlərin təsirini birbaşa müşahidə etməyə imkan vermişdir. Sorğu (anketlər) isə valideyn və uşaqlar arasında münasibətlərin səviyyəsi, tərbiyə prosesində qarşılaşılan sosial problemlər və valideynlərin uşaqlara göstərdikləri sosial dəstək haqqında geniş informasiya toplamışdır. Nəzəri təhlil isə mövzunun elmi əsaslarını möhkəmləndirmiş və sosial problemlərin səbəbləri ilə bağlı nəticələrin ümumiləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Bu kombinasiyalı yanaşma araşdırmanın həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əsaslı və əhatəli aparılmasını təmin etmişdir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, ailələrdə münasibətlər əsasən emosional bağlılıq və qarşılıqlı asılılıq üzərində qurulur. Valideynlər həm maddi, həm də mənəvi məsuliyyət daşıdıqları üçün rol yüklənməsi müşahidə olunur. Respon-

dentlərin böyük əksəriyyəti (təxminən 68-72%) valideyn dəstəyinin, açıq ünsiyyətin və sosial dəstəyin uşaqların tərbiyəsində vacib olduğunu qeyd etmişdir.

Valideyn və övlad arasında qarşılıqlı hörmət və bağlılıq qorunmaqla yanaşı, sosial problemlər-iqtisadi çətinliklər, iş və maddi məsuliyyət, cəmiyyət tərəfindən yaranan təzyiqlər və sosial resursların məhdudluğu-tərbiyə prosesində çətinliklər yaradır. Nəticələr göstərir ki, ailə tərbiyəsinin keyfiyyəti əsasən emosional yaxınlıq, empatiya və sosial dəstək səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Eyni zamanda, tədqiqat sübut edir ki, sosial problemlərin mövcudluğu valideyn-övlad münasibətlərinə birbaşa təsir edir, uşaqların sosiallaşma və adaptasiya prosesini çətinləşdirir.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, ailə tərbiyəsinin sosial problemləri yalnız fərdin psixoloji inkişafına deyil, həm də uşaqların sosial bacarıqlarının formalaşmasına və ailə daxilində sağlam ünsiyyətin təmin edilməsinə birbaşa təsir edir. Tədqiqatın nəticələri həm nəzəri baxımdan ailə tərbiyəsi sahəsində anlayışları zənginləşdirir, həm də praktik baxımdan valideynlər və pedaqoqlar üçün tövsiyələr hazırlamağa imkan yaradır.

Etnopedaqoji baxışlara əsasən, şəxsiyyətin estetik inkişafını təmin etmək üçün ilk növbədə insanın özünüinkişafa yönəlmiş daxili motivasiyası formalaşdırılmalıdır. Bununla yanaşı, tarixi yaddaşın qorunması, vətənə bağlılıq, vətəndaş məsuliyyəti, mənəvi və estetik duyğuların inkişafı, eləcə də milli mədəniyyət nümunələrinin gündəlik həyatda tətbiqinə imkan verən bacarıqların aşılınması xüsusi əhəmiyyət daşıyır (I.Aliyev. 2009).

Uşaqlıq dövrü estetik tərbiyə baxımından xüsusilə həssas mərhələdir. Bu yaşda olan uşaqlar musiqinin, rəssamlığın və təbiətin gözəlliyini dərin şüur səviyyəsində olmasa belə, hiss edə bilirlər. İnsan təbiətən gözəlliyi qavramağa meyillidir və doğulduğu andan etibarən estetik mühitin təsiri altında formalaşır. Cəmiyyətin estetik mədəniyyət səviyyəsi gənc nəslin bu istiqamətdə nə dərəcədə məqsədyönlü tərbiyə olunmasından birbaşa asılıdır.

Xalq pedaqogikası və etnopedaqogiya mənbələri şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən müxtəlif amilləri, xalqın mühüm hesab

etdiyi tərbiyə istiqamətlərini və nəsillər boyu formalaşmış pedaqoji ənənələri özündə əks etdirir. Bu mənbələrdə təkcə tərbiyə ilə bağlı deyil, həm də təhsil məsələlərinə dair fikirlər yer alır. Çünki xalq tarix boyu gənc nəsə həm mənəvi dəyərləri aşılamaqla, həm də onları peşə, sənətkarlıq və fiziki fəaliyyətlərə yiyələndirməklə məşğul olmuşdur. Bu baxımdan etnopedaqogiyada təhsil və tərbiyə vahid və bölünməz proses kimi dəyərləndirilir (Khairullayeva, D. 2023).

Etnopedaqogiyanın elmi-metodoloji əsasları milli-mədəni irsin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi ilə bağlı dövlət səviyyəsində irəli sürülən ideyalar, fəlsəfi düşüncədə cəmiyyət və şəxsiyyət münasibətlərinə dair qanunauyğunluqlar, görkəmli mütəfəkkirlərin pedaqoji irsi və dini təlimlərdə kamil insan modelinə dair baxışları üzərində qurulmuşdur.

Əfsanələr, dastanlar, atalar sözləri, tapmacalar, laylalar, xalq nəğmələri, mərasimlər və oyunlar etnopedaqoji mənbələr sisteminin əsas tərkib hissələrini təşkil edir. Müsəlman mədəni mühitində formalaşmış bu nümunələrdə obrazlar dini dəyərlərə sadıq qalır, əxlaqi normalara əməl edir və milli tərbiyəyə xas xüsusiyyətləri təcəssüm etdirir.

Etnopedaqogiyanın mənbələrində və xalq qəhrəmanlarının dünyagörüşündə insanın öz həyat məqsədlərinə çatmasının əsas yolu kimi bilik əldə etmək, maariflənmək, zəhmətkeş olmaq, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, insanlarla dostluq və əməkdaşlıq qurmaq, eyni zamanda yüksək mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərə sahib olmaq göstərilir. Bu baxımdan, müasir milli müstəqillik şəraitində xalq pedaqogikasının zəngin irsinin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Dəyərlər əsasında öz yolunu müəyyənləşdirməyin çətinliyi pedaqoji fəaliyyətin humanist və sosial prinsiplər üzərində qurulmasını zəruri edir. Bu isə ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlanması sistemində köklü dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir. Uşağın şəxsiyyətini mərkəzə alan, zamanın sınağından çıxmış ənənəvi yanaşmalar cəmiyyətin ideoloji və sosial transformasiyası dövründə daha böyük əhəmiyyət qazanır. Məhz bu səbəbdən etnoslar yalnız özlərinə məxsus tərbiyə mexanizmləri sayəsində tarix boyu yaşaya bilmişlər.

Etnopedaqogika elmi XX əsrin 70-ci illə-

rində rus alimi Gennadiy Nikandroviç Volkov tərəfindən sistemləşdirilmişdir. O, bu sahənin məqsəd və vəzifələrini elmi əsaslarla izah edərək onun tərkibinə ailə tərbiyəsi, xalq yaradıcılığı nümunələri, uşaqların oyun və sənət fəaliyyəti, gənclərin sosial mühiti, ana tərbiyəsi, erkən uşaq təhsili, eləcə də müxtəlif xalqların pedaqoji dəyərlərinin oxşar cəhətlərini daxil etmişdir.

Bununla yanaşı, L.V.Kuznetsova, A.B.Pankin, T.N.Petrova kimi alimlər də etnopedaqogikanın nəzəri bazasının formalaşmasında mühüm rol oynamışlar.

Nəticə etibarilə, etnopedaqogikanın əsas missiyası gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlər əsasında formalaşmasına, vətəndaşlıq şüurunun inkişafına və xalqın tarixi təcrübəsindən qaynaqlanan tərbiyə sisteminin gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edir.

Bu gün respublikamızda yaşayan müxtəlif xalqların zəngin həyat təcrübələrinin, tərbiyəvi baxışlarının, adət və ənənələrinin təhsil prosesinə inteqrasiyası prioritet istiqamətlərdən biri kimi dəyərləndirilir.

Etnopedaqogika uşaqların fərdi bacarıqlarının üzə çıxmasına, yaradıcı düşünməsinə və özünü sərbəst ifadə etməsinə mühüm təsir göstərir. Buna görə də milli tərbiyə elementlərinin ibtidai sinif dərsləklərində sistemli şəkildə yer alması günümüzün aktual tələblərindən biridir. Bu istiqamətdə bir sıra məqsədyönlü işlər həyata keçirilir. Yeni nəsil dərsləklərdə xalqın həyat təcrübəsini, tərbiyə ənənələrini və mənəvi dəyərlərini əks etdirən hekayə və rəvayətlərə, folklor materiallarına və milli kimliyi təşviq edən mətnlərə geniş yer verilir.

Etnopedaqoji materiallar Azərbaycanda ibtidai təhsilin təşkilində mühüm rol oynayır. Etnopedaqogika əsrlər boyu formalaşmış bir millətin təhsil təcrübəsinə, adət-ənənələrinə, folkloruna, əxlaqi dəyərlərinə və dünyagörüşünə əsaslanır. Azərbaycan təhsili kontekstində etnopedaqoji materialların istifadəsi məktəb təlimini milli mədəniyyətlə əlaqələndirməyə kömək edir və uşaqların erkən yaşlarından şəxsiyyət hissini gücləndirir.

İbtidai siniflərdə şagirdlər dəyərlər, davranış və cəmiyyətə münasibət formalaşdığı həssas inkişaf mərhələsindədirlər. Xalq nağılları, atalar sözləri, tapmacalar, əfsanələr, milli oyunlar, mah-

nılar və adətlər kimi etnopedaqoji materialların daxil edilməsi təlim prosesini daha mənalı və cəlbedici edir. Bu materiallar uşaqlara ailə və icma həyatı vasitəsilə tanışdır ki, bu da onlara təhsil məzmununu daha yaxşı başa düşməyə və dərslərlə emosional bağlılıq hiss etməyə kömək edir (N. Jafarov. 2001)

Etnopedaqoji materiallardan istifadənin əsas üstünlüklərindən biri mənəvi və etik dəyərlərin inkişaf etdirilməsidir. Azərbaycan folkloru böyüklərə hörməti, vətənə sevgini, dürüstlüyü, çalışqanlığı, dostluğu və ədaləti vurğulayır. Bu dəyərlər milli mədəniyyətə əsaslanan hekayələr, deyimlər və nümunələr vasitəsilə təqdim edildikdə, uşaqlar onları mücərrəd izahlarla deyil, daha təbii şəkildə mənimsəyirlər. Bu, uşağın şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafını dəstəkləyir.

Nəticələr və müzakirə. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, ibtidai məktəb dərslərində etnopedaqogika nümunələrinin məqsədyönlü tətbiqi şagirdlərin milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Araşdırma göstərmişdir ki, dərslərdə nağıllar, atalar sözləri, tapmacalar və milli oyunlardan istifadə şagirdlərin diqqətini dərəcəyə uyğunlaşdırır, onların maraq və motivasiyasını yüksəldir, həmçinin mənəvi tərbiyəyə təsir göstərir. Şagirdlər dərs prosesində milli-mənəvi nümunələrlə qarşılaşdıqda, onlar arasında qarşılıqlı hörmət, empatiya və əməkdaşlıq bacarıqları inkişaf edir, sosial davranış modelləri formalaşır.

Sorğu və müşahidə nəticələri göstərir ki, şagirdlərin böyük əksəriyyəti (təxminən 65-70%) dərslərdə etnopedaqogika nümunələrinin istifadəsini faydalı hesab edir və bunun onların milli-mənəvi dəyərləri anlamasına və sosial bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir etdiyini bildirir. Eyni zamanda, sosial problemlər-ailələrin maddi çətinlikləri, müəllim və şagirdlər arasında ünsiyyətin məhdudluğu və sosial resursların çatışmazlığı-tədris prosesində müəyyən əngəllər yaradır. Bu çətinliklər şagirdlərin dərəcəyə uyğun marağını və motivasiyasını bəzən azalda bilər, lakin müəllimlərin məqsədyönlü etnopedaqoji yanaşması və dərs materiallarının sistemli təqdimatı bu mənfi təsirləri minimuma endirir.

Nəticələr göstərir ki, ibtidai məktəb dərslərində etnopedaqogika nümunələrinin keyfiyyətli tətbiqi şagirdlərin sosiallaşma prosesini güclən-

dirir, milli-mənəvi şəüurun formalaşmasına yardım edir və dərs mühitində harmoniyanı təmin edir. Eyni zamanda, dərslərdə etnopedaqogikanın düzgün metodlarla istifadəsi müəllimlərə tədris prosesində daha məqsədyönlü və effektiv yanaşma imkanı verir. Beləliklə, tədqiqat sübut edir ki, etnopedaqogika nümunələrinin integrasiyası həm şagirdlərin akademik biliklərinə, həm də onların mənəvi və sosial inkişafına birbaşa müsbət təsir göstərir.

Yekun nəticə. Etnopedaqoji materiallar ibtidai təhsildə dil inkişafına da töhfə verir. Xalq ədəbiyyatı şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, şifahi nitqi inkişaf etdirir və ifadəli dili mənimsəmələrinə kömək edir. Atalar sözləri və deyimlər qısa və məcazi ifadəni öyrədir, xalq nağılları isə təxəyyül və dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Nəticədə, şagirdlər ünsiyyətdə daha inamlı olur və ana dilinə daha dərinləndirən qiymət verirlər.

Bundan əlavə, dərslərdə və sinifdənkənar işlərdə milli oyunların və ənənəvi fəaliyyətlərin istifadəsi fiziki, sosial və emosional inkişafı dəstəkləyir. Bu oyunlar mədəni irsi qoruyarkən əməkdaşlığı, intizamı və ədaləti təşviq edir. Onlar həmçinin təhsil prosesini daha dinamik və şagird mərkəzli edir ki, bu da xüsusilə ibtidai siniflərdə vacibdir.

Müasir Azərbaycan təhsilində müasir tədris metodları və texnologiyaları ilə yanaşı, etnopedaqoji materiallardan da istifadə olunur. Bu balanslaşdırılmış yanaşma şagirdlərin həm milli, həm də ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnməsini təmin edir. Müəllimlər etnopedaqoji məzmunun şagirdlərin yaşına, maraqlarına və təhsil ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasında və seçilməsində əsas rol oynayırlar.

Beləliklə, etnopedaqoji dəyərləri əks etdirən mətnlər ibtidai sinif dərslərlərinin əsas məzmun xəttini təşkil edir və uşaqların mənəvi-əxlaqi inkişafında mühüm rol oynayırlar.

Ədəbiyyat

1. Aghayev, A.A. The problem of personality formation in Azerbaijani public pedagogical thought. B. Europe, – 2005. – 288 p.
2. Hasanov, A. Aghayev, A. Pedagogy. B.Nasir, – 2007. – 496 p.
3. Aghayev, I. National-ethnic processes in

- Azerbaijan in modern conditions. – Baku: – 1 “Mother language and reading literacy”. – 2006. 2023. 28(28).
4. Aliyev, I. Azerbaijani ethnopedagogy. – Baku: – 2009. 6. Jafarov, N. Azerbaijanis: political-economic horizons of ethnocultural unity. – Baku: – 2001.
5. Khairullayeva, D. (2023). Teaching methodology of ethno-pedagogical samples in class

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor İntiqam Cəbrayilov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 22.04.2026, son daxilolma – 26.05.2026, qəbulolunma – 03.06.2026

UOT: 37.018.1:1(092)

Siracəddin Urməvinin ailə tərbiyəsi və valideyn-övlad münasibətləri haqqında pədaqoji baxışları

Müəllif(lər):

Oruc Qədimov

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant

E-poçt: orujgedimov@nmi.edu.az

Açar sözlər: Siracəddin Urməvi, valideyn-övlad münasibətləri, ailə tərbiyəsi, pədaqoji fikir tarixi, mənəvi dəyərlər, valideyn məsuliyyəti, əxlaqi tərbiyə, ailə psixologiyası, şəxsiyyətin formalaşması, orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri

Annotasiya. Məqalədə orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri Siracəddin Urməvinin valideyn-övlad münasibətləri və ailə tərbiyəsi ilə bağlı fikirləri təhlil edilir. Tədqiqatın məqsədi Urməvinin ailə münasibətləri, valideyn məsuliyyəti və uşaqların mənəvi-əxlaqi inkişafı ilə bağlı görüşlərini araşdırmaq, onların müasir pədaqoji və psixoloji yanaşmalarla əslən cəhətlərini müəyyənləşdirməkdir. Araşdırmada tarixi-pədaqoji və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, Siracəddin Urməvi valideyn-övlad münasibətlərini ailə institutunun əsas dayaqlarından biri hesab etmiş, valideynlərin övladlarına sevgi, qayğı və diqqət göstərməsini onların tərbiyəsində mühüm amil kimi qiymətləndirmişdir. Bununla yanaşı, mütəfəkkir uşaqların mənəvi, əxlaqi və intellektual inkişafının təmin edilməsini valideynlərin əsas vəzifələrindən biri kimi dəyərləndirmişdir. Onun fikrincə, ailədə qarşılıqlı hörmət, məsuliyyət və mənəvi dəyərlər sağlam şəxsiyyətin formalaşmasının əsas şərtləridir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Urməvinin ailə və tərbiyə ilə bağlı ideyaları müasir ailə pədaqogikası və inkişaf psixologiyasının prinsipləri ilə uyğunluq təşkil edir və bu gün də öz elmi-praktik əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Author(s):

Oruj Gadimov

Nakhchivan Teachers Institute
Master's Student

E-mail: orujgedimov@nmi.edu.az

Keywords: Siracəddin Urməvi, parent-child relationships, family upbringing, history of pedagogical thought, moral values, parental responsibility, moral education, family psychology, personality development, medieval Azerbaijani thinkers

Siracəddin Urməvi's pedagogical views on family upbringing and parent-child relationships

Abstract. The article analyzes the views of the medieval Azerbaijani thinker Siracəddin Urməvi on parent-child relationships and family upbringing. The purpose of the study is to examine Urməvi's ideas regarding family relations, parental responsibility, and the moral development of children, as well as to identify their relevance to contemporary pedagogical and psychological approaches. Historical-pedagogical and comparative analysis methods were employed in the research. The findings reveal that Urməvi regarded parent-child relationships as one of the fundamental pillars of the family institution and emphasized the importance of parental love, care, and attention in child upbringing. At the same time, he considered the moral, ethical, and intellectual development of children to be among the primary responsibilities of parents. According to Urməvi, mutual respect, responsibility, and moral values within the family are essential conditions for the formation of a healthy personality. The study concludes that his views on family and education are consistent with the principles of modern family pedagogy and developmental psychology and continue to retain their scientific and practical significance.

Автор(ы):

Орудж Гадимов

Нахчыванский институт учителей
Магистрант

Э-почта: orujgedimov@nmi.edu.az

Ключевые слова: Сираджеддин Урмави, детско-родительские отношения, семейное воспитание, история педагогической мысли, нравственные ценности, родительская ответственность, нравственное воспитание, психология семьи, формирование личности, средневековые азербайджанские мыслители

Педагогические взгляды Сираджеддина Урмави на семейное воспитание и детско-родительские отношения

Аннотация. В статье анализируются взгляды средневекового азербайджанского мыслителя Сираджеддина Урмави на детско-родительские отношения и семейное воспитание. Цель исследования заключается в изучении его представлений о семейных отношениях, родительской ответственности и нравственном развитии детей, а также в выявлении их созвучия современным педагогическим и психологическим подходам. В работе использованы методы историко-педагогического и сравнительного анализа. Установлено, что Сираджеддин Урмави рассматривал детско-родительские отношения как одну из основ семейного института и подчёркивал важность любви, заботы и внимания родителей в процессе воспитания детей. Наряду с этим мыслитель считал обеспечение нравственного, морального и интеллектуального развития ребёнка одной из важнейших обязанностей родителей. По его мнению, взаимное уважение, ответственность и духовно-нравственные ценности в семье являются основой формирования гармоничной личности. Результаты исследования показывают, что идеи Урмави о семье и воспитании во многом соответствуют принципам современной семейной педагогики и возрастной психологии и сохраняют свою научную и практическую значимость.

Giriş. Qədim dövrlərdən etibarən valideyn-övlad münasibətləri müdrik fikir xadimlərinin (Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Nəsirəddin Tusi, Məhəmməd Füzuli, Əlişir Nəvai, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbu Həmid-əl Qəzzali və d.) diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sahədə dəyərli fikirlər söyləyən mütəfəkkirlərdən biri də Siracəddin Urməvi (1198-1283) olmuşdur. Siracəddin Urməvi kimi filosof və mütəfəkkirlər, qədim dövrlərdə valideyn-övlad münasibətləri haqqında dərin düşüncələrini, cəmiyyətin inkişafı və insanın mənəvi tərəqqisi baxımından paylaşmışlar. Onların fikirləri yalnız ailəvi münasibətləri deyil, həm də cəmiyyətin və sosial strukturların təkamülünü anlamağa yönəlmişdir.

Siracəddin Urməvi, orta əsrlərdə fars dilində mühüm əsərlər yazmış və tərbiyəvi fikirləri böyük şöhrət qazanmışdır. Onun fikirlərinin təhlili, sadəcə şəxsi münasibətlərdən daha geniş sosial və etik problemləri əhatə edir. Belə ki, o, insanın mənəvi inkişafını və cəmiyyətə uyğun davranışlarını vurğulayaraq, valideyn-övlad münasibətlərinin insanlararası təhsil və tərbiyə prosesində mühüm yer tutduğunu qeyd etmişdir. Valideynin övlad üzərində təsiri, həm də təlim-tərbiyə, təbiət və əxlaq məsələlərini əhatə edir. Filosofların bir çoxu, ailə münasibətlərinin cəmiyyətin sağlamlığına təsir göstərdiyini bildirmişlər. Bəlkə də Urməvi və onun dövrü filosoflarının nəzəriyyələrində, ailə üzvlərinin bir-birinə qarşı məsuliyyətləri və qarşılıqlı hörməti daha çox ön plana çıxırdı. Hətta, bir çox hallarda o, valideynlərin övladlarına tərbiyə verərkən, yalnız fiziki və maddi ehtiyacları deyil, mənəvi və əxlaqi dəyərləri də əsas götürmələrinin vacibliyini vurğulamışdır.

Bir az daha genişləndirsək, qədim dövrlərdəki müdrik filosoflar (Platon, Aristotel, Konfutsi, Bəhmənyar, İbn Sina və başqaları) da valideyn-övlad münasibətləri barədə düşüncələrini inkişaf etdirmiş, ailə institutunun vacibliyini cəmiyyətin əsası olaraq göstərmişlər. Bu baxımdan, Siracəddin Urməvinin fikirləri, həm Qərb, həm də Şərq fəlsəfəsi ilə paralel bir şəkildə əhəmiyyət kəsb edir.

Övladların böyüməsində və inkişafında valideynlərin rolu, təbiətdən tərbiyə və əxlaqın düzgün qurulması, münasibətlərin qarşılıqlı hörmət və sevgi üzərində qurulması mövzusu, hələ də aktualdır. Bu yanaşmaların günümüzün psixoloji və pedaqoji nəzəriyyələrinə nə qədər təsir etdiyi-

ni düşünmək də maraqlı olardı.

O, ailə daxilində münasibətlərin əxlaqi prinsiplər üzərində qurulmasının vacibliyini vurğulayaraq yazırdı: *“İnsan öz ailə üzvlərinə qarşı alicənablıqla davranmalı, pis xasiyyətlərdən uzaq durmalı və ailədə nizam-intizamın qorunmasına çalışmalıdır”* [1, s.190]. Urməvinin bu fikri göstərir ki, sağlam ailə mühiti yalnız sevgi ilə deyil, həm də qarşılıqlı məsuliyyət, qayda-qanun və mənəvi dəyərlər əsasında formalaşır. Onun baxışlarına görə, valideynin əsas vəzifəsi tək-cə övladın fiziki ehtiyaclarını ödəmək deyil, eyni zamanda onun düzgün əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsinə rəhbərlik etməkdir. Bu yanaşma bu gün də aktuallığını qoruyur və müasir psixologiya ilə səsləşir.

Siracəddin Urməvinin “Bilməlisən ki, layiqli övlad ata və ananın başqa həyatıdır. Onun vasitəsilə onların tərfi və xatirəsi əbədi qalır, onda olan elm və əməlin savabı daima onlara çatır” [1, s.190] – deyə verdiyi fikir, tək-cə ailə münasibətləri deyil, həm də etik və dini baxışları əhatə edən dərin bir anlam daşıyır. Burada Urməvi, övladların yalnız maddi mirası deyil, həm də mənəvi irsi davam etdirməsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Bu fikri elmi və fəlsəfi baxımdan daha dərinlən araşdırdıqda, görürük ki, Urməvi insanın həyatını davam etdirən ən vacib varlıq olaraq, övladları nəzərdə tutur. O, insanın dünyadakı izinin yalnız fizioloji varlığı ilə bitmədiyini, əksinə, övladlar vasitəsilə ata və ananın həyatının davam etdiyini və onların əməllərinin əbədi olaraq xatırlanmasını önə çəkir. Bu, həm də “fəlsəfi miras” anlayışını gücləndirir, çünki Urməvi tək-cə maddi mirasdan deyil, eyni zamanda əxlaqi, mənəvi və elmi mirasdan da bəhs edir. Beləliklə, layiqli övlad, yalnız əxlaqi cəhətdən düzgün olmaqla yanaşı, həm də cəmiyyətə faydalı bir insan olmalıdır.

Urməvinin bu görüşü insanın sosioloji və psixoloji inkişafını da əhatə edir. O, övladların ata-anadan aldıkları dəyərlər və tərbiyə ilə cəmiyyətdəki yerini müəyyən edir. Bu, bir növ “nəsilçilik” anlayışıdır – ata və ananın həyat təcrübələri, bilikləri və dəyərləri, övladlar vasitəsilə cəmiyyətə ötürülür və onların davranışları, cəmiyyətə verdikləri töhfələr ilə bu təcrübələrin davamı təmin olunur. “Davranış qaydalarında yüksək mənəvi keyfiyyətlər - xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, sadəlik, böyüklərə hörmətli münasibət və s. kimi

keyfiyyətlər öz ifadəsini tapır” [2, s.143]. Urməvinin fikrində verilən “savab” anlayışı da dərin mənaya malikdir. Burada, “savab”ın yalnız dini əməllərdən ibarət olmadığı, əksinə, elm və əxlaq sahələrindəki hər bir müsbət addımın davamlı olaraq müəlliflərinə, yəni ata və anaya, mənəvi mükafat gətirdiyini anlamaq lazımdır. Bu, həm də müasir psixologiyada “öyrənmə və miras” mövzusunda daxil olan “təkrar davranışlar” fenomenini xatırladır: övladlar, valideynlərinin həyat tərzini və prinsiplərini davam etdirərək, onların təsirini gələcək nəsillərə daşıyır.

Siracəddin Urməvinin “Uşaqların tərbiyəsi ilə onların doğruluqları vaxtdan başlayaraq məşğul olmaq gərəkdir” [1, s.190] – şəklindəki ifadəsi, uşaqların inkişaf prosesinin başlanğıcından etibarən hərtərəfli və davamlı bir tərbiyə yanaşmasının vacibliyini göstərir. Urməvi, burada yalnız fiziki ehtiyacların qarşılanması bəhs etmir, eyni zamanda əxlaqi, ruhi və intellektual inkişafın da erkən yaşlardan başlamalı olduğunu bildirir. Bu yanaşma, həm klassik, həm də müasir təhsil və psixologiya nəzəriyyələri ilə uyğunluq təşkil edir.

Materiallar və metodlar

Tədqiqatın əsas materiallarını Siracəddin Urməvinin pedaqoji, etik və fəlsəfi görüşlərini əks etdirən əsərləri, eləcə də onun irsinə dair aparılmış elmi araşdırmalar, monoqrafiyalar, məqalələr və pedaqoji ədəbiyyatlar təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, valideyn-övlad münasibətləri, ailə tərbiyəsi, mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması və şəxsiyyətin inkişafı problemlərinə həsr olunmuş klassik və müasir elmi mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat prosesində bir sıra elmi metodlardan istifadə olunmuşdur. Əvvəlcə Siracəddin Urməvinin valideyn-övlad münasibətləri ilə bağlı fikirlərinin məzmununu müəyyənləşdirmək məqsədilə tarixi-pedaqoji təhlil metodu tətbiq edilmişdir. Müqayisəli təhlil metodu vasitəsilə Urməvinin ailə tərbiyəsi haqqında baxışları digər Şərqi və Qərbi mütəfəkkirlərinin pedaqoji ideyaları ilə müqayisə edilmiş, oxşar və fərqli cəhətlər

müəyyənləşdirilmişdir.

Eyni zamanda, məzmun təhlili metodundan istifadə edilməklə mütəfəkkirin əsərlərində valideyn məsuliyyəti, övlad tərbiyəsi, əxlaqi dəyərlər və ailə münasibətləri ilə bağlı müddəalar sistemləşdirilmişdir. Analiz və sintez metodları vasitəsilə əldə olunan nəzəri materiallar ümumiləşdirilmiş, onların müasir pedaqoji və psixoloji yanaşmalarla əlaqəsi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını şəxsiyyətyönlü təhsil konsepsiyası, ailə tərbiyəsi nəzəriyyələri, humanist pedaqogika prinsipləri və mənəvi-əxlaqi tərbiyəyə dair müasir elmi yanaşmalar təşkil edir. Bu metodoloji çərçivə Siracəddin Urməvinin valideyn-övlad münasibətləri haqqında irəli sürdüyü fikirlərin elmi-pedaqoji baxımdan qiymətləndirilməsinə və onların müasir dövr üçün əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə imkan vermişdir.

Nəticə. Siracəddin Urməvinin valideyn-övlad münasibəti haqqında görüşlərini sonda belə nəticələndirə bilərik:

1. Siracəddin Urməvinin tərbiyə haqqında görüşləri yalnız ailə üzvləri arasındakı münasibətləri tənzimləməklə qalmamış, həm də cəmiyyətin ümumi inkişafına töhfə verən bir sistemin təməlini yaratmışdır;

2. Siracəddin Urməvi valideynlərin öz övladlarına qarşı sevgi və qayğı ilə yanaşmalarının vacibliyini, eyni zamanda onları nizam və qaydalara riayət etməyə öyrətmələrinin zəruriliyini bildirmişdir;

3. Urməvi, övladların tərbiyəsinin yalnız fiziki ehtiyaclarla məhdudlaşdırmamış, həmçinin əxlaqi və intellektual inkişafı da əhatə etməli olduğu qənaətində olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Camalov, K. Valideyn-övlad münasibəti məsələləri Şərqi mütəfəkkirlərinin gözü ilə / K.Camalov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 400 s.
2. Abbasov, A. Milli əxlaq və ailə etikası / A.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 320 s.

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Kamal Camalov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 13.04.2026, son daxilolma – 22.05.2026, qəbul olunma – 02.06.2026

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2026, № 2, s.63-70
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2026, № 2, p.63-70
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2026, № 2, с.63-70

UOT: 372.46:811.512.162'36

İbtidai siniflərdə nitq hissələrinin tədrisinin metodik əsasları

Müəllif(lər):

Fəxriyyə Cəfərova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-poçt: FakhriyyaCafarova@nmi.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

Açar sözlər: morfologiya, nitq hissələri, Azərbaycan dili tədrisi, isim, sifət, feil, qrammatik anlayışlar, ibtidai təhsil

Annotasiya. Məqalədə ibtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisinin əsas istiqamətləri və nitq hissələrinin öyrədilməsi metodikası araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dili dərslərində morfoloji anlayışların mərhələli şəkildə mənimsədilməsi prosesini təhlil etmək və bu sahədə istifadə olunan metod və vasitələrin səmərəliliyini müəyyənləşdirməkdir. Araşdırmada nitq hissələrinin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin şagirdlərə çatdırılması, onların cümlə daxilində funksiyalarının mənimsədilməsi və praktik tətbiqi məsələləri nəzərdən keçirilir. Müəyyən edilmişdir ki, ibtidai təhsil mərhələsində isim, sifət və feil kimi əsas nitq hissələrinin öyrədilməsi şagirdlərin dil biliklərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Tədqiqat zamanı müqayisəli təhlil, müşahidə, nümunələrlə izah və praktik çalışmalardan istifadə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, şəkillər, cədvəllər, diaqramlar, oyunlar və digər əyani vasitələrdən istifadə morfoloji anlayışların daha effektiv mənimsənilməsinə şərait yaradır. Morfoloji biliklərin sistemli və praktik yönümlü tədrisi şagirdlərin qrammatik savadlılığını artırır, nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir və dilin strukturunu daha dərindən dərk etmələrinə kömək edir.

Author(s):

Fakhriya Jafarova

Nakhchivan Teachers Institute
Doctor of Philosophy in Philology,
Associate Professor
E-mail: FakhriyyaCafarova@nmi.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

Keywords: morphology, parts of speech, Azerbaijani language teaching, noun, adjective, verb, grammatical concepts, primary education

Methodological foundations of teaching parts of speech in primary education

Abstract. The article examines the main directions of teaching morphology and the methodology of teaching parts of speech in primary school. The purpose of the study is to analyze the process of gradual acquisition of morphological concepts in Azerbaijani language lessons and to determine the effectiveness of the methods and teaching tools used in this field. The research focuses on presenting the lexical and grammatical features of parts of speech, understanding their functions within sentences, and ensuring their practical application. The findings indicate that teaching the main parts of speech, such as nouns, adjectives, and verbs, plays a significant role in developing students' language competence. Comparative analysis, observation, explanation through examples, and practical exercises were employed as research methods. The results demonstrate that the use of visual materials, including pictures, tables, diagrams, games, and worksheets, contributes to a more effective acquisition of morphological concepts. A systematic and practice-oriented approach to teaching morphology enhances students' grammatical literacy, improves their language skills, and deepens their understanding of linguistic structures.

Автор(ы):

Фахрия Джафарова

Нахчыванский институт учителей
Доктор философии по филологии,
доцент
Э-почта: FakhriyyaCafarova@nmi.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

Ключевые слова: морфология, части речи, преподавание азербайджанского языка, существительное, прилагательное, глагол, грамматические понятия, начальное образование

Методические основы изучения частей речи в начальных классах

Аннотация. В статье рассматриваются основные направления преподавания морфологии и методика изучения частей речи в начальной школе. Цель исследования заключается в анализе процесса поэтапного усвоения морфологических понятий на уроках азербайджанского языка и определении эффективности используемых методов и средств обучения. Особое внимание уделяется ознакомлению учащихся с лексическими и грамматическими особенностями частей речи, усвоению их функций в предложении и практическому применению. Установлено, что изучение основных частей речи, таких как существительное, прилагательное и глагол, играет важную роль в формировании языковой компетентности учащихся. В исследовании использованы методы сравнительного анализа, наблюдения, объяснения на основе примеров и практических упражнений. Результаты показывают, что использование наглядных средств обучения, включая иллюстрации, таблицы, диаграммы, игровые задания и рабочие листы, способствует более эффективному усвоению морфологических понятий. Системное и практико-ориентированное обучение морфологии повышает уровень грамматической грамотности учащихся, развивает их речевые навыки и способствует более глубокому пониманию структуры языка.

Giriş. İbtidai təhsil mərhələsi şagirdlərin dil bacarıqlarının formalaşmasında və inkişafında həlledici rol oynayır. Bu dövrdə əldə olunan biliklər sonrakı mərhələlər üçün möhkəm təməl yaradır. Xüsusilə ana dilinin qrammatik quruluşunun öyrədilməsi şagirdlərin düzgün, səlis və məntiqi nitqə yiyələnməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan morfologiyanın əsas bölmələrindən biri olan nitq hissələrinin tədrisi ibtidai siniflərdə xüsusi diqqət tələb edən istiqamətlərdəndir.

Nitq hissələri dilin əsas struktur elementlərindən biri kimi sözlərin mənasına, formasına və cümlədəki roluna görə qruplaşdırılmasını təmin edir. Şagirdlər bu anlayışları mənimsəməklə sözlərin yalnız mənasını deyil, həm də onların qrammatik funksiyalarını dərk etməyə başlayırlar. Bu isə onların həm şifahi, həm də yazılı nitqinin inkişafına birbaşa təsir göstərir.

İbtidai siniflərdə morfoloji biliklərin verilməsi sadəcə mürəkkəbə doğru, sistemli və mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu prosesdə nəzəri məlumatların praktik çalışmalarla əlaqələndirilməsi, nitq nümunələrindən istifadə olunması və şagirdlərin fəal iştirakının təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə yanaşma şagirdlərdə yalnız mexaniki yaddaş deyil, şüurlu mənimsəmə bacarığı formalaşdırır.

Tədqiqatın aktuallığı. Müasir təhsil sistemində şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişafı əsas prioritetlərdən biri hesab olunur. İbtidai siniflərdə morfoloji biliklərin, xüsusilə nitq hissələrinin düzgün və sistemli şəkildə tədrisi şagirdlərin həm şifahi, həm də yazılı nitqinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Lakin praktikada bu sahədə müəyyən çətinliklər, anlayışların qarışdırılması və mexaniki öyrənmə halları müşahidə olunur.

Bu baxımdan ibtidai siniflərdə morfoloji qaydaların tədrisinin daha səmərəli üsul və vasitələrinin müəyyənəşdirilməsi, onların praktik tətbiq imkanlarının araşdırılması aktual məsələlərdən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ibtidai siniflərdə morfoloji qaydaların, xüsusilə nitq hissələrinin tədrisinə yeni yanaşmaların tətbiqi ilə bağlıdır. Məqalədə nitq hissələrinin yalnız nəzəri şəkildə deyil, praktik və müqayisəli üsullarla öyrədilməsinin əhəmiyyəti əsaslandırılır, şagirdlərin bu anlayışları daha

şüurlu mənimsəməsinə xidmət edən metod və vasitələr sistemləşdirilir.

Eyni zamanda, morfoloji biliklərin sintaktik və leksik biliklərlə əlaqəli şəkildə təqdim olunmasının zəruriliyi göstərilir və bu istiqamətdə nümunə və çalışmalar əsasında yeni yanaşmalar təklif olunur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesidir.

Tədqiqatın predmeti isə bu prosesdə morfoloji qaydaların, xüsusilə nitq hissələrinin tədrisinin üsul və vasitələri, onların şagirdlər tərəfindən mənimsənilmə xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsədi. Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dili dərslərində əsas nitq hissələri olan isim, sifət və feilin tədris prosesini sistemli şəkildə araşdırmaq, onların morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini şagirdlər tərəfindən mənimsənilmə səviyyəsini müəyyən etmək və dərs prosesində yaranan çətinlikləri təhlil etməkdir. Tədqiqat eyni zamanda müasir pedaqoji metod və üsulların, əyani vasitələrin və interaktiv fəaliyyətlərin bu nitq hissələrinin öyrənilməsinə təsirini qiymətləndirməklə, şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə və tədris prosesinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş elmi əsaslı tövsiyələr hazırlamağı hədəfləyir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ibtidai siniflərdə morfoloji anlayışların tədrisi və nitq hissələrinin öyrədilməsi prosesinə dair elmi əsasları müəyyən edir, dilin leksik və qrammatik strukturlarını uşaqların qavraması üçün konseptual çərçivə və təqdim edir. Bu iş həmçinin Azərbaycan dili tədrisində morfologiyanın inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş yeni metodoloji yanaşmaların formalaşmasına töhfə verir.

Materiallar və metodlar. Tədqiqatda əsasən Azərbaycan dili dərsləkləri, tədris proqramları, elmi-metodiki və nəzəri ədəbiyyat materialları istifadə edilmişdir. Metodlar sırasında müqayisəli-təhlil, nümunələrlə izah və praktik çalışmaların tətbiqi yer almışdır. Bu yanaşmalar şagirdlərin nitq hissələrini qavrama səviyyəsini qiymətləndirmək və morfoloji anlayışların tədrisinin effektivliyini müəyyən etmək üçün seçilmişdir.

Müzakirələr

İbtidai siniflərdə əsas tədris istiqamətlərindən biri nitq hissələrinin şagirdlərə düzgün şəkildə öyrədilməsidir. Nitq hissələri sözlərin müstəqil mənasına, morfoloji xüsusiyyətlərinə və cümlə daxilindəki sintaktik vəzifəsinə görə müəyyən qruplara ayrılmasıdır. Burada “müstəqil məna” anlayışı yalnız sözün lüğəvi mənasını deyil, həm də onun qrammatik-leksik mahiyyətini əhatə edir. Bu baxımdan sözlər təkcə mənaca deyil, həm də qrammatik funksiyalarına görə təhlil olunur [5, s.16].

İbtidai siniflərdə morfologiyanın kateqoriyası kimi nitq hissələri haqqında ilkin məlumatlar şagirdlərə çatdırılmalıdır. Nitq hissələri dedikdə, yalnız hər bir nitq hissəsinə aid təriflərin öyrədilməsi deyil, həmin nitq hissəsinin məzmununun açılması nəzərdə tutulmalıdır.

Leksik məna və qrammatik məna konkret misallarla açılmalı, nitq hissələrinin morfoloji xüsusiyyətləri sadalanmalı, cümlədəki rolu sadə cümlələr üzərində şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır.

İbtidai siniflərdə nitq hissələrinin iki qrupu: əsas nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri haqqında şagirdlərə məlumat verilməli, onların nitqdə oynadığı rol nitq nümunələri əsasında şagirdlərə çatdırılmalıdır. İbtidai siniflərdə əsas nitq hissələrinin: isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərfin öyrədilməsi qayğısına qalınmalıdır.

İbtidai təhsil səviyyəsini tamamlayan hər bir şagird nitq hissələrinin əsas növlərini tanımalı və onları bir-birindən ayırd etməyi bacarmalıdır. Bununla yanaşı, qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nida kimi köməkçi nitq hissələri haqqında da şagirdlərdə ilkin bilik formalaşdırılmalıdır. Bu anlayışlar şagirdlərə müxtəlif mətnlər, cümlələr və danışq nümunələri vasitəsilə öyrədilməlidir. Tədris zamanı nitq hissələri müqayisəli şəkildə təqdim olunur ki, şagirdlər onların oxşar və fərqli cəhətlərini daha yaxşı mənimsəyə bilsinlər.

Əsas nitq hissələri müstəqil məna ifadə edir və ayrıca anlayış bildirir. Məsələn, “dəftər”, “çiçək”, “qaçmaq”, “yazmaq” kimi sözlər müəyyən məna daşıyır. Köməkçi nitq hissələri isə daha çox qrammatik vəzifə yerinə yetirərək söz və cümlələr arasında əlaqə yaradır. Məsələn, “Elvin ilə Murad həm dərs oxuyur, həm də idmanla məşğul olurlar” cümləsində “ilə”, “həm”, “də” söz-

ləri köməkçi nitq hissələri kimi işlənmişdir. Şagirdlərə öyrədilir ki, əsas nitq hissələri müəyyən suallara cavab verir və cümlədə üzv rolunda çıxış edir. Məsələn, “müəllim” sözü “kim?”, “gözəl” sözü isə “necə?” sualına cavab verir. Köməkçi nitq hissələri isə heç bir suala cavab vermir və cümlə üzvü hesab olunmur.

Cümlə üzvlərinin hansı vasitələrlə ifadə olunması, eləcə də cümlədə “və”, “ki”, “da”, “də”, “ilə”, “isə” kimi bağlayıcıların işlənmə xüsusiyyətləri morfologiya aid mövzuların izahında nəzərə alınmalıdır. Bu yanaşmanın əsas məqsədi şagirdlərə nitq hissələrini ayrı-ayrı sözlər kimi deyil, cümlənin bütöv tərkib hissəsi kimi mənimsətməkdir. Belə olduqda şagirdlər sözlərin yalnız mənasını deyil, həm də cümlə daxilindəki funksiyasını və digər sözlərlə əlaqəsini daha yaxşı dərk edirlər.

Məsələn, “İsim” mövzusu tədris edilərkən əvvəlcə şagirdlərə ismin mahiyyəti elmi əsaslarla izah olunmalıdır. Bundan sonra ismin kəmiyyət, hal, mənsubiyyət və xəbərlilik kimi qrammatik xüsusiyyətləri barədə məlumat verilməlidir. Eyni zamanda şagirdlərə ismin cümlədə daha çox mübtədə vəzifəsində işləndiyi aydınlaşdırılmalıdır. Bununla yanaşı, ismin bəzi hallarda ikinci dərəcəli üzv və ya xəbər kimi çıxış etməsi də praktik nümunələr əsasında şagirdlərə öyrədilməlidir.

Nitq hissələri ilə bağlı ilkin praktik biliklər şagirdlərə hələ savad təlimi mərhələsində aşılmağa başlanır. Bu mərhələdə aparılan sadə çalışmalar vasitəsilə uşaqlar müxtəlif anlayışlar arasında əlaqə qurmağı öyrənirlər. Məsələn, “qızılgül”, “zanbaq”, “qərənfil” sözlərinin “çiçək” anlayışına aid olduğunu, yaxud “kitab”, “xətkeş”, “silgi” sözlərinin məktəb ləvazimatları qrupuna daxil edildiyini müəyyənləşdirirlər. Müəllim şagirdlərdən meyvə və ya heyvan adları söyləməyi istədikdə onlar alma, armud, giləvə və ya at, dovşan, pişik kimi sözlər sadalayır. Bu cür çalışmalar şagirdlərdə tədricən “əşya adları” haqqında ilkin təsəvvür formalaşdırır. Eyni zamanda digər qrammatik anlayışların öyrənilməsi üçün də zəmin yaranır. Şagirdlər “əşya”, “əlamət” və “hərəkət” anlayışlarını mənimsədikcə, həmin sözlərin gündəlik danışqda və qrammatik baxımdan ifadə etdiyi mənalar arasındakı fərqləri anlamağa başlayırlar.

İbtidai sinif dərslərində köməkçi nitq

hissələri haqqında müəyyən məlumatlar verilir. III sinifdə köməkçi nitq hissələri “Köməkçi sözlər” adı altında təqdim edilir. Bağlayıcı haqqında müəyyən məlumatlar verilir. IV sinifdə isə köməkçi nitq hissələrindən ümumi və qısa bəhs edilir. Halbuki şagirdlər nitq hissələrini öyrənərkən konkret olaraq bilməlidirlər ki, Azərbaycan dilində iki cür: əsas və köməkçi nitq hissəsi var. Həmin məlumatlar nitq hissələrinin adlarının öyrədilməsi ilə tamamlanmalıdır.

Qeyd olunduğu kimi, ibtidai siniflərdə əsas nitq hissələri öyrədilməlidir. Köməkçi nitq hissələri haqqında da müəyyən anlayışlar yaradılmalıdır. İbtidai siniflərdə semantik imkanlarına, sintaktik vəzifələrinə və nitqdə oynadığı rola görə isim, sifət və feil daha geniş tədris olunur [3, s.89].

İsim ibtidai siniflərdə şagirdlərə öyrədilən ilk nitq hissələrindən biridir. Bu mövzuya dair ilkin biliklər savad təlimi mərhələsindən başlayaraq mərhələli şəkildə genişləndirilir və sistemli tədris prosesi ilə tamamlanır. I sinifdə şagirdlər əşya adlarını bildirən sözlərlə tanış olur, “kim?”, “nə?”, “hara?” suallarına cavab verən sözləri seçməyi öyrənirlər. Bu mərhələdə insan, yer və müxtəlif varlıqların adlarını bildirən sözlər üzərində çalışmalar aparılır.

II sinifdə şagirdlər isimlərin xüsusiyyətlərini daha praktik şəkildə mənimsəyirlər. Onlar əşya bildirən sözlərə sual verməyi, həmin sözləri tək və cəm formada işlətməyi öyrənirlər. III sinifdə isə isimlərin təhlili, onlara uyğun sualların

müəyyənləşdirilməsi, ümumi və xüsusi isimlərin fərqləndirilməsi, eləcə də cümlə daxilində isimlərin tapılması istiqamətində çalışmalar aparılır.

IV sinifdə əvvəlki biliklər daha da genişləndirilir, şagirdlər ismin halları ilə tanış olur, sözləri hallara görə dəyişməyi və onların cümlədəki funksiyasını müəyyən etməyi bacarırlar. Xüsusilə III və IV siniflərdə şagirdlər isim haqqında nəzəri biliklər əldə etməklə yanaşı, müxtəlif praktik tapşırıqlar vasitəsilə bu anlayışları möhkəmləndirirlər [1, 2].

İbtidai siniflərdə ismin tədrisinə induktiv yolla başlanılır, ayrı-ayrı misallardan nəticə çıxarmağa doğru iş gedir. İsmi tədrisi şagirdlərin I-II sinifdə qazandıqları bilik, bacarıq və vərdislər üzərində qurulur. Müəllim məqsədə nail olmaq üçün motivasiya mərhələsində Venn diaqramından, klaster, anlayışın çıxarılması, suallar, izah, tablo və plakatlardan istifadə bilər.

“Əşyanın (varlığın) adını bildirən, kim? nə? hara? suallarından birinə cavab olan sözlər isim adlanır”. Yaxud: “Əşya bildirən, kim? nə? hara? suallarından birinə cavab olan sözlərə (nitq hissəsinə) isim deyilir”.

Müəllim əvvəlcə bir neçə şəkilli kartoçka göstərərək şəkildəki əşyaların hansı suala cavab olduğunu soruşa bilər. Sonra şərh edir:

- Uşaqlar, indi biz nitq hissəsinin nəyi ifadə etdiyini öyrənək. Hər hansı suala cavab olan söz nədir? (nitq hissəsi).

Sonra müəllim şagirdlərin diqqətini cədvələ cəlb edir:

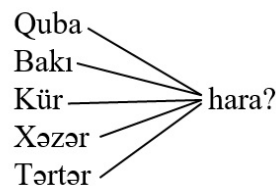
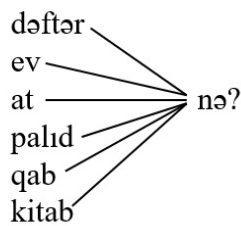
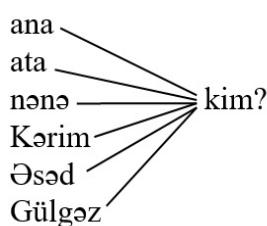
Ana	ağac	kənd
ata	dovşan	dağ
baba	at	Quba
nənə	çay	Kürdəmir
xala	alma	Muğan
müəllim	gül	Mil

Şagirdlər kim? nə? hara? suallarına cavab verən isimləri fərqləndirə bilirlər.

Müəllim qeyd edir ki, bizə əvvəlcədən məlum olan, kim? nə? hara? suallarına cavab olan əşya bildirən bu sözlərə isim deyilir. Demək, isim nədir?

Ş:- İsim – kim? nə? hara? suallarına cavab verən və əşya bildirən sözlərdir.

M. - İsim həm də nitq hissəsidir. Uşaqlar, indi deyən görək, hansı sözlər kim? sualına, hansı sözlər nə? və hara? sualına cavab olur?

Dərsin növbəti mərhələsində müəllim şagirdlərin isim haqqında biliklərini möhkəmləndirmək və genişləndirmək istiqamətində iş aparır.

İsim başqa nitq hissələrindən təkcə leksik məna xüsusiyyətlərinə görə deyil, eyni zamanda, cümlədə başqa sözlərlə bağlılığı zamanı aldığı məna xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir ki, bu məna xüsusiyyətlərinin özünəməxsus morfoloji əlamətləri olur. Buna uyğun olaraq dilimizdə ismin üç qrammatik kateqoriyası mövcuddur: 1) kəmiyyət; 2) mənsubiyyət; 3) hal.

İsim bəhsində çətinlik törədən anlayışlardan biri cəmlik kateqoriyasıdır. Belə ki, cəmlik kateqoriyası Azərbaycan dilində -lar, -lər şəkilçi morfemləri ilə yaranır. Belə bir çətinliyi asanlıqla aradan qaldırmaq üçün qabaqcıl müəllimlər çalışma, iş vərəqləri və tapşırıqların imkanlarından geniş istifadə edirlər.

1. Nöqtələrin yerinə cəm şəkilçilərindən

uyğun gələnini əlavə edib köçürün. Cəm şəkilçilərinin altından xətt çəkin.

pişik.., kənd.., ulduz.., it.., qız.., odun.., ot.., oğlan.., kitab...

2. Sütunlarda verilmiş sözləri cəmdə işlədin.

nar..	qoyun..
ərik..	gül..
qələm..	ot..
corab..	budaq..

İbtidai siniflərdə III sinifdən başlayaraq ümumi və xüsusi isimlər haqqında məlumat verilir. Ölkə, şəhər, küçə, meydan, kənd, dağ, çay, göl, dəniz adlarının heyvanlara verilən adların xüsusi isim olduğu tədricən şagirdlərə başa salınmalıdır. Bu zaman dərslikdə verilən çalışmalarla yanaşı, müəllimin tərtib etdiyi plakat, sxem və cədvəllər mühüm rol oynayır. Məsələn:

Ümumi isim	Xüsusi isim
insan, adam	Arzu, Əli
ölkə	Azərbaycan
şəhər	Naxçıvan
kənd	Xanağa
küçə	Şəhriyar
dəniz	Qara
Göl	Göygöl

Belə cədvəl əsasında şagirdlərin ümumi və xüsusi isimlər haqqında bilik dairəsi genişlənməklə, onların yazılış qaydasını da mənimsəmiş olurlar. Şagirdlər öyrənirlər ki, ümumi isimlər kiçik hərflə, xüsusi isimlər böyük hərflə yazılır. Xüsusi və ümumi isimlərə aid biliklərin möhkəmləndirilməsində üçün iş vərəqlərindən istifadə etmək əhəmiyyətlidir.

III sinifdə şagirdlər ismin cümlədə digər sözlərlə əlaqəyə girərkən şəkilçi qəbul edərək dəyişdiyini öyrənirlər. Bu mərhələdə onlar is-

min hallarının sayı, halların ardıcılığı və hər bir hala aid suallarla tanış olurlar. Şagirdlər “kim?”, “nə?”, “hara?”, “kimin?”, “nəyin?”, “haranın?”, “kimə?”, “nəyə?”, “haraya?” və digər suallar vasitəsilə isimlərin müxtəlif hallarda işlənməsini müəyyən etməyi öyrənirlər. Dərs prosesində bu suallardan istifadə olunaraq sözlərin cümlə daxilində dəyişdirilməsi və düzgün işlədilməsi ilə bağlı praktik çalışmalar aparılır [2].

Eyni zamanda morfologiyanın obyektı olan ismin morfoloji əlamətləri ilə yanaşı, sintaktik

əlamətlərinin də öyrədilməsi ismin tədrisi prosesində morfolojiya ilə sintaksisin qarşılıqlı mənimsədilməsinə və qrammatikanın bu iki müxtəlif bölməsi arasındakı əlaqənin konkret şəkildə dərk edilməsinə imkan yaradır.

Hər bir elm sahəsində sistem gözlənilməyi kimi sifətin öyrənilməsində də sistem gözlənilməlidir. Sifət haqqında anlayış II siniflərdə “Əlamət bildirən sözlər” kimi, III sinifdə “Əşyanın necəliyini bildirən sözlər sifət adlanır. Sifət necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab olur” şəklində təqdim olunur [6, s.103].

İbtidai siniflərdə sifətin leksik mənası şagirdlərə asan mənimsədildiyi halda, qrammatik əlamətlərinin öyrədilməsi müəyyən qədər çətinlik törədir. Şagirdlər sifətin qrammatik əlamətlərindən onun isimlə bağlılığını, cümlədə ikinci dərəcəli üzv rolunda çıxış etdiyini, həmçinin müxtəlif şəkilçilər artırmaqla başqa nitq hissələrindən sifətlərin yaranmasını ibtidai siniflərdə öyrənirlər.

Hər bir elm sahəsində sistem gözlənilməyi kimi sifətin öyrənilməsində də sistem gözlənilməlidir. Sifət haqqında anlayış II siniflərdə “Əlamət bildirən sözlər” kimi, III sinifdə “Əşyanın necəliyini bildirən sözlər sifət adlanır. Sifət necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab olur” şəklində təqdim olunur [6, s.103].

İbtidai siniflərdə sifətin leksik mənası şagirdlərə asan mənimsədildiyi halda, qrammatik əlamətlərinin öyrədilməsi müəyyən qədər çətinlik törədir. Şagirdlər sifətin qrammatik əlamətlərindən onun isimlə bağlılığını, cümlədə ikinci

dərəcəli üzv rolunda çıxış etdiyini, həmçinin müxtəlif şəkilçilər artırmaqla başqa nitq hissələrindən sifətlərin yaranmasını ibtidai siniflərdə öyrənirlər.

Sifətin izahı zamanı ismin mühüm əlamətləri təkrar edilir, ismin və sifətin əlamətlərini əks etdirən əyani vəsait lövhədən asılır və müəllim sifət mövzusunun isimlə əlaqəli tədris edir.

İsim və sifətə aid qrammatik inşaların yazdırılması şagirdlərin bu anlayışlarla bağlı biliklərini aşkara çıxarır və sistemə salır. Bunun üçün müəllim lövhədə yardımçı suallar verməli və ya əyani vəsaitlə istiqamət verməlidir. Məsələn:

İsim haqqında nə bilirsiniz?

- tərif;
- sualları;
- quruluşu;
- növləri;
- kəmiyyəti;
- hallanması;
- cümlədə rolu.

Sifət haqqında nə bilirsiniz?

- tərif;
- sualları;
- quruluşu;
- növləri;
- dərəcələri
- cümlədə rolu.

Şagirdlərin məntiqi fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün diaqramlardan istifadə maraqlıdır. Şagirdlər isim və sifətə aid oxşar və fərqli cəhətləri Venn diaqramı ilə gəzə yaxşı müəyyənləşdirirlər:

Şəkillərdən istifadə etməklə müxtəlif variantlı çalışmaların tətbiqi də isim və sifətə dair biliklərin genişlənməsinə səbəb olur. Dərsdə bir nitq hissəsinin digəri ilə ümumi və fərqləndirici cəhətlərini üzə çıxarmaq üçün müqayisə üsulundan istifadə oluna bilər. Müzakirə təşkil oluna bilər. Müəllim motivasiyanı suallarla qura bilər.

Sifətin tədrisində tapmacalardan, oyunlardan və oyun situasiyalarından istifadə etmək kiçikyaşlı məktəblilərin diqqətini və marağını öyrədilən mövzuya yönəltmək və mənimsəmənin keyfiyyətini yüksəltmək üçün səmərəli vasitələrdən biridir.

“Feil semantik cəhətdən son dərəcə dolğun, ən incə məna çalarlarını ifadə etmək imkanı olan, cümlədə konstruktiv, təşkiləddici rola malik nitq hissəsidir”(4, s.78).

İsim kimi feil də nitqdə geniş işlənir. Feil bəhsinin tədrisinə I sinifdən başlanılır. İlk dəfə şagirdlərə hərəkət bildirən sözlər haqqında prak-

tik yolla müəyyən anlayışlar verilir.

Feil həm leksik tərkibinin, həm də qrammatik kateqoriyalarının zənginliyi etibarilə başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dili daha çox feillər vasitəsilə öz milli orijinallığını mühafizə edə bilmişdir(5, s.134).

İbtidai siniflərdə feil haqqında yalnız aşağıdakı anlayışların verilməsi nəzərdə tutulur. Feilin hərəkət bildirən söz olması, feilin quruluşca növləri, feilin zamanları, onun şəxsə görə dəyişməsi, məsdər və s.

Bu mövzuların tədrisində də müxtəlif cədvəllərdən, şəkillərdən, iş vərəqlərindən, öyrədici yazılardan (ifadə və inşalardan), qrammatik təhlildən, testlərdən, qrammatik oyunlardan və başqa didaktik materiallardan istifadə oluna bilər. Feilin zamanlarının tədrisi prosesində müəllim feilin zamanları, hər bir zamanın sualı, zaman şəkilçiləri yazılmış cədvəl, plakat və sxemlərdən istifadə edə bilər.

Zamanlar	Zaman sualları	Zaman şəkilçiləri	Feillər
indiki zaman	nə edir?	-ır, -ir, -ur, -ür; -yır, -yir, -yur, -yür	işləyir, dinləyir, oxuyur
keçmiş zaman	nə etdi? nə etmiş?	-dı, -di, -du, -dü; -miş, -miş, -muş, -müş	işlədi, işləmiş, dinlədi, dinləmiş, oxudu, oxumuş
gələcək zaman	nə edəcək? nə edər?	-acaq, -əcək, -yacaq, -yəcək; -ar, -ər, -yar, -yər	işləyəcək, işləyər, oxuyacaq, oxuyar

Bu sahədə bilikləri möhkəmləndirmək üçün yazı lövhəsində müəyyən sözlər yazıla bilər. Şagirdlərdən hər birinin qarşısında suallarını göstərməklə indiki, keçmiş, gələcək zaman feillərini seçib yazmaq tələb oluna bilər. Digər mövzuların tədrisində də bu cür üsullardan istifadə öz bəhrəsini verəcəkdir.

Nəticə. Aparılan tədqiqat göstərir ki, ibtidai siniflərdə morfoloji qaydaların, xüsusilə isim, sifət və feilin tədrisi şagirdlərin dil bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu nitq hissələrinin sistemli, ardıcıl və müqayisəli şəkildə öyrədilməsi onların daha düzgün və şüurlu mənimsənilməsinə təmin edir.

Müəyyən edilmişdir ki, morfoloji anlayışların yalnız nəzəri deyil, praktik çalışmalar, əyani vəsaitlər və interaktiv üsullar vasitəsilə tədrisi daha səmərəli nəticə verir. İsim, sifət və feilin cümlə daxilində öyrədilməsi isə şagirdlərin həm

qrammatik biliklərini möhkəmləndirir, həm də rəhbərli nitqini inkişaf etdirir.

Eyni zamanda, şagirdlərin bu nitq hissələrini fərqləndirmə bacarıqlarının inkişafı üçün müqayisəli yanaşma və düzgün təşkil olunmuş çalışmalar sistemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, ibtidai siniflərdə morfologiyanın düzgün tədrisi şagirdlərdə həm dilə maraq yaradır, həm də onların gələcəkdə qrammatik bilikləri daha dərinlən mənimsəməsi üçün möhkəm zəmin formalaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili. III siniflər üçün dərslik. – Bakı: – 2022.
2. Azərbaycan dili. IV siniflər üçün dərslik. – Bakı: – 2023
3. Cəfərova, N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Dərslik / N.Cəfəro-

- va. – Bakı: Mütərcim, – 2019. – 412 s.
4. Fərəcov, Ə.D. Qrammatik anlayışlar və onların mənimsənilməsi problemləri / Ə.D.Fərəcov. – Bakı: Maarif nəşriyyatı, – 1970. – 134 s.
5. Hüseynzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili:- Morfologiya. III hissə / M.H.Hüseynzadə. – Bakı: Maarif nəşriyyatı, – 1983. – 320 s.
6. Kərimov, Y. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası / Y.Kərimov. – Bakı: Səda, – 2013. – 552 s.

Məqalə filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Yusif Səfərov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 24.04.2026, son daxilolma – 26.05.2026, qəbulolunma – 05.06.2026

UOT: 378.147:004

Ali məktəblərdə informatikanın tədrisinin müasir problemləri və inkişaf istiqamətləri

Müəllif(lər):

Kəmalə İbrahimova
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Baş müəllim
E-poçt: kamalaibraquimova100@mail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1033-3629>

Açar sözlər: informatika, ali təhsil, informasiya texnologiyaları, alqoritmik təfəkkür, proqramlaşdırma, elektron tədris mühiti, innovativ yanaşmalar, təlimin səmərəliliyi

Annotasiya. Məqalədə ali məktəblərdə informatikanın tədrisinin nəzəri-metodoloji əsasları və müasir inkişaf istiqamətləri araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi informatika fənninin ali təhsil sistemində rolunu müəyyənləşdirmək, onun tədrisinin səmərəliliyinin artırılması yollarını təhlil etmək və müasir informasiya texnologiyalarının tədris prosesinə inteqrasiyasını qiymətləndirməkdir. Araşdırmada informatika təliminin tələbələrdə analitik düşüncə, alqoritmik təfəkkür, sistemli yanaşma və problem həll etmə bacarıqlarının formalaşmasına təsiri nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqat zamanı elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili və müşahidə metodlarından istifadə edilmiş, ali təhsil müəssisələrinin laboratoriya bazası, texniki infrastruktur və proqram təminatı qiymətləndirilmişdir. Nəticələr göstərir ki, proqramlaşdırma və alqoritmik təfəkkürün inkişafına yönəlmiş təlim strategiyaları tələbələrin peşə hazırlığının yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda elektron tədris mühitinin və innovativ texnologiyaların tətbiqi təlimin keyfiyyətinin artırılmasına, tələbələrin motivasiyasının gücləndirilməsinə və praktik bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Nəticə etibarilə, informatikanın tədrisinin müasir tələblərə uyğun təşkili ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin mühüm şərtlərindən biri hesab olunur.

Author(s):

Kamala Ibrahimova
Nakhchivan Teachers Institute
Senior Lecturer
E-mail: kamalaibraquimova100@mail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1033-3629>

Keywords: informatics, higher education, information technologies, algorithmic thinking, programming, electronic learning environment, innovative approaches, teaching effectiveness

Contemporary issues and development trends in teaching informatics at higher education institutions

Abstract. The article examines the theoretical and methodological foundations of teaching informatics and its contemporary development trends in higher education institutions. The purpose of the study is to determine the role of informatics in higher education, analyze ways to improve the effectiveness of its teaching, and evaluate the integration of modern information technologies into the educational process. The research explores the impact of informatics education on the development of analytical thinking, algorithmic reasoning, systematic approaches, and problem-solving skills among students. The study employs the analysis of scientific and pedagogical literature as well as observation methods to assess laboratory facilities, technical infrastructure, and software resources in higher education institutions. The findings indicate that teaching strategies focused on programming and algorithmic thinking play a significant role in enhancing students' professional competencies. Furthermore, the implementation of electronic learning environments and innovative technologies contributes positively to educational quality, student motivation, and practical skill development. The study concludes that organizing informatics education in accordance with contemporary requirements is one of the key factors in improving the quality of higher education.

Автор(ы):

Кямала Ибрагимова
Нахчыванский институт учителей
Старший преподаватель
Э-почта: kamalaibraquimova100@mail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1033-3629>

Ключевые слова: информатика, высшее образование, информационные технологии, алгоритмическое мышление, программирование, электронная образовательная среда, инновационные подходы, эффективность обучения

Современные проблемы и направления развития преподавания информатики в вузах

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-методологические основы преподавания информатики и современные направления её развития в высших учебных заведениях. Цель исследования заключается в определении роли информатики в системе высшего образования, анализе путей повышения эффективности её преподавания и оценке интеграции современных информационных технологий в образовательный процесс. В работе исследуется влияние изучения информатики на развитие аналитического мышления, алгоритмического мышления, системного подхода и навыков решения проблем у студентов. В исследовании использованы методы анализа научно-педагогической литературы и наблюдения, проведена оценка лабораторной базы, технической инфраструктуры и программного обеспечения высших учебных заведений. Результаты показывают, что стратегии обучения, ориентированные на программирование и развитие алгоритмического мышления, играют важную роль в повышении профессиональной подготовки студентов. Кроме того, использование электронной образовательной среды и инновационных технологий способствует повышению качества обучения, мотивации студентов и развитию практических навыков. Сделан вывод о том, что организация преподавания информатики в соответствии с современными требованиями является одним из ключевых факторов повышения качества высшего образования.

Giriş. Müasir dövrdə informasiya texnologiyaları həyatın bütün sahələrinə daxil olmuşdur. Ali təhsil müəssisələrində informatika fəninin tədrisi yalnız texniki biliklərin verilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də tələbələrin analitik düşüncə və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. İnformatikanın tədrisi tələbələrin həm peşəkar, həm də intellektual səviyyəsini yüksəldir. Bu baxımdan, ali məktəblərdə informatikanın tədrisi həm nəzəri, həm də praktik məqsədlərlə həyata keçirilir. Tələbələr yalnız proqramlaşdırma və kompüter bilikləri ilə kifayətlənmir, eyni zamanda mürəkkəb sistemlərin işləmə prinsipini, məlumatların təhlili və idarə olunmasını öyrənirlər.

Tədqiqatın aktuallığı. Müasir dövrdə informasiya texnologiyaları cəmiyyətin hər sahəsinə dərin təsir göstərir və bu da ali təhsil müəssisələrində informatikanın tədrisinin əhəmiyyətini artırır. Hər gün yeni proqram təminatları, süni intellekt tətbiqləri və rəqəmsal sistemlər ortaya çıxır, bu isə tələbələrin müasir texnologiyalara adaptasiyasını zəruri edir. Ali məktəblərdə informatikanın tədrisi tələbələrin analitik düşüncə və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına, həmçinin gələcək peşə sahəsində rəqəbatqabiliyyətli olmalarına xidmət edir. İş bazarında IT bacarıqlarına tələbatın sürətlə artması, tələbələrin nəzəri biliklərə malik olması ilə yanaşı, həm də praktiki bacarıqlarının inkişaf etdirməsi zərurətini yaradır ki, bu kimi məsələlərin tədqiqi mövzunun aktuallığını şərtləndirmiş olur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu məqalə ali məktəblərdə informatikanın tədrisində ənənəvi və innovativ metodların integrasiyasını qiymətləndirərək tələbələrin analitik və yaradıcı bacarıqlarının inkişafına təsirini yeni yanaşma ilə təqdim edir. Eyni zamanda, tədrisdə qarşıya çıxan çətinliklərin həlli və müasir texnologiyaların tətbiqi üçün praktik tövsiyələr elmi əsaslarla sistemləşdirilir.

Obyekt və predmeti. Bu tədqiqatın obyektini ali məktəblərdə informatikanın tədris prosesidir, yəni tələbələrin informatika bilikləri və bacarıqlarının formalaşdığı təhsil mühiti öyrənilir. Predmeti isə informatikanın tədrisində istifadə olunan metodlar, innovativ texnologiyalar və tədrisin səmərəliliyini artıran vasitələrdir.

Tədqiqatın məqsədi. Bu məqalənin əsas

məqsədi ali məktəblərdə informatikanın tədrisində mövcud metodları və innovativ yanaşmaları araşdırmaq, onların tələbələrin analitik, yaradıcı və praktik bacarıqlarının inkişafına təsirini qiymətləndirməkdir. Həmçinin, tədqiqat ali məktəblərdə informatikanın tədrisində səmərəliliyi artırmaq üçün konkret təklif və tövsiyələr təqdim etməyi hədəfləyir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Bu tədqiqat ali məktəblərdə informatikanın tədrisində mövcud metodların və innovativ yanaşmaların təsirini sistemli şəkildə araşdıraraq elmi biliklər bazasına töhfə verir. Məqalədə informatikanın tədrisi prosesində tələbələrin analitik, yaradıcı və praktik bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş elmi yanaşmalar təsvir edilmiş, bu isə təhsil nəzəriyyəsi və metodologiyasının zənginləşməsinə imkan yaradır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Bu tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ali məktəblərdə informatikanın tədrisində müəllimlər və təhsil müəssisələri üçün konkret tövsiyələr təqdim etməsindədir. Təklif olunan metod və yanaşmalar tələbələrin praktik bacarıqlarının inkişaf etdirməyə, tədris prosesini interaktiv və effektiv təşkil etməyə, həmçinin müasir texnologiyaların dərs prosesinə integrasiyasını təmin etməyə imkan yaradır.

Materiallar və metodlar. Bu tədqiqatda ali məktəblərdə informatikanın tədrisinin mövcud vəziyyəti sistemli şəkildə araşdırılmış və elmi-nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir. Tədris proqramlarının və laboratoriya məşğələlərinin öyrənilməsi məqsədilə tədqiqat çərçivəsində müşahidə metodundan istifadə olunmuşdur. Müşahidə vasitəsilə ali təhsil müəssisələrində informatika laboratoriyalarının texniki infrastrukturunu, istifadə olunan kompüter avadanlıqlarının səviyyəsi və proqram təminatının aktuallığı kompleks şəkildə qiymətləndirilmişdir.

Bununla yanaşı, laboratoriyaların təchizat səviyyəsi, texniki imkanları və praktik məşğələlərin təşkili şəraiti təhlil edilmiş, informatikanın tədrisi prosesində mövcud olan əsas çətinliklər sistemli şəkildə müəyyənləşdirilmişdir.

Tətbiq olunan metodoloji yanaşma tədqiqatın obyektivliyini və elmi əsaslılığını təmin etməklə yanaşı, ali məktəblərdə informatikanın tədrisində istifadə edilən metodların effektivliyini real tədris mühiti əsasında qiymətləndirməyə

imkan vermişdir.

Nəticə və müzakirələr. Ali məktəblərdə informatikanın tədrisi müasir cəmiyyətin və əmək bazarının tələblərinə uyğun, çevik düşünən və texnologiyalardan səmərəli istifadə etməyi bacaran mütəxəssislərin hazırlanmasına xidmət edir. İnformasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə tələbələrin yalnız nəzəri biliklərə deyil, həm də praktik bacarıqlara yiyələnməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan informatika fənni tələbələrdə rəqəmsal savadlılıq, analitik təhlil, sistemli düşüncə və yaradıcı yanaşma kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına zəmin yaradır. Bir sözlə bu elmin nəzəri əsasını riyazi statistika, riyazi məntiq, kombinator analiz, formal qrammatika, əməliyyatlar sistemi, nəzəri proqramlaşdırma, EHM arxitekturası, verilənlər bazası nəzəriyyəsi və digərləri təşkil edir (Kərimli, 2011: s.11-13).

Qeyd edildiyi kimi, informatikanın əsas məqsədi alqoritmik mədəniyyət formalaşdırmaqdır. Bu isə yeni düşüncə tərzini, dünyəvi biliklərə yiyələnmək, ümumbəşəri dəyərlərə sahib çıxmaq imkanının reallaşması deməkdir (Musayev, 2014: s.2).

İnformatikanın tədrisi zamanı əsas məqsədlərdən biri tələbələrə informasiyanın toplanması, emalı, saxlanması və ötürülməsi prinsiplərini öyrətməkdir. Tələbələr müxtəlif proqram təminatları, alqoritmlər və informasiya sistemləri ilə işləməyi öyrənərək məlumatları düzgün strukturlaşdırmaq və analiz etmək bacarığı qazanırlar. Bu proses onların məntiqi düşüncə qabiliyyətini gücləndirir, mürəkkəb problemləri mərhələli şəkildə həll etməyə alışdırır və qərar vermə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Proqramlaşdırma və alqoritmik təfəkkür informatikanın əsas istiqamətlərindən biridir. Tələbələr proqramlaşdırma dillərini öyrənməklə yanaşı, məsələlərin həlli üçün optimal üsullar seçməyi, müxtəlif alternativləri müqayisə etməyi və səmərəli həll yolları qurmağı bacarırlar. Bu yanaşma yalnız texniki sahələrdə deyil, digər ixtisas istiqamətlərində də problemlərin həllinə sistemli baxış formalaşdırır.

Tədris proqramının səmərəli təşkili üçün nəzəri və praktik hissələr arasında tarazlıq qorunmalıdır. Nəzəri biliklər tələbələrə informatikanın fundamental anlayışlarını, modellərini və

prinsiplərini mənimsəməyə imkan verir. Praktik məşğələlər isə həmin biliklərin tətbiqini təmin edir. Laboratoriya işləri zamanı tələbələr real tapşırıqları yerinə yetirir, proqramlar yazır, verilənlər bazası qurur və şəbəkə mühitində işləmə təcrübəsi qazanırlar. Bu proses onların müstəqil işləmə bacarıqlarını möhkəmləndirir.

Müasir dövrdə elektron tədris mühitinin rolu daha da artmışdır. Virtual laboratoriyalar, proqramlar və onlayn platformalar tələbələrə vaxt və məkan məhdudiyyəti olmadan öyrənmək imkanı yaradır. İnteraktiv resurslar mövzuların daha aydın və əyani mənimsənilməsinə kömək edir, tələbələrin fəallığını artırır və özünüqiyətləndirmə imkanlarını genişləndirir.

Layihə əsaslı və problem yönümlü tədris üsulları isə tələbələrə real həyatla əlaqəli situasiyalar üzərində işləməyə təşviq edir. Bu metodlar komanda işi, liderlik, vaxtın idarə olunması və məsuliyyət kimi bacarıqların inkişafına müsbət təsir göstərir. Tələbələr konkret bir problemi araşdırır, həll planı qurur, nəticələri təqdim edir və müzakirə edir. Beləliklə, onların həm texniki, həm də kommunikasiya bacarıqları formalaşır.

Ali məktəblərdə informatikanın tədrisi kompleks və çoxşaxəli bir prosesdir. Müxtəlif metod və texnologiyaların məqsədyönlü şəkildə tətbiqi tələbələrin bilik və bacarıqlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirir, onları rəqabətqabiliyyətli və innovativ düşüncəyə malik mütəxəssislər kimi formalaşdırır.

Ali məktəblərdə tədrisdə çətinliklər

Ali məktəblərdə informatikanın tədrisi zamanı qarşıya çıxan çətinliklər bir neçə istiqamətdə özünü göstərir və bu amillər ümumilikdə təhsilin keyfiyyətinə təsir edir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ali məktəblərdə tədris olunan informatika fənni digər fənlərdən onunla fərqlənir ki, onun öyrənmə predmeti sürətlə dəyişir (Xəlilov, 2014: s. 4). Bu da tədris prosesində özünü daha qabarıq göstərmiş olur. Əsas problemlərdən biri müəllim heyətinin peşəkar hazırlıq səviyyəsi və sürətlə yenilənən texnoloji mühitə uyğunlaşma qabiliyyəti ilə bağlıdır. İnformasiya texnologiyaları daim inkişaf etdiyindən, müəllimlərin bilik və bacarıqlarını mütəmadi şəkildə yeniləməsi zəruridir. Əks halda, köhnəlmiş yanaşmalar və proqram təminatları ilə aparılan dərslər tələbələrin müasir əmək bazarının tələblərinə cavab ver-

məsinə mane olur. Buna görə də davamlı ixtisaslandırma kursları, beynəlxalq təcrübə mübadiləsi və praktiki təlimlər müəllimlərin peşəkar inkişafında mühüm rol oynaya bilər.

Digər mühüm məsələ tədris proqramlarının aktuallığı ilə bağlıdır. IT sahəsi çox sürətlə dəyişdiyi üçün bir neçə il əvvəl hazırlanmış proqram artıq öz aktuallığını itirə bilər. Əgər kurikulum müasir proqramlaşdırma dillərini, süni intellekt, kibertəhlükəsizlik, verilənlərin analitikası kimi aktual istiqamətləri əhatə etmirsə, tələbələr bazarın tələblərinə uyğun bilik əldə etməkdə çətinlik çəkirlər. Buna görə də tədris planlarının mütəmadi olaraq yenilənməsi, sənaye nümayəndələrinin və mütəxəssislərin bu prosesə cəlb olunması vacibdir.

Texniki infrastrukturun məhdudluğu da ciddi problemlər yaradır. Apardığımız müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, laboratoriyaların yetərinə təchiz olunmaması, köhnə kompüter avadanlıqları və lisenziyalı proqram təminatının çatışmazlığı praktik məşğələlərin səmərəliliyini azaldır. İnformatika kimi praktik yönümlü bir sahədə tələbələrin real proqram mühitində işləməsi olduqca vacibdir. Bu baxımdan ali məktəblərin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, bulud texnologiyalarından istifadə və virtual laboratoriyaların tətbiqi mövcud çətinliklərin aradan qaldırılmasına kömək edə bilər.

Tələbə motivasiyasının aşağı olması da diqqət yetirilməli məsələlərdəndir. Bəzi hallarda tələbələr informatika fənnini yalnız məcburi dərslər kimi qəbul edir və onun gələcək karyeraları üçün əhəmiyyətini tam dərk etmirlər. Dərslərin monoton və nəzəri xarakter daşması marağın azalmasına səbəb ola bilər. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün interaktiv metodlardan, real layihələrdən, startap ideyalarından və yarış formatlı tapşırıqlardan istifadə etmək faydalıdır. Tələbələr öyrəndikləri biliklərin praktik nəticəsini gördükdə və real problemlərin həllində tətbiq etdikdə onların fənnə marağı artır.

Sadələnmə problemlərinin həlli kompleks yanaşma tələb edir. Tədris proqramlarının yenilənməsi, müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafı, müasir texnologiyaların və innovativ metodların tətbiqi, eləcə də güclü texniki infrastrukturun yaradılması informatikanın tədris keyfiyyətini yüksəldə bilər. Belə bir sistemli yanaşma nəticəsində

tələbələr daha aktual, praktik və rəqabətqabiliyyətli bilik və bacarıqlara yiyələnə bilərlər.

Innovativ yanaşmalar və uğurlu təcrübələr

Beynəlxalq təhsil təcrübəsi göstərir ki, ali məktəblərdə informatikanın tədrisinin effektivliyi innovativ pedaqoji yanaşmaların tətbiqi ilə əhəmiyyətli dərəcədə artır. Müasir dövrdə ənənəvi auditoriya əsaslı model tədriscən daha çevik və tələbəyönümlü təlim strategiyaları ilə əvəz olunur. Bu baxımdan qarışıq öyrənmə (blended learning) modeli xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin yanaşma üzbəüz tədris ilə rəqəmsal mühitdə həyata keçirilən onlayn fəaliyyətlərin inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Nəticədə tələbələr materialı həm müstəqil şəkildə mənimsəmək, həm də auditoriyada müzakirə və tətbiq etmək imkanı əldə edirlər. Bu model fərdi öyrənmə tempini dəstəkləməklə yanaşı, reflektiv və tənqidi düşüncənin inkişafına şərait yaradır.

Oyunlaşdırma (gamification) metodunun tətbiqi isə tədris prosesində motivasiya mexanizmlərini gücləndirən mühüm vasitə kimi çıxış edir. Rəqabət elementləri, xal toplama sistemi, səviyyələr və mükafatlandırma kimi komponentlər tələbələrin fəallığını artırır və onların öyrənmə prosesinə emosional cəlb olunmasını təmin edir. Xüsusilə proqramlaşdırma və alqoritmik tapşırıqların oyun formatında təqdim edilməsi mürəkkəb mövzuların daha asan qavranılmasına kömək edir (Əliyev, 2008: s.45).

Praktik yönümlü təlim formaları, o cümlədən kodlaşdırma marafonları və hackathonlar, tələbələrin real problemlərin həlli prosesində iştirakını təmin edir. Bu cür intensiv və zaman məhdudiyyətli fəaliyyətlər analitik düşüncə, operativ qərarvermə və komanda daxilində əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Eyni zamanda, tələbələr nəzəri biliklərini konkret layihələr üzərində tətbiq etməklə peşəkar mühitə daha yaxşı adaptasiya olunurlar.

Süni intellektə əsaslanan alətlər və simulyasiya texnologiyaları da informatikanın tədrisində yeni imkanlar açır. İntellektual tədris sistemləri tələbələrin bilik səviyyəsini analiz edərək fərdiləşdirilmiş tapşırıqlar təqdim edə bilər. Simulyasiya mühitləri isə mürəkkəb hesablama sistemlərinin, şəbəkə strukturlarının və ya verilənlər axınının modelləşdirilməsini vizuallaşdıraraq öyrənməni daha əyani və interaktiv edir.

Bu yanaşma abstrakt anlayışların daha dərinlən mənimsənilməsinə və praktik tətbiq bacarığının formalaşmasına şərait yaradır.

Beləliklə, innovativ pedaqoji texnologiyaların kompleks tətbiqi informatika təhsilinin keyfiyyətini yüksəldir, tələbələrin bilikləri mənimsəmə səviyyəsini dərinləşdirir və onların real problemləri sistemli və effektiv şəkildə həll etmə bacarığını gücləndirir.

Qiymətləndirmə və tədrisin səmərəliliyi

Ali məktəblərdə informatikanın tədrisində qiymətləndirmə sistemi nəzəri və praktik bacarıqları əhatə etməlidir. Laboratoriya işlərinin və layihələrin qiymətləndirilməsi tələbələrin praktiki bacarıqlarını ölçür. Onlayn testlər və interaktiv tapşırıqlar nəzəri biliklərin yoxlanılması üçün istifadə olunur.

Komanda layihələrinin və təqdimatların qiymətləndirilməsi isə tələbələrin həm əməkdaşlıq, həm də təqdimat bacarıqlarını inkişaf etdirir. Özünüqiymətləndirmə və peer-review üsulları tələbələrin dərslərinə daha fəal şəkildə qoşulmasına şərait yaradır. Bu yanaşmalar tədrisin effektivliyini artırır və tələbələrin bilik səviyyəsini real şəkildə əks etdirir.

Nəticə. Ali məktəblərdə informatikanın tədrisi müasir cəmiyyətin və əmək bazarının

tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etməlidir. Tədris metodlarının yenilənməsi, müəllimlərin peşəkarlığının artırılması və laboratoriya bazasının gücləndirilməsi tələbələrin yüksək səviyyəli informatika bilikləri əldə etməsinə təmin edir.

İnnovativ yanaşmalar və interaktiv tədris texnologiyaları tələbələrin analitik və yaradıcı düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, onları əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli edir. Beləliklə, informatikanın tədrisi ali məktəblərdə yalnız texniki bacarıqların artırılması deyil, həm də tələbələrin intellektual və problem həll etmə bacarıqlarının formalaşması üçün vacib vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, A.Y. İnformatika və proqramlaşdırma / A.Y.Əliyev. – Bakı: – 2008. Mütərcim, – 402 s.
2. Kərimli, Ş. İnformatika elmi və onun informasiya cəmiyyətindəki rolu / Ş.Kərimli. “Mədəni Maarif”, №11. – 2011. s.11-13
3. Xəlilov, M. İnformatika / M.Xəlilov, N.Həsənova. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2014. – 404 s.
4. Musayev, İ. İnformatikanın əsasları / İ.Musayev, M.Əlizadə. – Bakı: Mütərcim, – 228 s.

Məqalə riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, dosent Yaqub Məmmədov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 07.04.2026, son daxilolma – 26.05.2026, qəbulolunma – 08.06.2026

UOT: 517:37.016

Ali məktəblərdə riyazi analizin əsas anlayışlarının öyrədilməsinin metodik əsasları

Müəllif(lər):

Aygün Məmmədova
Naхçıvan Müəllimlər İnstitutu
Baş müəllim
E-poçt: aygunefendiyeval961@gmail.com

Açar sözlər: riyazi analiz, tədris metodikası, həqiqi ədədlər, funksiya, limit, kəsilməzlik, törəmə, fənlərarası əlaqələr

Annotasiya. Riyazi analiz ali məktəblərdə riyaziyyat hazırlığının əsas istiqamətlərindən biri olmaqla gələcək mütəxəssislərin məntiqi təfəkkürünün, analitik düşünmə bacarıqlarının və riyazi mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə riyazi analizin əsas anlayışlarının tədrisi metodikası araşdırılır, kurs proqramının hazırlanması zamanı nəzərə alınmalı olan pedaqoji, psixoloji və didaktik prinsillər təhlil edilir. Tədqiqatın məqsədi tələbələrin biliklərini müasir riyaziyyat elminin səviyyəsinə uyğunlaşdırmaq, onların elmi dünyagörüşünü formalaşdırmaq və müstəqil problem həlli bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Araşdırma zamanı analiz və sintez, müşahidə və riyazi-statistik metodlardan istifadə edilmişdir. Məqalədə riyazi analiz kursunun məzmununun formalaşdırılmasında fundamentallıq və uyğunlaşma prinsiplərinin əhəmiyyəti əsaslandırılır. Həmçinin funksiya anlayışı, həqiqi ədədlər çoxluğu, limit, kəsilməzlik və törəmə kimi əsas anlayışların tədrisində fənlərarası əlaqələrin rolu göstərilir. Nəticədə riyazi analizin tədrisində nəzəri biliklərlə praktik fəaliyyətin əlaqələndirilməsinin tələbələrin peşəkar hazırlığının yüksəldilməsinə və məntiqi təfəkkürünün inkişafına mühüm təsir göstərdiyi müəyyən edilmişdir.

Author(s):

Aygun Mammadova
Nakhchivan Teachers Institute
Senior Lecturer
E-mail: aygunefendiyeval961@gmail.com

Keywords: mathematical analysis, teaching methodology, real numbers, function, limit, continuity, derivative, interdisciplinary connections

Methodological foundations for teaching the fundamental concepts of mathematical analysis in higher education institutions

Abstract. Mathematical analysis is one of the fundamental components of higher mathematical education and plays a significant role in developing students' logical thinking, analytical skills, and mathematical culture. The article examines methodological approaches to teaching the fundamental concepts of mathematical analysis and analyzes the pedagogical, psychological, and didactic principles that should be considered when designing the course curriculum. The purpose of the study is to bring students' knowledge closer to the contemporary level of mathematical science, develop their scientific worldview, and improve their ability to solve theoretical and practical problems independently. The research employs methods of analysis and synthesis, observation, and mathematical statistics. Particular attention is paid to the principles of fundamentality and adaptation in the organization of the course content. The article also highlights the importance of interdisciplinary connections in teaching such core concepts as real numbers, functions, limits, continuity, and derivatives. The findings demonstrate that integrating theoretical knowledge with practical activities contributes significantly to students' professional training and the development of logical thinking skills.

Автор(ы):

Айгюн Мамедова
Нахчыванский институт учителей
Старший преподаватель
Э-почта: aygunefendiyeval961@gmail.com

Ключевые слова: математический анализ, методика преподавания, действительные числа, функция, предел, непрерывность, производная, междисциплинарные связи

Методические основы преподавания основных понятий математического анализа в вузах

Аннотация. Математический анализ является одной из важнейших составляющих высшего математического образования и играет значительную роль в формировании логического мышления, аналитических способностей и математической культуры студентов. В статье рассматриваются методические подходы к преподаванию основных понятий математического анализа, анализируются педагогические, психологические и дидактические принципы, которые необходимо учитывать при разработке учебной программы курса. Цель исследования заключается в приближении знаний студентов к современному уровню математической науки, формировании научного мировоззрения и развитии навыков самостоятельного решения теоретических и практических задач. В ходе исследования использованы методы анализа и синтеза, наблюдения и математической статистики. Особое внимание уделяется принципам фундаментальности и адаптации при формировании содержания курса. Также раскрывается значение междисциплинарных связей при изучении таких ключевых понятий, как действительные числа, функция, предел, непрерывность и производная. Установлено, что сочетание теоретической подготовки с практической деятельностью способствует повышению качества профессиональной подготовки студентов и развитию их логического мышления.

Giriş. Orta məktəb fənlərinin proqramlarında dəyişikliklər edilmiş, bir sıra ali məktəblərdə yeni tədris planları əsasında çoxpilləli təhsilin həyata keçirilməsi zərurəti yaranmışdır. Riyazi analiz kursunun proqramı hazırlanarkən aşağıdakı ümumi pedaqoji-psixoloji tələblərin nəzərə alınması məqsədəuyğundur: proqramın məzmununda inkişafetdirici xarakterin varlığı hiss olunmalı; təhsilin məzmununun tərbiyəedici əhəmiyyəti və tələbələrə hazırlıq səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Fundamentalıq prinsipinin dominant rolu oynamaqla proqrama daxil edilən bölmələr gələcək pedaqoji fəaliyyət, tələbələrə məntiqi təfəkkür və riyazi mədəniyyətlərinin formalaşması, tədris planındakı digər fənlərin öyrənilməsi üçün lazımdır [3]. Uyğunlaşma prinsipinin dominant rolu oynamaqla proqrama daxil edilən mövzularda digər fənlərin tələbləri nəzərə alınır. Bu baxımdan tədqiqatımız aktual bir məsələyə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi. Tələbələrə biliklərini riyazi analiz elminin müasir vəziyyətinə yaxınlaşdırmaq; onlarda elmi və praktik əhəmiyyətli məsələləri müstəqil həll etmək bacarığı və elmi dünyagörüşü formalaşdırmaq; tələbələrə yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmək, onları riyazi təhsilin problemlərini həll etməyə hazırlamaqdır.

Tədqiqatın vəzifələri riyazi analizin əsas faktları əvvəlcə birdəyişənli, sonra isə çoxdəyişənli funksiyalar üçün şərh olunmalıdır. Bu ideyanı proqram layihəsində əsas götürərək birdəyişənli funksiyanın diferensial və integral hesabının tədrisi bitən kimi ənənəvi olaraq sıralar nəzəriyyəsini deyil, çoxdəyişənli funksiyanın diferensial və integral hesabını şərh etməyi planlaşdırmışıq. Bunu metodiki cəhətdən də düzgün hesab edirik. Əlavə olaraq çoxdəyişənli funksiyanı tədris edərkən hər bir yeni anlayış birdəyişənli funksiya üçün uyğun anlayışla müqayisə edilərək arqumentlərin sayının artmasının hansı dəyişikliklər yaratdığını göstərməyi məqsədəuyğun olaraq tədqiqatın əsas vəzifələrindəndir.

E.Landau natural ədədlər çoxluğunun beş aksiomuna əsaslanaraq həqiqi ədədlər nəzəriyyəsini yaratmışdır. Həqiqi ədədlər nəzəriyyəsinin E.Landau şərhə yalnız mütəxəssislər üçün maraqlı olduğundan çətin ki, təlimdə əlverişli olsun. Həqiqi ədədlərin təyininin başqa bir variantı da mövcuddur: səkkiz aksiom vasitəsilə müsbət həqiqi ədədlər çoxluğu qurularaq həqiqi ədədlər çoxluğuna genişləndirilir. Müsbət həqiqi ədədlər çoxluğu qurularkən ölçülən kəmiyyətlərin xassələrinə əsaslanmışlar. Kəmiyyətlərin ölçüsü və müsbət ədəd eyni anlayış olmadığından riyazi analiz kimi dəqiq bir kursun tədrisində həmin variant çox da əhəmiyyətli deyildir.

Borel-Lebeq prinsipi, limit nöqtələri haqqında Bolsana-Koşi teoremi boş olmayan yuxarıdan (aşağıdan) məhdud çoxluğun dəqiq yuxarı (aşağı) sərhəddinin varlığı asanlıqla tez bir zamanda isbat olunurlar.

Hazırda “Cəbr və analizin başlanğıcı” kursunda funksiyanın limitinə xeyli vaxt ayrılaraq tədris olunur. Həmçinin, orta məktəb riyaziyyatının dərinləşdirilməsi təşəbbüsləri irəli sürülür. Bunları nəzərə alaraq ali pedaqoji məktəblərdə riyazi analiz kursunun tədrisi zamanı birbaşa funksiyanın nöqtədə limitindən başlaması məqsədəuyğun sayırıq. Riyazi analizin tədrisinin əsas fənlərlə təşkilatı-metodik əlaqələrinin qurulmasını əsas götürərək ardıcılığın limitinə də funksiya limitinin xüsusi halı kimi baxılır. Bu vaxta da xeyli qənaət etməyə imkan verir. Limitin bu cür tədrisinə ədəbiyyatda da rast gəlmək olar. Belə ki, funksiya limitinin tədrisinə sonlu nöqtədə sonlu limit halından başlansın. Sonra sonlu nöqtədə $\pm\infty$ limitləri tərif olunaraq həndəsi şərh olunsunlar. Daha bir - iki xüsusi hallar üçün nöqtədə funksiya limiti tərif olunaraq sonradan ətraflar vasitəsilə ümumi halda verilməsi əlverişli olardı. Limit anlayışının ümumi tərifindən xüsusi halda ardıcılığın limitinin alınmasını tələbələr yaxşı başa düşürlər.

Funksiya limitinin ətraflarla tərfi kompleks dəyişənli kompleks funksiyanın limiti, inikasin limiti hallarına ümumiləşərkən tələbələr tərəfindən həvəslə qarşılanır.

Funksiyanın nöqtədə limitinin tərifindən sonra nöqtədə çoxluq üzrə limit anlayışının verilməsi də əhəmiyyətlidir. Tutaq ki, $f: E \rightarrow R$ ($E \subset R$) funksiyası verilmişdir. $E_1 \subset E$ olsun. a nöqtəsi E_1 – in limit nöqtəsi olsun və $a \in E_1$ şərti ödənilsin. Fərz edək ki, b verilmiş nöqtədir.

Əgər b nöqtəsinin $\forall U_b$ ətrafından ötürü a -nın $\exists U_a$ ətrafı varsa ki, $x \in U_a \wedge E_1$ olduqda $f(x) \in U_b$ olsun, onda b -yə $f(x)$ -in E_1 çoxluğu üzrə a nöqtəsində limiti deyilir və

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = b \quad (x \in E_1)$$

kimi işarə edilir.

Burada rəşional nöqtələr çoxluğunda üstlü funksiyanın öyrənilməsində, birtərəfli limitlərin təyininə və s. istifadə edilməsi əlverişlidir. Bəzi funksiyaların limitlərinin mövcud olmadığını göstərməkdə aşağıdakı təklifdən istifadə etmək məqsəduyğundur.

Əgər E_1, E_2 çoxluqları $f(x)$ -in varlıq oblastının alt çoxluğu isə, $f(x)$ funksiyanın E_1 və E_2 çoxluqları üzrə a nöqtəsində limitləri varsa:

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = A \quad (x \in E_1)$$

və

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = B \quad (x \in E_2),$$

$A \neq B$ isə, onda $\lim_{x \rightarrow a} f(x)$ mövcud deyil. Bu teoremdən istifadə edərək aşağıdakı funksiyanın limitinin olmadığını göstərək.

Məlumdur ki, ixtiyari a nöqtəsi

$$D(x) = \begin{cases} \text{əgər } x - \text{rasional ədəd isə,} \\ \text{əgər } x - \text{irrasional ədəd isə,} \end{cases}$$

Drixle funksiyanının varlıq oblastının limit nöqtəsidir. Çoxluq üzrə limitə görə:

$$\begin{aligned} \lim_{x \rightarrow a} D(x) &= 1 & (x \in E_1), \\ \lim_{x \rightarrow a} D(x) &= 0 & (x \in E_2) \end{aligned}$$

doğrudurlar. Burada E_1, E_2 ilə uyğun olaraq rəşional və irrasional nöqtələr çoxluğu işarə olunmuşdur. Onda yuxarıdakı teoremə əsasən $\lim_{x \rightarrow a} D(x)$ limiti mövcud deyil.

Kəsilməz funksiya anlayışı funksiyanın nöqtədə limiti anlayışı ilə birbaşa əlaqədardır. Sərbəst dəyişən kəmiyyətin kiçik artımına asılı dəyişən kəmiyyətin kiçik artımına asılı dəyişən kəmiyyətin kiçik artımı uyğun olan proseslər üçün ideallaşmaya əsaslanaraq qurulmuş riyazi modellərə kəsilməz funksiyalara aid misallar gətirilməsi məqsəduyğundur. Doğrudur, qurulmuş riyazi model heç vaxt baxılan obyektin eyni deyildir və onun bütün xassələrini olduğu kimi ifadə edə bilmir. Lakin həmin riyazi modellər real aləmin təxmini inikası olduqlarından kəsilməz funksiyaların öyrənilməsi praktik olaraq limitlərin öyrənilməsindən heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Pedaqoji ali məktəblərdə riyazi analiz kursu qurularkən ənənəyə görə əvvəlcə orta məktəbdən alınmış biliklər əsasında rəşional, irrasional, triqonometrik, tərs triqonometrik, üstlü və loqarifmik funksiyalardan istifadə olunur. Onların varlıq və dəyişmə oblastları tapılır, qrafikləri qurulur, limitləri hesablanır, kəsilməzliyi tədqiq olunur və s.

Analizə girişin sonunda isə üstlü, loqarifmik və tərs triqonometrik funksiyalar nəzəriyyəsi qurulur.

Analizə girişin bu cür öyrənilməsi tələbələrin böyük əksəriyyətində çaşqınlıq yarada bilər. Onlar başa düşmərlər ki, bütün semestr boyu istifadə olunan üstlü, loqarifmik və tərs triqonometrik funksiyaların nəzəriyyəsini sonradan qurmaq lazımdır. Nə üçün üstü və loqarifmik funksiyalar üçün nəzəriyyə qurulur, tərs triqonometrik funksiyalar üçün yox?

Vəziyyətdən çıxmaq üçün analizə girişi aşağıdakı quruluşda şərh etməyi faydalı görürəm: ilk müəhazirələrdə triqonometrik funksiyalar daxil edilir. Triqonometrik funksiyaların həndəsi tərifinin bir qədər rəşional və nəzərinə nöqsanlı olduğu qeyd edilir. Tələbələrin nəzərinə çatdırılır ki, gələcəkdə triqonometrik funksiyaları bir neçə formada dəqiq qurulmasını öyrənəcəyik. Limitlər nəzəriyyəsi, kəsilməzlik tədris olunarkən, limitlər hesablanarkən rəşional və triqonometrik funksiyalardan istifadə olunur. Tərs funksiyanın varlığı və kəsilməzliyi haqqında teoremin isbatından sonra kəsir üstlü qüvvət funksiyası, üstlü və loqarifmik, tərs triqonometrik funksiyalar təyin olunur. Bununla yanaşı praktik məşğələlərdə belə funksiyalar sinifləri üçün bütün tip məsələlərə aid tapşırıqlar sistemi seçilir [2].

İndi isə birdəyişənli funksiyanın diferensial hesabının əsas anlayışlarının tədrisi metodikasını öyrənək.

Riyazi analiz təliminin uyğunlaşma və aparıcı ideyalar prinsiplərinə istinad edərək, riyazi analizin tədrisinin digər fənlərlə təşkilatı-metodik əlaqəsinə əsaslanaraq, diferensial hesabının tədrisinə ənənəvi olaraq funksiyanın törəməsi anlayışının daxil edilməsi ilə məqsədəuyğun hesab edirik.

Beləliklə, funksiyanın diferensiallanan funksiya deyil, törəməsinin ilk olaraq tədris edilməsinin aşağıdakı üstün cəhətləri vardır: tələbələr real aləmdə gedən proseslərdən törəmədən necə istifadə olunduğunu obyektlərlə onların mücərrədləşdirilməsi arasında əlaqənin varlığını dərk edirlər; bünövrəsi qoyulmuş bu və ya digər riyazi ideyanın dərinliyində onun müxtəlif tətbiq imkanlarının varlığını başa düşürlər; hiss olunur ki, funksiyanın törəməsi bir tərəfdən öyrənilmə predmeti, digər tərəfdən isə başqa məsələlərin tədqiqi vasitəsidir.

Funksiyanın törəməsi geniş öyrənildikdən sonra riyazi analizdə rastlaşdığımız bir çox funksiyanın lokal xassələrinin öyrənilməsində mühüm rol oynayan aşağıdakı tərif daxil edilir: tutaq ki, $f(x)$ funksiyası x_0 nöqtəsinin hər hansı ətrafını özündə saxlayan $E \subset R$ çoxluğunda təyin olunmuşdur. Əgər x_0 nöqtəsində funksiya artımını $\Delta y = A\Delta x + a\Delta x$ şəklində göstərmək mümkün isə (burada A ədədir, $a = a(\Delta x)$ olub, isə $\Delta x \rightarrow 0$ olduqda sonsuz kiçiləndir), onda $f(x)$ -ə x_0 nöqtəsində diferensiallanan funksiya deyilir, $A\Delta x$ isə f funksiyanın diferensialı adlanır və dy kimi işarə edilir: $dy = A\Delta x$.

Bu deyilənlərdən diferensialın iki xassəsi çıxır:

- 1) funksiyanın diferensialı Δx -ə nəzərən xəttidir;
- 2) funksiyanın artımı ilə diferensialının fərqi Δx -ə nəzərən

daha yüksək tərtibdən sonsuz kiçiləndir. Onda $\Delta y = A\Delta x$ götürmək olar. Diferensiallanan funksiyalar üçün $A = f'(x_0)$ olduğundan

$$f(x_0 + \Delta x) = f(x_0) + f'(x_0)(x - x_0)$$

alınır. Bu münasibət tələbələri tez-tez düşündürən aşağıdakı tərs məsələlərin həlli üçün əhəmiyyətli: kosinusun, sinusun qiymətlər cədvəlini tərtib etməli.

Sonuncu düstur x_0 nöqtəsində n tərtibdən diferensiallanan funksiyanın Teylor düsturuna ümumiləşdirilir:

$$f(x) = f(x_0) + \frac{f'(x_0)}{1!}(x - x_0) + \frac{f''(x_0)}{2!}(x - x_0)^2 + \dots + \frac{f^{(n)}(x_0)}{n!}(x - x_0)^n$$

Aşkardır ki, sağ tərəfdə nə qədər çox toplanan olarsa, yaxınlaşma bir o qədər dəqiq olar. Yəni, funksiya ixtiyari tərtibdən diferensiallanan olduqda onu çoxhədli ilə istənilən dəqiqliklə yaxınlaşdırmaq olar. Beləliklə, riyazi analiz kursunda tədrisən diferensiallanan funksiya-Teylor düsturu-qüvvət sırası istiqamətində inkişaf edən, fəndaxili əlaqələrin reallaşmasında istifadə olunan xətt alınır.

Ali məktəbdə də, orta məktəb riyaziyyatında da diferensial hesabının əsasları nisbətən asanlıqla öyrədilsə, integral anlayışının tədrisi bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. Bununla əlaqədar bəzi məsələlər üzərində dayanacaq.

Qeyri-müəyyən integral öyrənildikdən sonra göstərilir ki, $f(x)$ - in ibtidai funksiyası $F(x)$ - in $[a, b]$ parçasında artımı ibtidai funksiyanın seçilməsindən asılı deyil. Ona görə də $F(b) - F(a)$ fərqinə $f(x)$ funksiyanın $[a, b]$ parçasında müəyyən integralı deyilir və $\int_a^b f(x)dx$ kimi işarə edilir. Sonra integralın həndəsi və fiziki mənalari aydınlaşdırılır. Daha sonra müəyyən integralla hissə-hissə integrallama üsulları öyrədilir. Bütün bu təkliflərə çox da vaxt itirilmir. Beləliklə, cədvəl integrallarının köməyi ilə integralların hesablanmasına, məlum integrallama üsullarının möhkəmləndirilməsinə metodik imkanlar yaranır.

Bundan sonra integral cəmlərin limiti vasitəsilə $[a, b]$ parçasında $f(x)$ funksiyanın integralı təyin olunur. Təcrübə göstərir ki, tələbələr integral cəmlərinin limiti ilə funksiyanın nöqtədə limiti anlayışlarını qarışdırırlar. Ona görə də tələbələrə açıq elan etmək lazımdır ki, integral cəmlərin limiti yeni bir riyazi cərəyanın təməlini qoymaqla funksiya limitindən fərqli bir anlayışdır. Integral cəmlərin limiti ilə işləmək üçün sonlu nöqtədə funksiyanın sonlu limiti haqqında teoremlərin bu yeni hal üçün doğruluğunu göstərmək lazım gəlir. Məsələn, aşağıdakı isbat olunur.

Teorem. Parçada təyin olunmuş məhdud funksiyanın integral cəmlərinin iki müxtəlif limiti ola bilməz [3].

Tələbələr bu teoremin isbatı ilə nöqtədə funksiyanın limitinə aid əvvəlcədən məlum teoremin isbatı arasında birbaşa uyğunluq olduğunu görürlər. Bundan sonra ümumi şəkildə isbat olunur ki, xüsusi cəmlər haqqında əsas teoremlərin isbatına ehtiyac yoxdur. Daha sonra tələbələrdə belə bir fikir formalaşır: funksiyanın nöqtədə limiti haqqında teoremlərin hamısı integral cəmlərin limiti üçün də doğrudur.

Tələbələri integrallanan funksiyalar siniflərinin tədrisindən sonra belə bir sual düşündürür: görəsən integrallanan funksiyalar siniflərinə daxil olmayan, lakin Riman mənada integrallanan funksiya varmı?

Bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün $[0,1]$ parçasında təyin olunmuş Riman funksiyası adlanan aşağıdakı funksiya baxılır.

$$R(x) = \begin{cases} 0, & x - \text{irrasional ədəddir və ya sıfırdır,} \\ \frac{1}{q}, & x - \text{rasional ədəddir.} \end{cases}$$

Burada, q ilə ixtisar olunmayan kəsrin məxrəci işarə edilmişdir. İsbat olunur ki, $R(x)$ funksiyası x -in irrasional qiymətlərində kəsilməzdir, $x \neq 0$ şərtini ödəyən bütün rasional qiymətlərdə isə kəsildir. Deməli, $R(x)$ funksiyası tədris olunmuş integrallanan funksiyalar sinifindən heç birinə daxil deyildir. Bundan sonra $R(x)$ -in Riman integralının varlığı isbat olunur.

Tələbələrin integrallanan funksiyaların xassələrinin tərsi haqqında mühakimə yürütməkdə də çətinlik çəkirlər. Belə çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün kontrmisallardan istifadə etmək lazımdır.

Məlumdur ki, f və g funksiyaları parçada integrallanan olduqda onların hasili də həmin parçada integrallananıdır. Bu xassənin tərsinin doğru olmadığını aşağıdakı funksiyalar üzərində nümayiş etdirmək lazımdır.

$$D(x) = \begin{cases} 1, & x \in [0,1] - \text{dir və rasionaldır;} \\ 0, & x \in [0,1] - \text{dir və irrasionaldır;} \end{cases}$$

Onda

nöqtələri olduqda;

$$1 - D(x) = \begin{cases} 0, & x \in [0,1] - \text{in rasional} \\ 1, & x \in [0,1] - \text{in irrasional} \end{cases}$$

nöqtələri olduqda, alınır. Onda

$$D(x) [1 - D(x)] = 0$$

Deməli, hasil funksiya $[0,1]$ parçasında integrallananıdır. Lakin, aşkardır ki, vuruq funksiyalar integrallanan deyillər.

Hasilin integralının vuruqların integralları hasilinə bərabər olmadığını isə aşağıdakı misal üzərində nümayiş etdirmək olar.

Aşkardır ki,

$$\int_1^2 x dx = \frac{3}{2}; \quad \int_1^2 \ln x dx = 2\ln 2 - 1; \quad \int_1^2 x \ln x dx = 2\ln 2 - \frac{3}{4}$$

Buradan,

$$\int_1^2 x dx \cdot \int_1^2 \ln x dx = \frac{3}{2} (2\ln 2 - 1) = 3\ln 2 - \frac{3}{2}$$

alınır. Deməli

$$\int_1^2 x \ln x dx \neq \int_1^2 x dx \cdot \int_1^2 \ln x dx$$

oldu.

Tələbələrə mürəkkəb funksiyanın limiti, kəsilməzliyi və diferensiası haqqında teoremlər məlum olduğundan onlar mürəkkəb funksiyanın Riman integralı üzərində düşüncəli

olurlar. Aşağıdakı misal üzərində izah etmək lazımdır ki, verilmiş funksiyalar inteqrallanan olduqda onlardan düzəldilmiş mürəkkəb funksiya inteqrallanan olmaya bilər [3].

$$f(x) = \begin{cases} 0, x \text{ nöqtəsi } [0,1] - \text{in irrasional nöqtəsi olduqda,} \\ \frac{1}{q}, x \text{ nöqtəsi } [0,1] - \text{in rasional nöqtəsi olduqda} \\ \left(x = \frac{p}{q}, p, q > 0 \text{ isə qarşılıqlı sadə ədədlərdir} \right) \\ 1, x = 0 \text{ olduqda,} \end{cases}$$

funksiyası inteqrallanandır. Aşkardır ki,

$$g(x) = \begin{cases} 1, x \in [0,1] \text{ olduqda,} \\ 0, x = 0 \text{ olduqda,} \end{cases}$$

funksiyası da inteqrallanandır. Lakin

$$g[f(x)] = D(x)$$

Drixle funksiyası inteqrallanan deyil.

Onda belə bir sual ortaya çıxır: görəsən hansı şərtlər daxilində inteqrallanan funksiyalardan düzəldilmiş mürəkkəb funksiya inteqrallanan olar? Aşağıdakı teorem isbat edilməklə bu sualla bağlı yaranmış gərginlik aradan qaldırılır.

Əgər f funksiyası $[a,b]$ parçasında məhdud və inteqrallanan isə, bu funksiyanın $[a,b]$ parçasında dəqiq aşağı və dəqiq yuxarı sərhədləri uyğun olaraq m və M isə, g funksiyası $[m,M]$ parçasında kəsilməz isə, onda $g[f(x)]$ mürəkkəb funksiyası $[a,b]$ parçasında inteqrallanandır.

Sonuncu misalda $g(x)$ funksiyası $x=0$ nöqtəsində kəsilən olduğundan bu teoremin şərtlərindən biri pozulmuşdur. Odur ki, həmin misaldakı $g[f(x)]$ funksiyası inteqrallanan olmur.

Nəhayət inteqralla əlaqədar bir məsələ də tələbələrə aydın olmalıdır. Yəni, tələbələr bilməlidirlər ki, parçada ibtidai funksiyası olan funksiyalar sinfi inteqrallanan funksiyalar sinfləri ilə üst-üstə düşməyə bilər. Məsələn, $y=\text{sign}$ funksiyasının $x=0$ kimi bir kəsilmə nöqtəsi var. Deməli, inteqrallanandır.

Çoxdəyişənli funksiya anlayışı formalaşdırmaq üçün bizi əhatə edən real aləmdə bir kəmiyyətin qiymətinin bir neçə kəmiyyətin qiymətindən asılılığına dair kifayət qədər faktların varlığını misallarla izah etmək lazımdır. Məsələn, qeyri-bircins cisimdə istiliyin yayılması prosesini götürək. Bu prosesi öyrənmək üçün cismin müxtəlif yerlərində müxtəlif vaxtlarda temperaturu tədqiq etmək lazımdır. Üçölçülü dekart koordinat sistemində cismin nöqtələrinin vəziyyəti x , y və z koordinatları ilə təyin olunduğundan göstərilən prosesi öyrənmək üçün faktik olaraq beş dəyişən kəmiyyəti öyrənmək lazımdır: cismin nöqtələrinin koordinatlarını, zaman və temperaturu.

Bundan sonra birdəyişənli funksiyanı çoxdəyişənli hala ümumiləşdirmək zərurəti meydana çıxır. n dəyişənli funksiya tərif verərkən onun varlıq oblastı ilə oblast anlayışını qarışdırmamağı tələbələrə tövsiyə etmək lazımdır.

İkiqat limiti tərif etdikdə onu birqat limitlə müqayisə etmək yerinə düşər. Bu zaman tələbələr ikiqat limitin çətinliklərini doğuran səbəbi aydın başa düşə bilərlər. Çoxdəyişənli kəsilməz funksiya həm dəyişənlərin külliyyatına nəzərən, həm də hər dəyişənə nəzərən tərif olunmamalıdır.

Birdəyişənli funksiya halına uyğun olaraq çoxdəyişənli funksiyanın diferensial hesabına xüsusi törəmələr anlayışlarına tərif verməklə başlamaq lazımdır. Birdəyişənli funksiyalardan fərqli olaraq çoxdəyişənli funksiyanın nöqtədə hər dəyişənə nəzərən sonlu törəmələrin varlığından onun həmin nöqtədə kəsilməzliyinin çıxmadığını aşağıdakı misalda nümayiş etdirmək faydalıdır [1].

Misal. Tutaq ki,

$$f(x, y) = \begin{cases} 0, xy \neq 0 \text{ olduqda,} \\ 1, xy = 0 \text{ olduqda} \end{cases}$$

funksiyası verilmişdir.

Aşkardır ki,

$$\int_x^1 (0,0) = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{f(x,0) - f(0,0)}{x} = 0$$

Analoji olaraq

$$\int_y^1 (0,0) = 0$$

Lakin verilmiş funksiya $(0,0)$ nöqtəsində kəsilməlidir.

Məlumdur ki, birdəyişənli onu funksiyanın diferensiallanan olması üçün onun sonlu törəməsinin varlığı həm zəruri, həm də kafi şərtidir. Çoxdəyişənli funksiyalarda bu analogiya da pozulur. Yəni hətta verilmiş funksiyanın kəsilməzliyindən və hər dəyişənə nəzərən sonlu xüsusi törəmələrin varlığından həmin funksiyanın diferensiallanan olması çıxmaya da bilər. Bunu aşağıdakı misal üzərində nümayiş etdirək.

Misal. Tutaq ki,

$$f(x,y) = \begin{cases} \frac{xy}{\sqrt{x^2 + y^2}}, & x^2 + y^2 \neq 0 \text{ olduqda,} \\ 0, & x = y = 0 \text{ olduqda.} \end{cases}$$

funksiyası verilmişdir. Göstərək ki, bu funksiya R^2 fəzasında kəsilməzdir, $(0,0)$ nöqtəsində hər dəyişmə sonlu xüsusi törəmələrə malikdir. Lakin, $(0,0)$ nöqtəsində diferensiallanan deyil.

Əvvəlcə verilmiş funksiyanın $(0,0)$ nöqtəsində kəsilməzliyini göstərək. Verilişinə görə $f(0,0) = 0$ –dir. Göstərək ki,

$$\lim_{\substack{x \rightarrow 0 \\ y \rightarrow 0}} f(x,y) = 0$$

Aşkardır ki, $|x|^2 + |y|^2 \geq 2|x| \cdot |y|$ münasibəti doğrudur. Buradan

$$\frac{2|x| \cdot |y|}{x^2 + y^2} \leq 1$$

alınır. Onda

$$|f(x,y) - 0| = \frac{|x| \cdot |y|}{\sqrt{x^2 + y^2}} \leq \frac{1}{2} \sqrt{x^2 + y^2}$$

olar.

İndi isə $\forall \varepsilon > 0$ ədədi götürək. Onda

$$0 < \sqrt{(x-0)^2 + (y-0)^2} < \delta = 2\varepsilon$$

bərabərsizliyini ödəyən (x,y) nöqtələri üçün

$$|f(x,y) - 0| < \varepsilon$$

münasibəti ödənilir. Beləliklə,

$$\lim_{\substack{x \rightarrow 0 \\ y \rightarrow 0}} f(x,y) = 0 = f(0,0)$$

alırıq.

Nəticə: riyazi analiz kursu qurularkən əvvəlcə orta məktəbdən alınmış biliklər əsasında rəşional, irrəşional, triqonomətrik, tərs triqonomətrik, üstlü və loqarifmik funksiylarlardan istifadə olunur. Onların varlıq və dəyişmə oblastları tapılır, qrafikləri qurulur, limitləri hesablanır, kəsilməzliyi tədqiq olunur. Analizə girişin sonunda isə üstlü, loqarifmik və tərs triqonomətrik funksiylar nəzəriyyəsi qurulur. Bütün bu deyilənlərə qüvvət aparılan araşdırmalar təhsiləlanlarda tədqiqatçılıq bacarığı, elmi işlərlə məşğul olmaq həvəsi yaradır və müəyyən didaktik əhəmiyyətə malik olur.

Ədəbiyyat

1. A.N..Kolmoqorovun redaktəsi ilə Cəbr və analizin başlanğıcı 10-11 sinif. Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik, – Bakı: Maarif, – 2002, – 342 s.

2. Məmmədov, H.Ə. Riyazi analiz kursunun məzmunu və quruluşu // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, – 2005, №2, – s.162.
3. Adıgözəlov, A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası, ADPU-nun nəşriyyatı, – Bakı: – 2015. – 350 s.

*Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azad Novruzov
tərəfindən təqdim olunmuşdur.*

İlkin daxilolma – 10.04.2026, son daxilolma – 19.05.2026, qəbulolunma – 01.06.2026

UOT: 37.015.3:51

Məntiq elementləri məsələ həlli təlimində pedaqoji-psixoloji faktor kimi

Müəllif(lər):

Cəmalə Behbudova

Naхçıvan Dövlət Universiteti

Müəllim

E-poçt: cemalebairova@ndu.edu.az

Aysen Məmmədova

Naхçıvan Dövlət Universiteti

Baş müəllim

E-poçt: aysenmemmedova@ndu.edu.az

Açar sözlər: məntiq elementləri, təlim metodları, riyazi məntiq, təfəkkür, pedaqoji-psixoloji faktor

Annotasiya. Riyaziyyat təlimi mürəkkəb və çoxşaxəli pedaqoji proses olmaqla yanaşı, şagirdlərin riyazi bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsini, məntiqi təfəkkürünün, analitik düşünmə qabiliyyətinin və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafını təmin edir. Məqalədə məntiq elementlərinin məsələ həlli təlimində pedaqoji-psixoloji amil kimi rolu araşdırılır. Pedaqoqlar və psixoloqlar təlimin səmərəliliyini müəllim və şagird fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi, eləcə də təlim metodlarının düzgün seçilməsi ilə izah edirlər. Riyazi anlayışların elmi əsaslarla, müəyyən ardıcılıqla təqdim olunması, onların məntiqi və pedaqoji cəhətdən vahid sistem təşkil etməsi təlim prosesinin mühüm şərtlərindən biri hesab edilir. Məqalədə məntiq elementlərindən məqsədyönlü istifadənin şagirdlərin müstəqil düşünmə, mühakimə yürütmə və səmərəli məsələ həlli bacarıqlarının formalaşmasına müsbət təsiri əsaslandırılır.

Author(s):

Jamala Behbudova

Nakhchivan State University

Lecturer

E-mail: cemalebairova@ndu.edu.az

Aysen Mammadova

Nakhchivan State University

Senior Lecturer

E-mail: aysenmemmedova@ndu.edu.az

Keywords: elements of logic, teaching methods, mathematical logic, thinking, pedagogical-psychological factor

Logic elements as a pedagogical and psychological factor in teaching

Abstract. Mathematics education is a complex and multifaceted pedagogical process that ensures students' acquisition of mathematical knowledge, skills, and competencies while fostering logical thinking, analytical reasoning, and problem-solving abilities. This article examines the role of logic elements as a pedagogical and psychological factor in teaching problem solving. Educational researchers and psychologists associate the effectiveness of instruction with the interaction between teachers and learners, as well as with the appropriate selection of teaching methods. The systematic and sequential introduction of mathematical concepts and their logical and pedagogical organization are considered essential prerequisites for successful learning. The study substantiates that the purposeful use of logic elements contributes to the development of students' independent thinking, reasoning abilities, and effective mathematical problem-solving skills.

Автор(ы):

Джамала Бехбудова

Нахчыванский государственный

университет

Преподаватель

Э-почта: cemalebairova@ndu.edu.az

Айсен Мамедова

Нахчыванский государственный

университет

Старший преподаватель

Э-почта: aysenmammadova@ndu.edu.az

Ключевые слова: элементы логики, методы обучения, математическая логика, мышление, психолого-педагогический фактор

Элементы логики как педагогико-психологический фактор в обучении решению задач

Аннотация. Обучение математике представляет собой сложный и многогранный педагогический процесс, обеспечивающий усвоение учащимися математических знаний, умений и навыков, а также развитие логического мышления, аналитических способностей и навыков решения задач. В статье рассматривается роль элементов логики как педагогико-психологического фактора в обучении решению задач. Педагоги и психологи связывают эффективность обучения с взаимодействием деятельности учителя и учащегося, а также с правильным выбором методов обучения. Последовательное введение математических понятий на научной основе и их логическая и педагогическая систематизация рассматриваются как одно из важнейших условий успешного обучения. Обосновывается, что целенаправленное использование элементов логики способствует формированию у учащихся самостоятельного мышления, способности к рассуждению и эффективному решению математических задач.

Giriş. Riyazi anlayışların öyrənilməsi zamanı təlim metodlarından səmərəli istifadə və təfəkkür əməliyyatlarının tətbiqində olan ardıcılıqlara müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Riyaziyyat təlimində məntiqi problemlərin olması yalnız sırf məntiqi problem deyil, eyni zamanda riyazi komponentlərin dili ilə əlaqədardır. Riyazi anlayış və onların müəyyən ardıcılıqla daxil edilməsi, onların məntiqi və pedaqoji baxımdan tam sistem təşkil etməsi şərti təlimin əsas mərhələlərindən biri hesab olunur. Eyni bir məsələ və onun həlli eyni sinifdə oxuyan şagirdlərin bəziləri üçün problem kimi qəbul edildiyi halda, digər şagirdlər üçün problem hesab edilmir.

Deməli, təlim prosesində problemlə vəziyyətin yaranması yalnız siniflər üçün seçilən məsələlərin məzmunu ilə yox, eyni zamanda şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin müxtəlif səviyədə olması ilə əlaqədardır. Psixoloji nöqteyi – nəzərdən problem situasiya (problemlə vəziyyət) dedikdə bu və ya digər məsələni həll etmək üçün lazım olan biliklərlə şagirdin biliyi arasında olan çatışmazlıq və uyğunsuzluq nəticəsində meydana çıxan, az və ya çox dərəcədə aşkar olunan çətinlik başa düşülür.

Riyazi məsələnin həlli zamanı məntiqi və riyazi problemlərin komponentlərinin eyni vaxtda araşdırılması fikrini irəli sürən A.A.Stolyar anlayışın daxil edilməsində ənənəvi və müasir təlim metodlarının sintezinin tətbiqini vacib hesab edir.

Riyaziyyat təlimi mürəkkəb proses olmaqla riyazi fakt və ideyalar sisteminin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə, təfəkkürün inkişafına təminat yaradır. Bu prosesdə anlayışın öyrənilməsi zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.

- anlayışlar formal daxil edilməməli, mücərrəd anlayışların bütün hissələri və xassələri konkretləşdirilməli;

- şagirdin maraq dairəsi nəzərə alınmalı və anlayış daha təbii yolla daxil edilməli;

- yeni anlayışın tərifini əsaslandırmaq, anlayış haqqında şagirdlərdə yalnız təsəvvürlərin yaranmasına imkan verməmək;

- yeni və məlum anlayışlar arasında əlaqəni müəyyənləşdirmək, onlar arasındakı oxşarlıq və fərqi müəyyən etmək;

- şagirdin tədris fəaliyyəti inkişafetdirici təlimin əsasını təşkil etdiyindən və təfəkkür insanın praktik fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq ya-

randığından təlim və təfəkkürün komponentləri birgə araşdırılmalıdır. Şagirdlərin inkişafı riyazi təfəkkürün əsas komponentləri ilə sıx əlaqəlidir. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq müasir təlimdə şagird daha fəal olmalı və müstəqil işləməlidir.

Riyaziyyat təlimi metodlarının inkişafetdirici funksiyalarının əlaqələndirilməsində qeyd olunan sistemin tamlığı nəzərə alınmalıdır. Məsələn yeni anlayış daxil edərkən yalnız onun tərifinin ifadəsi, onun əyani modelinin təhlil olunmadan verilməsi bəzən səhv nəticələrlə yekunlaşa bilər. Şagirdlər eyni anlayışın məlum anlayışdan fərqi, onlar arasında mümkün ümumiliyin olmasını ətraflı dərk etdikdə onlarda yeni axtarışlara maraq artacaq. Şagirdin riyazi təfəkkürünün məqsədyönlü inkişafı təfəkkürün tətbiq olunma dairəsindən (əhatəsindən) asılıdır. Şagirdin tədris fəaliyyəti inkişafetdirici təlimin əsasını təşkil etdiyindən və təfəkkür insanın praktik fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq yarandığından təlim təfəkkürün komponentləri birgə araşdırılmalıdır. Anlayışın növ və cins əlamətləri riyazi təfəkkürün tətbiq olunan elmi təbiiliyinə əsaslanır və aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- 1) elmi bilik və məlumatların toplanması; Bura elmi faktlar, xüsusi terminlər, mənimsəmə bacarığı, proses və onun funksiyası qanunauyğunluğun qiymətini aydınlaşdırmaq bacarığı və s.

- 2) elmi biliklərin praktikada idarəetmə bacarığının formalaşdırılması;

Məsələ həlli prosesini şagirdlərdə təfəkkür əməliyyatlarını inkişafına təsir edən bir vəsivə kimi qiymətləndirmək olar. Eyni zamanda məsələ həlli ilə əlaqədar şagirdlərin rast gəldiyi çətinlikləri təfəkkür formalarının və əməliyyatlarının vəhdəti ilə minimuma endirmək olar. Məsələ, onun məzmunu, məsələdə verilənlər və axtarılanlar arasındakı münasibət təlimin səmərəliliyinə təsir edən əsas amillərdən biridir. Riyaziyyat təlimində məsələ həlli ilə əlaqədar müxtəlif problemlər var və onları ümumi şəkildə aşağıdakı kimi qeyd etmək olar.

1. Şagirdlə əlaqədar problemlər
2. Müəllimlə əlaqədar problemlər
3. Müəllim və şagird münasibətləri ilə əlaqədar problemlər
4. Dərslik və metodik vəsaitlərlə əlaqədar problemlər və s.

Qeyd olunan problemləri daha da konkretləşdirmək olar və bu məsələlərlə əlaqədar pe-

daqoji və psixoloji ədəbiyyatlarda geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Bu gün orta məktəbin riyazi kursunda, ali məktəblərə qəbul imtahanlarında “məntiqi məsələlər” anlayışına daha çox rast gəlinir. Məntiq nədir? Hansı məsələlər məntiqi məsələlər hesab olunur? Məntiq və onun elementləri hansı şəkildə tədris olunur.

Riyazi məntiq riyaziyyatda əqli nəticələrin, məntiqi fikirlərin tətbiq olunan növlərini öyrənir. Mürəkkəb kibernetik sistemlərin, müasir informasiya nəzəriyyəsi və elektron hesablama texnikasının sürətli inkişafı riyazi məntiqə sıx əlaqədardır.

Milliyətçə Azərbaycanlı dünya şöhrətli böyük alim Lütfizadənin riyazi statistika, riyazi məntiq, dəqiq olmayan çoxluqlar, mürəkkəb idarə etmə və suni intellekt sisteminin inkişafına dair elmi işləri, o cümlədən qeyri-səlis çoxluqlar və qeyri-səlis məntiq sahəsində əldə etdiyi nəticələr riyazi məntiqə sıx əlaqədardır. Məntiq elmi təfəkkür formalarını öyrənməklə yanaşı bu formalar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlar və qaydalar arasında asılıqları müəyyən edir.

Dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində orta məktəb kursunda məntiq ayrı bir fənn kimi tədris olunur. Azərbaycanın orta məktəblərində 1955-ci ildən sonra məntiq elmi tədris olunmur. Məntiqin bir “qolu” hesab edilən riyazi məntiq yalnız riyaziyyat təlim prosesində dolaysı yolla tədris olunur. Müasir dövrdə orta məktəblərdə məntiq elminin tədris olunmasına nail olmaq tədrisin keyfiyyət və səmərəliliyini artırır. Orta məktəb kursunda aparılan islahatların əsasını təlim prosesinin fəallığını əhatə edir. Təlim prosesinin fəallığı əsasən şagirdin fəallığı ilə müəyyən edilir.

Təlimdə məntiqi problem tədrislə əlaqədar ola bilər. Problemin hansı komponentlə əlaqədar olmasından asılı olmayaraq bütün məntiqi və psixoloji – pedaqoji amillər dərslərin mərhələlərində aşkar olunur.

Müasir dərslərin mərhələlərinin təşkili və ona verilən tələblər Riyaziyyat proqramında aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

I mərhələ : motivasiya , problemin qoyuluşu ;

II mərhələ : tədqiqatın aparılması;

III mərhələ : informasiya mübadiləsi;

IV mərhələ : informasiyanın müzakirəsi və nəticə çıxarılması;

V mərhələ : yaradıcı tətbiqetmə ;

VI mərhələ : ev tapşırıqları;

VII mərhələ : qiymətləndirmə;

VIII mərhələ : refleksiya

Qeyd olunan mərhələlərin hər birinə məxsus məntiqi problemlər mövcuddur.

Metodik ədəbiyyatlarda riyazi fəaliyyətlə əlaqədar müxtəlif modellər təklif olunur. Bura konkret situasiyanın riyazi ifadəsi (modeli), riyazi materialların məntiqi təşkil edilməsi və onun əvvəlki anlayışlarla əlaqəsinin təmin edilməsi, əldə olunan nəticənin praktikaya və ya sonrakı mərhələyə tətbiqi nəzərdə tutulur. Orta məktəbin riyaziyyat kursunda məntiq və onun elementləri açıq şəkildə verilməsədə ondan bu və ya digər şəkildə istifadə olunur. Məlumdur ki, təlim prosesində problem situasiyanın yaradılması fəal təlimin “başlanğıc nöqtəsi kimi” qiymətləndirilir. Problem situasiyanın yaradılması müəyyən bir əməliyyatdır və hər bir əməliyyat məntiqi quruluşa malikdir.

Riyazi məsələnin qoyuluşunda müəyyən alqoritmə əsaslanan məntiqi struktur arasında asılılıqlar həmişə aşkar şəkildə verilmir. Hər hansı məsələnin həlli zamanı aparılan əməliyyat alınan nəticədən alqoritmik baxımdan asılı deyil. Məntiqi şərtə isə alınan nəticələrin yoxlanılması, sonrakı mərhələlərlə əvvəlki mərhələlər arasında əlaqənin təhlili nəzərdə tutulur. Məsələn $y=ax^2+bx+c$ üçhədlisinin qrafikini qurmaq üçün icra olunan alqoritmənin hər birinin ayrılıqda məntiqi şərtlər daxilində standart həll mərhələləri (alqoritmə) mövcuddur. Kvadrat tənliyin əmsallarının işarəsinin müəyyən edilməsi, kvadrat üçhədlinin vuruqlara ayrılması və s. proseslər yekunlaşaraq əyani təsvir vasitəsilə göstərilir.

Orta məktəb kursunda kvantorlar – ümumilik ($\forall x$), varlıq ($\exists x$) və yeganəlik ($\exists x!$) məzmun xətlərinin tədrisi ilə əlaqədar mühüm yer tutur. Bu kvantorların (elementlərin) hər birinin mənası konkret məsələlər üzərində aydınlaşaraq ümumiləşdirilir. Məsələ həllində tətbiq olunan hər bir məntiqi proses müəyyən məntiqə əsaslanır. Nümunə üçün aşağıdakı məsələni nəzərdən keçirək.

Həndəsə məzmun xətlərində teoremlərin isbatı proseslərində, tənliklər və tənliklər sisteminin, bərabərsizliklər və bərabərsizliklər sisteminin həllində məntiqi əməliyyatlardan geniş istifadə olunur. Müləhizənin inkarı, konyunksiyası, dizyunksiyası, implikasiyası və ekvivalensiyası

əməliyyatlarından istifadə həm də söz ifadəsinin riyazi ifadəyə çevrilməsinə imkan yaradır. Deməli, riyazi problemin həllində yalnız riyazi məntiqdən yox, ümumi məntiq elementlərindən və əməliyyatlarından geniş istifadə olunur. “və”, “və ya”, “Əgər A varsa, onda B-də var”, “A onda və yalnız onda var ki, B olsun” şəklində ifadələrin riyaziləşdirilməsi zamanı şagirdlər bu bağlayıcıların mənasını dəqiq bilməlidirlər. Əks halda problemin həllində səhv nəticə alınabilir.

Tənliklər sisteminin, bərabərsizliklərin, bərabərsizliklər sisteminin həllində və teoremlərin isbatında qeyd olunan nöqsanlara daha çox rast gəlinir. Burada məntiq elementlərinin və riyazi mühakimənin düzgün tətbiq edilməsi məsələnin düzgün həll olunmasına imkan yaradır. Riyaziyyat təlimində məntiqlə bağlı problemlər yalnız nəzəri və praktik materialların mənimsənilməsi ilə həll olunmur.

Dünya praktikasında müəyyən edilmişdir ki, test təlimin nəticəsini qiymətləndirən yeganə obyektiv meyardır. Bütün sinflər üzrə məzmun xətlərini əhatə edən 25 məsələnin eyni zamanda verilməsi müəyyən problemlər yaradır. Problemin yaranması təlimin nəticəsini qiymətləndirmək üçün pedaqoji və məntiqi baxımdan məqsədə müvafiq hesab edilməlidir. Əgər qeyd olunan məsələdə düzbucaqlının sahəsinin hesablanması tələb olunursa, bu zaman şagird hansı nəzəri materialları bilməlidir?

düzbucaqlının diaqonalları bərabərdir;

düzbucaqlının diaqonalı (diaqonalları) onu sahələri bərabər olan iki (dörd) üçbucağa ayırır;

düzbucaqlının sahəsi necə hesablanır?

düzbucaqlı üçbucağın tərəfləri arasında hansı münasibətlər var?

düzbucaqlı üçbucağın düz bucaq tərəsindən çəkilmiş hündürlüyü katetlərin hipotenuz üzərindəki proyeksiyaları ilə orta mütənəsbibdir ($h^2 = a_c \cdot b_c$) və s.

Təcrübə göstərir ki, bəzi hallarda qeyd olunan və digər nəzəri materialları şagird bilməsinə baxmayaraq məsələnin düzgün həllinə nail ola bilmir. Səbəb nədir?

Pedaqoqlar və psixoloqlar təlimin nəticəsinin yüksək olmamasını ümumi şəkildə öyrədən, öyrənenin və bunların hər ikisinin fəaliyyəti ilə əlaqələndirirlər. Bu ümumi şəkildə mürəkkəb bir proses olub və onun konkret səbəblərinin

müəyyən edilməsi birmənalı qəbul edilmir. Məntiq elementlərinin dəqiq mənasını bilmədən və təfəkkür əməliyyatlarından istifadənin tətbiqinə səhv yanaşma məsələnin həlli prosesinə mənfi təsir göstərir. Məsələ həlli təliminin inkişafı məntiq elementlərinin formalaşmasından başlayır.

Riyazi məntiqi təfəkkürü nisbətən formalaşan şagird məsələnin həllinə nail olmaq üçün müxtəlif cəhdlərə əl atır, məsələnin həlli üçün inadkarlıq göstərir. Deməli hər hansı bir məsələni həll etmək üçün inam, məntiqə əsaslanan inadkarlıq və vəziyyətə müvafiq şərait yaradılmalıdır. Bu prosesi şagirdlərdə formalaşdırmaq heç də asan deyildir.

Təlim prosesində şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinin təmin edilməsi bir çox şərtlərdən asılıdır. Orta məktəb kursunda şagirdlərin əldə etdikləri riyazi biliklərin dayanıqlı və uzun müddətli olması üçün təsvirlərin–modelləşmənin məntiq əsasında aparılması vacibdir. Məsələnin məzmununun qısa şəkildə yazılışı və orada təsvir olunan situasiyaların şəkli, sxem, çertyoj və s. kimi modellərinin düzgün qurulması şagirdlərin gələcək fəaliyyətlərinin inkişafına imkan yaradır.

Riyazi anlayış və onların müəyyən ardıcılıqla daxil edilməsi, onların məntiqi və pedaqoji baxımdan tam sistem təşkil etməsi şərti təlimin əsas mərhələlərindən biri hesab olunur.

Riyazi məsələnin təsviri onun həllində mühüm yer tutur. Bu prosesin tərsi–təsviri verildikdə riyazi məsələnin tərtib edilməsi, funksional kəmiyyətlərin yerinin müəyyən edilməsi sırf məntiqlə əlaqədardır. Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, məsələ həlli təlimində məntiqi problemlər həll olunmadan təlimin keyfiyyətini yüksəltmək olmaz.

Material və metodlar. Tədqiqatın əsasını riyaziyyat təlimində məntiq elementlərinin məsələ həlli prosesində rolunu, onların pedaqoji və psixoloji xüsusiyyətlərini əks etdirən elmi-nəzəri mənbələrin sistemli təhlili təşkil etmişdir. Araşdırma zamanı riyaziyyatın tədrisi metodikası, pedaqogika, pedaqoji psixologiya və riyazi məntiq sahəsində nəşr olunmuş monoqrafiyalar, elmi məqalələr, dərsliklər, metodik vəsaitlər, eləcə də ümumtəhsil məktəbləri üçün qüvvədə olan kurikulum və fənn proqramları tədqiq edilmişdir.

Tədqiqat prosesində nəzəri təhlil və sintez, müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə, sistemləşdir-

mə, induktiv və deduktiv yanaşmalar, məntiqi modelləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Müxtəlif müəllimlərin məntiqi təfəkkürün inkişafı, problemli təlim, məsələ həlli strategiyaları və inkişafetdirici təlim haqqında fikirləri müqayisə edilmiş, onların ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın tədrisi baxımından tətbiq imkanları qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını problemli təlim, inkişafetdirici təlim, fəaliyyətyönlü yanaşma və kompetensiyaəsaslı təhsil prinsipləri təşkil etmişdir. Məntiq elementlərinin məsələ həllinə təsiri şagirdlərin təfəkkür əməliyyatlarının (analiz, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə, abstraktlaşdırma və konkretləşdirmə) inkişafı kontekstində qiymətləndirilmişdir. Həmçinin riyazi anlayışların mənimsənilməsi, məntiqi mühakimələrin qurulması, teoremlərin isbatı, tənlik və bərabərsizliklərin həlli proseslərində məntiq elementlərinin funksional rolu sistemli şəkildə təhlil edilmişdir.

Aparılan nəzəri təhlillər nəticəsində məntiq elementlərinin məsələ həlli təlimində pedaqoji və psixoloji amil kimi əhəmiyyəti müəyyən edilmiş, onların şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün, müstəqil qərarvermə bacarıqlarının və riyazi kompetensiyalarının formalaşmasına təsiri ümumiləşdirilmişdir.

Nəticə. Aparılan nəzəri təhlillər göstərir ki, məntiq elementləri riyaziyyat təlimində məsələ həlli bacarıqlarının formalaşdırılmasında mühüm pedaqoji–psixoloji amildir. Məsələ həlli zamanı analiz, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə, mühakimə və nəticəçıxarma kimi məntiqi təfəkkür əməliyyatlarının sistemli tətbiqi şagirdlərin riyazi düşünmə qabiliyyətinin inkişafına, yaradıcı fəaliyyətinin güclənməsinə və müstəqil qərar qəbul etmə bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaradır.

Müəyyən edilmişdir ki, problemli təlim texnologiyalarının tətbiqi, məntiqi məsələlərdən məqsədyönlü istifadə, modelləşdirmə, alqoritmik yanaşma və məntiqi mühakimələrin ardıcıl qurulması şagirdlərin yalnız biliklərinin deyil, həm də onların idrak fəallığının və motivasiyasının yük-

səlməsinə müsbət təsir göstərir. Bu yanaşma riyazi anlayışların daha möhkəm mənimsənilməsinə və onların praktik situasiyalarda tətbiqinə imkan yaradır.

Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın tədrisi prosesində məntiq elementlərinin sistemli və məqsədyönlü şəkildə inteqrasiyası, problem əsaslı və inkişafetdirici təlim metodlarının geniş tətbiqi, həmçinin müəllimlərin bu istiqamətdə metodik hazırlığının gücləndirilməsi təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edən əsas istiqamətlərdən biridir. Bu yanaşmanın geniş tətbiqi şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün, tənqidi düşüncənin və funksional riyazi savadlılığın inkişafına mühüm töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov, A.S. Riyaziyyat tədrisinin xüsusi metodikası. – Bakı: ADPU, – 2001.
2. Adıgözəlov, A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası (ümumi metodika). – Bakı: ADPU, – 2006.
3. Gülməmmədov, V.Y. Riyaziyyatdan çalışmaları həlli metodları. – Bakı: Maarif, – 1990.
4. Həmidov, S.S. Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası. – Bakı: ADPU, – 2012.
5. Həmidov, S.S. Həndəsə məsələlərinin həlli metodikasına dair (VII-IX siniflər üzrə) metodik vəsait / S.S.Həmidov. – Bakı: – 1998.
6. Quliyev, Ə.A. Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə. – Bakı: – 2009.
7. Məmmədov, Ə.Ə. Məktəb riyaziyyatının modelləşdirmə üsulu ilə təlimi (dərs vəsaiti) / Ə.Ə.Məmmədov. – Bakı: – 2001.
8. Məmmədov, Ə.M. Elementar riyaziyyat (dərs vəsaiti) / Ə.M.Məmmədov. – Bakı, ADPU, – 2012.
9. Əsədov, M.X. Orta məktəbin riyaziyyat kursunda məsələ həlli təliminin nəzəri və metodik problemləri (V-IX siniflər üçün) / M.X.Əsədov. – Bakı: – 2018.
10. Sadıqov, N.A. Riyaziyyatın tədrisi metodikası / N.A.Sadıqov. – Bakı: ADPU, – 1979.

Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azad Novruzov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 20.04.2026, son daxilolma – 25.05.2026, qəbulolunma – 02.06.2026

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2026, № 2, s.89-93
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2026, № 2, p.89-93
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2026, № 2, с.89-93

UOT: 81'25:37.02

Translation as one of the main instructional tools in foreign language teaching

Author(s):

Shafag Muradova
Nakhchivan Teachers Institute
Senior Lecturer
E-mail:

Keywords: translation activity, foreign language teaching, oral translation, written translation, communicative skills, vocabulary development, grammatical knowledge, intercultural communication

Abstract. The article examines the role and significance of translation as one of the main instructional tools in foreign language teaching. The purpose of the study is to determine the contribution of translation activities to the development of foreign language skills and to analyze their effectiveness and implementation in the educational process. The research explores the impact of translation on vocabulary enrichment, acquisition of grammatical structures, development of reading and writing skills, and the formation of intercultural communication competence. The findings indicate that translation activities help learners compare their native language with the target language, understand linguistic units more deeply, and improve their communicative competence. The study also analyzes the principles of organizing translation tasks, adapting them to different language proficiency levels, and integrating modern technologies into the learning process. The results demonstrate that combining translation activities with communicative and interactive teaching methods enhances the quality of foreign language instruction and contributes to the development of analytical thinking, problem-solving abilities, and critical thinking skills.

Müəllif(lər):

Şəfəq Muradova
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Baş müəllim
E-poçt:

Açar sözlər: tərcümə fəaliyyəti, xarici dil tədrisi, şifahi tərcümə, yazılı tərcümə, kommunikativ bacarıqlar, lüğət ehtiyatı, qrammatik biliklər, mədəniyyətlərarası ünsiyyət

Tərcümə xarici dilin tədrisində əsas təlim vasitələrindən biri kimi

Annotasiya. Məqalədə tərcümənin xarici dilin tədrisində əsas təlim vasitələrindən biri kimi rolu və əhəmiyyəti araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi tərcümə fəaliyyətinin xarici dil bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsindəki rolunu müəyyənləşdirmək, onun tədris prosesində tətbiq imkanlarını və səmərəliliyini təhlil etməkdir. Araşdırmada tərcümənin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, qrammatik strukturların mənimsənilməsi, oxu və yazı bacarıqlarının inkişafı, eləcə də mədəniyyətlərarası ünsiyyətin formalaşdırılmasına təsiri nəzərdən keçirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, tərcümə fəaliyyəti öyrənilərə ana dili ilə xarici dil arasında əlaqələri müqayisə etməyə, dil vahidlərinin mənasını daha dərinlən anlamağa və kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Tədqiqatda tərcümə tapşırıqlarının təşkili prinsipləri, onların dil səviyyələrinə uyğunlaşdırılması və müasir texnologiyaların tətbiqi məsələləri təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, tərcümənin kommunikativ və interaktiv metodlarla vəhdətdə istifadəsi xarici dil tədrisinin keyfiyyətini artırır, öyrənilərin analitik düşünmə, problem həll etmə və tənqidi təfəkkür bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Автор(ы):

Шафаг Мурадова
Нахчыванский институт учителей
Старший преподаватель
Э-почта:

Ключевые слова: переводческая деятельность, обучение иностранному языку, устный перевод, письменный перевод, коммуникативные навыки, словарный запас, грамматические знания, межкультурная коммуникация

Перевод как одно из основных средств обучения иностранному языку

Аннотация. В статье рассматриваются роль и значение перевода как одного из основных средств обучения иностранному языку. Цель исследования заключается в определении роли переводческой деятельности в формировании и развитии языковых навыков, а также в анализе возможностей её применения и эффективности в образовательном процессе. В работе исследуется влияние перевода на расширение словарного запаса, усвоение грамматических структур, развитие навыков чтения и письма, а также формирование межкультурной коммуникативной компетенции. Установлено, что переводческая деятельность помогает обучающимся сопоставлять родной и иностранный языки, глубже понимать языковые единицы и совершенствовать коммуникативные навыки. В исследовании также проанализированы принципы организации переводческих заданий, их адаптация к различным уровням языковой подготовки и использование современных технологий в обучении. Результаты показывают, что применение перевода в сочетании с коммуникативными и интерактивными методами способствует повышению качества обучения иностранному языку и развитию аналитического мышления, навыков решения проблем и критического мышления.

Introduction. Translation has long been considered one of the fundamental tools in foreign language teaching. Although teaching methods have changed over time, translation continues to play an important role to help learners understand vocabulary, grammar, meaning and cultural differences between languages. When used effectively translation can support the development of all language skills and improve communication abilities.

What is the role of translation in language learning?

Translation helps learners to connect their native language with the target language. By comparing words, phrases and sentence structures students gain a clearer understanding of how languages function. This process develops analytical thinking and increases awareness of grammatical patterns. For beginners translation provides a sense of security because learners can rely on their first language while exploring a new one. It also helps teachers to explain difficult concepts quickly and accurately [1, p.1-18].

What are advantages of using translation in teaching a foreign language?

1. Vocabulary development- translation allows students to learn new words more effectively by linking them with familiar meanings in their native language. It improves memory retention and helps learners to use vocabulary correctly in context.

2. Understanding of grammatical material- through translation exercises students notice differences and similarities between grammatical structures. This comparison deepens their understanding of sentence formation and language rules.

3. Reading and writing skills- translating texts encourages careful reading and accurate writing. Students learn to identify main ideas, understand details and express thoughts clearly in another language.

4. Cultural awareness- language and culture are closely connected. Translation exposes learners to cultural expressions, idioms, traditions and ways of thinking that may not exist in their own language.

5. Critical thinking- translation is not simply replacing words from one language with

another. Learners must analyze meaning, context, tone and style. This develops problem-solving and critical-thinking skills.

What are possible disadvantages?- Despite of its benefits, excessive use of translation may create certain problems. Students can become too dependent on their native language and may struggle to think directly in the target language. Word-for-word translation can also lead to grammatical mistakes and unnatural expressions. Some modern teaching approaches emphasize communication and real-life interaction rather than translation activities alone. Therefore, translation should be used in balance with speaking, listening, reading and interactive tasks.

Effective use of translation in the classroom- Teachers can use translation in various productive ways:

- a) to translate short dialogues and stories
- b) to compare idiomatic expressions
- c) to translate songs, advertisements or news headlines
- d) to use bilingual vocabulary exercises
- e) to discuss differences in cultural meanings
- f) to practice interpretation and paraphrasing

To ensure proper mastery of a foreign language, the teacher must create an appropriate communicative environment in the teaching process and ensure students work on translation tasks. By utilizing written translation in foreign language classes, the teacher facilitates the formation and development of lexical and grammatical skills not only in the foreign language but also in the native language. With the help of translation tasks, students expand their vocabulary and comprehend the content of the provided texts. In addition being applied in the classroom, the translation method can also be implemented as an extracurricular form of work. The translation method develops writing skills, grammatical and lexical knowledge and increases vocabulary. To make foreign language teaching more effective, it is essential to organize translation activities properly. Modern technology including online dictionaries and machine translation tools can also support learning when used responsibly.

The Application of translation in the edu-

cational process - Translation is widely applied in the educational process, especially in foreign language teaching and learning. It serves as an effective method for improving students' understanding of language structures, vocabulary and cultural meanings. In modern education system translation is not only a linguistic activity, but also a practical teaching tool that supports communication and cognitive development. Teachers use to explain difficult words, grammar rules and complex texts [2, p.101-126]. By connecting the target language with the students' native language, translation makes learning clearer and more accessible. It is particularly useful for beginners who may not yet have enough vocabulary to understand lessons entirely in a foreign language. Translation activities include - translating sentences and paragraphs, comparing texts in two languages, interpreting dialogues, summarizing texts from one language into another, translating literary and non-literary materials.

Translation introduces learners to new words and expressions in meaningful contexts. Students learn synonyms, idioms and collocations more effectively through comparison between languages. Through translation students analyze sentence structures and grammatical patterns. This helps them to understand differences between their native language and the target language. Translation encourages careful reading and precise writing. Learners practice understanding ideas, identifying details and expressing thoughts clearly. Oral translation and interpretation activities improve pronunciation, fluency and communicative confidence. Students learn to react quickly and convey meaning accurately. Translation also promotes intercultural understanding. Students become familiar with traditions, customs, idiomatic expressions and cultural values of other societies. This cultural awareness is essential for effective international communication. In addition translation develops cognitive skills such as critical thinking, problem-solving, memory improvement, attention to detail.

What is the role of technology- Modern educational technologies have expanded the application of translation in classrooms. Online dictionaries, translation software, language-learning applications and machine translation tools provide

additional support for both teachers and students. However, students should learn to use these tools critically and not depend on them completely. Although translation has many advantages, overuse may reduce students' ability to think directly in the target language. Literal translation can sometimes produce incorrect or unnatural expressions. Therefore, teachers should combine translation with communicative and interactive teaching methods.

Translation tasks in foreign language instruction should be organized in a logical and gradual sequence. The progression usually moves from simple activities to more complex tasks, helping learners develop linguistic competence, accuracy and communicative skills step by step. A well-planned sequence enables students to build confidence and improve their understanding of both the native and target languages. At the beginning stage students become familiar with basic vocabulary, grammar structures and simple sentence patterns [3, p.79-86]. Translation tasks are limited and highly controlled. Here typical tasks are translating isolated words and phrases, matching words with their equivalents, translating simple sentences, practicing basic grammatical structures, using bilingual glossaries or dictionaries.

The main aim is to help learners to recognize meaning and understand fundamental language structures. After students acquire elementary vocabulary and grammar, they begin to translate complete sentences. At this stage, emphasis is placed on accuracy and correct grammar usage. Here typical tasks are translating affirmative, negative, and interrogative sentences, transforming tenses through translation, comparing sentence structures in two languages, correcting translation errors. Students learn how grammar functions in context and develop precision in language use. At the intermediate stage, learners work with short texts and connected passages. Translation becomes more communicative and contextual. Here typical tasks are translating short stories or dialogues, translating paragraphs and articles, identifying the main idea of texts, working with contextual vocabulary, translating idiomatic expressions. This stage develops reading comprehension, contextual understanding, and writing

skills. As learners become more proficient, translation tasks focus on communication and practical language use rather than only grammatical accuracy. Here typical tasks are role-play interpretation, translating conversations, summarizing texts in another language, translating advertisements, songs or news reports, group translation projects. Students improve fluency, speaking skills and the ability to convey meaning naturally.

At advanced levels, learners engage in complex and specialized translation activities that require critical thinking and cultural awareness. Here typical tasks are literary translation, technical or academic translation, translating poetry and idioms, comparative stylistic analysis, editing and evaluating translation. The goal is to develop professional-level language competence, creativity and intercultural communication skills. To make translation instruction effective, teachers should move from simple to complex tasks, consider students' language proficiency, combine oral and written translation, encourage communicative use of language, provide feedback and correction, include authentic materials and cultural content.

Materials and Methods. The research is based on theoretical and methodological sources related to the role of translation in foreign language teaching. The materials of the study include scientific publications, methodological guides, textbooks, and scholarly works devoted to translation studies and foreign language teaching methodology. Particular attention was paid to the works of Jeremy Munday, Guy Cook, Jeremy Harmer, Jack C. Richards, and Theodore S. Rodgers, whose studies provide a comprehensive understanding of translation as a pedagogical tool in language education.

Several research methods were employed in the study. The method of theoretical analysis was used to examine the role, functions, advantages, and limitations of translation in foreign language teaching. Comparative analysis was applied to identify similarities and differences between translation-based instruction and communicative language teaching approaches. The method of systematization enabled the classification of translation activities according to their complexity and stages of implementation in the

learning process. In addition, the method of generalization was used to synthesize the findings and formulate conclusions regarding the effective use of translation in language education.

The methodological foundation of the research is based on contemporary language teaching theories, communicative language teaching principles, and translation studies. The study examines translation as an instructional tool that contributes to the development of learners' vocabulary, grammatical competence, communicative skills, cultural awareness, and critical thinking abilities. The findings indicate that translation, when integrated with other language teaching methods, can significantly enhance the effectiveness of foreign language instruction.

Conclusion. Translation remains one of the primary and most valuable tools in foreign language teaching. It supports vocabulary acquisition, grammar understanding, cultural awareness and critical thinking. Although it should not dominate the learning process, balanced and purposeful use of translation can greatly improve language learning outcomes. In modern education system translation continues to serve as a bridge between languages, cultures and effective communication. The application of translation in the educational process plays an important role in language learning and teaching. It helps students to improve vocabulary, grammar, communication skills and cultural understanding. When used appropriately and in balance with other teaching methods, translation becomes a powerful educational tool that supports effective and meaningful learning. The sequence of translation tasks during foreign language instruction should follow a gradual and systematic progression. Beginning with simple vocabulary exercises and advancing toward communicative and specialized translation activities, students develop linguistic accuracy, cultural awareness and practical communication skills [4, p.90-105].

References

1. Jeremy Munday "Introducing translation studies". Routledge, – 2016.
2. Guy Cook "Translation and language teaching". Oxford University Press, – 2010.
3. Jeremy Harmer "The Practice of English lan-

- guage teaching”. Pearson Education, – 2015
4. Jack C. Richards and Theodore S. Rodgers “Methods and approaches in language teaching”. Cambridge University Press, – 2014.

*Məqalə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Quliyev
tərəfindən təqdim olunmuşdur.*

İlkin daxilolma – 23.04.2026, son daxilolma – 28.05.2026, qəbulolunma – 10.06.2026

UOT: 378.147:81'243

Xarici dilin tədrisində leksik materiallardan istifadə metodlarının nəzəri əsasları

Müəllif(lər):

Aytəkin Əliyeva

Naхçıvan Müəllimlər İnstitutu
Müəllim

E-poçt: AytakinAliyeva@nmi.edu.az
<https://orcid.org/0009-0007-2348-764X>

Açar sözlər: xarici dil tədrisi, leksik materiallar, kommunikativ kompetensiya, söz ehtiyatının inkişafı, interaktiv təlim, tapşırıq əsaslı təlim, kontekstual öyrənmə, dil bacarıqları

Annotasiya. Məqalədə xarici dilin tədrisi prosesində leksik materiallardan istifadə metodlarının nəzəri əsasları araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi leksik materialların xarici dil öyrənilməsində rolunu, kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılmasına təsirini və onların müasir pedaqoji yanaşmalar çərçivəsində tətbiq imkanlarını müəyyən etməkdir. Araşdırma zamanı pedaqoji, psixoloji və dilçilik sahəsində mövcud elmi ədəbiyyat təhlil edilmiş, müqayisəli və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat çərçivəsində leksik materialların seçilməsi prinsipləri, sistemli təqdimat üsulları və onların tədris prosesində tətbiqi imkanları nəzərdən keçirilmişdir. Ənənəvi və müasir tədris yanaşmalarının müqayisəsi nəticəsində kommunikativ, interaktiv və tapşırıq əsaslı təlim metodlarının daha yüksək səmərəliliyə malik olduğu müəyyən edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, leksik vahidlərin kontekst daxilində və sistemli şəkildə öyrədilməsi onların mənimsənilməsinə asanlaşdırır, öyrənənlərin dil fəaliyyətinə fəal cəlb olunmasına və söz ehtiyatının zənginləşməsinə şərait yaradır. Müəyyən edilmişdir ki, leksik materiallardan məqsədyönlü istifadə xarici dil tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və kommunikativ kompetensiyaların inkişafına mühüm töhfə verir.

Author(s):

Aytəkin Əliyeva

Nakhchivan Teachers Institute
Teacher

E-mail: AytakinAliyeva@nmi.edu.az
<https://orcid.org/0009-0007-2348-764X>

Keywords: foreign language teaching, lexical materials, communicative competence, vocabulary development, interactive learning, task-based learning, contextual learning, language skills

Theoretical foundations of methods for using lexical materials in foreign language teaching

Abstract. The article examines the theoretical foundations of methods for using lexical materials in the process of foreign language teaching. The aim of the study is to determine the role of lexical materials in foreign language learning, their impact on the development of communicative competence, and their application within contemporary pedagogical approaches. The research is based on the analysis of pedagogical, psychological, and linguistic literature and employs comparative and descriptive methods. Particular attention is paid to the principles of selecting lexical materials, their systematic presentation, and the possibilities of their application in language instruction. A comparison of traditional and modern teaching approaches demonstrates the greater effectiveness of communicative, interactive, and task-based learning methods. The findings reveal that contextualized and systematic teaching of lexical units facilitates vocabulary acquisition, encourages active learner participation in language activities, and contributes to vocabulary enrichment. The study concludes that the scientifically grounded use of lexical materials plays a significant role in improving the quality of foreign language education and fostering the development of communicative competence.

Автор(ы):

Айтекин Алиева

Нахчыванский институт учителей
Преподаватель

Э-почта: AytakinAliyeva@nmi.edu.az
<https://orcid.org/0009-0007-2348-764X>

Ключевые слова: обучение иностранному языку, лексический материал, коммуникативная компетенция, развитие словарного запаса, интерактивное обучение, задачное обучение, контекстное обучение, языковые навыки

Теоретические основы методов использования лексического материала в обучении иностранному языку

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы методов использования лексического материала в процессе обучения иностранному языку. Цель исследования заключается в определении роли лексического материала в изучении иностранного языка, его влияния на формирование коммуникативной компетенции и возможностей применения в рамках современных педагогических подходов. Исследование основано на анализе педагогической, психологической и лингвистической литературы с использованием сравнительного и описательного методов. Особое внимание уделяется принципам отбора лексического материала, способам его системного представления и возможностям применения в образовательном процессе. Сравнение традиционных и современных подходов к обучению показало более высокую эффективность коммуникативных, интерактивных и задачных методов обучения. Результаты исследования свидетельствуют о том, что контекстное и систематическое изучение лексических единиц способствует их более прочному усвоению, активному вовлечению обучающихся в речевую деятельность и расширению словарного запаса. Сделан вывод о том, что научно обоснованное использование лексического материала играет важную роль в повышении качества обучения иностранному языку и развитии коммуникативной компетенции.

Giriş. Müasir təhsil sistemində xarici dillərin tədrisi yalnız biliklərin ötürülməsi prosesi kimi deyil, həm də fərdin kommunikativ, sosial və mədəni sərəfələrinin formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən mürəkkəb pedaqoji fəaliyyət kimi qiymətləndirilir. Qloballaşma şəraitində müxtəlif xalqlar və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi, əmək bazarında rəqabətin artması və informasiya axınının intensivləşməsi xarici dillərin öyrənilməsinə zəruri tələbat səviyyəsinə qaldırılmışdır.

Bu baxımdan xarici dilin mənimsənilməsi yalnız qrammatik qaydaların öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda dilin leksik sisteminin dərinə qəvrənilməsinə tələb edir. Leksika dilin semantik əsasını təşkil etməklə yanaşı, ünsiyyət prosesinin həyata keçirilməsində aparıcı rol oynayır. Söz ehtiyatının zənginliyi və onun düzgün istifadəsi fərdin fikirlərini dəqiq, səlis və məqsədyönlü şəkildə ifadə etməsinə imkan yaradır.

Elmi araşdırmalar göstərir ki, xarici dil öyrənənlərin uğuru onların leksik bazasının inkişaf səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır. Bu səbəbdən leksik materialların seçilməsi, sistemli şəkildə təqdim olunması və effektiv metodlarla öyrədilməsi məsələləri xarici dil tədrisinin əsas problemlərindən biri kimi çıxış edir. Leksik vahidlərin mənimsənilməsi yalnız onların formalarının yadda saxlanması ilə deyil, həm də semantik əlaqələrinin, kontekstual istifadəsinin və funksional xüsusiyyətlərinin dərk olunması ilə bağlıdır.

Bu məqalədə xarici dilin tədrisində leksik materiallardan istifadə metodlarının nəzəri əsasları geniş şəkildə araşdırılır, mövcud yanaşmalar təhlil edilir və onların praktik tətbiq imkanları elmi baxımdan əsaslandırılır.

Material və metodlar. Tədqiqatın metodoloji əsasını pedaqogika, psixologiya və tətbiqi dilçilik sahələrində aparılmış fundamental elmi araşdırmalar təşkil edir. Məqalədə leksik materialların tədrisi ilə bağlı mövcud nəzəri konsepsiyalar sistemli şəkildə təhlil edilmiş, onların üstün və zəif tərəfləri müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir. Araşdırma prosesində analitik, təsviri, müqayisəli və ümumiləşdirici metodlardan istifadə olunmuşdur.

Leksik materialların seçilməsi məsələsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Müəy-

yən edilmişdir ki, leksik vahidlərin seçimi təsadüfi xarakter daşımamalı, elmi əsaslandırılmış prinsiplərə söykənməlidir. Bu prinsiplər arasında sözlərin istifadə tezliyi, kommunikativ dəyəri, tematik uyğunluğu və funksional əhəmiyyəti xüsusi yer tutur. Yüksək tezlikli sözlərin öyrədilməsi öyrənənlərin gündəlik ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Bununla yanaşı, leksik materialların təqdim olunması zamanı ardıcılıq və sistemlilik prinsiplərinə riayət olunmasının vacibliyi müəyyən edilmişdir. Sözlərin sadəcə mürəkkəbə doğru təqdim olunması, onların mərhələli şəkildə mənimsənilməsi və əvvəlki biliklərlə əlaqələndirilməsi öyrənmə prosesinin səmərəliliyini artırır. Psixoloji baxımdan isə öyrənənlərin yaş xüsusiyyətləri, idrak səviyyəsi və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqat çərçivəsində leksik materialların öyrədilməsi metodları da geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Ənənəvi metodlar, xüsusilə tərcüməyə əsaslanan yanaşma, əsasən sözlərin mənasının ana dili vasitəsilə izahına əsaslanır. Bu metod ilkin mərhələdə müəyyən effektivliyə malik olsa da, öyrənənlərin aktiv kommunikativ bacarıqlarının inkişafını tam təmin etmir.

Müasir metodoloji yanaşmalar isə daha çox kommunikativ və interaktiv xarakter daşıyır. Kommunikativ metod leksik vahidlərin real ünsiyyət şəraitində istifadəsini əsas götürür və öyrənənlərin dil fəaliyyətinə aktiv şəkildə qoşulmasını təmin edir. Tapşırıq əsaslı təlim yanaşması isə konkret fəaliyyətlər vasitəsilə leksikanın mənimsənilməsinə yönəlmişdir və öyrənənlərin praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Audiovizual metodların tətbiqi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Görmə və eşitmə kanallarının birgə istifadəsi informasiyanın daha effektiv mənimsənilməsinə və yadda saxlanılmasına imkan yaradır. Bundan əlavə, müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası leksik materialların təqdimat imkanlarını genişləndirərək təlimin interaktivliyini artırır.

Nəticə və müzakirə. Aparılmış elmi təhlillər göstərir ki, leksik materialların mənimsənilməsi çoxşaxəli və mürəkkəb psixolinqvistik prosesdir. Bu proses yalnız yaddaş mexanizmləri ilə deyil, həm də idrak fəaliyyətinin müxtəlif komponentləri ilə sıx bağlıdır. Leksik vahidlərin ef-

fektiv mənimsənilməsi onların semantik əlaqələr sistemində öyrədilməsi ilə daha səmərəli şəkildə həyata keçirilir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, sözlərin kontekst daxilində öyrədilməsi onların yadda saxlanılma səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Kontekstual öyrənmə öyrənənlərə sözlərin real istifadəsini anlamağa və onları müxtəlif situasiyalarda tətbiq etməyə imkan verir. Bu baxımdan kommunikativ yönümlü metodların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müzakirələr zamanı müəyyən edilmişdir ki, interaktiv metodlar öyrənmə prosesinin effektivliyini artırmaqla yanaşı, öyrənənlərin motivasiyasını da yüksəldir. Qrup işləri, rollu oyunlar və müzakirələr öyrənənlərin dil fəaliyyətinə aktiv şəkildə cəlb olunmasını təmin edir və onların sərbəst nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Bununla yanaşı, leksik materialların mənimsənilməsi prosesində müəyyən çətinliklərin mövcud olduğu da aşkar edilmişdir. Sözlərin tez unudulması, çoxmənəvilik və sinonimlik kimi problemlər öyrənənlər üçün ciddi çətinliklər yaradır. Ana dilinin təsiri, yəni interferensiya, leksik səhvlərin yaranmasına səbəb olan əsas amillərdən biridir.

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün müntəzəm təkrar strategiyalarının tətbiqi, sözlərin müxtəlif kontekstlərdə istifadəsinin təmin olunması və assosiativ öyrənmə üsullarının tətbiqi zəruri hesab olunur. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi öyrənənlərin müstəqil fəaliyyət imkanlarını genişləndirərək leksik materialların mənimsənilməsini daha effektiv edir.

Yekun nəticə. Aparılan araşdırmalar əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, xarici dilin tədrisində leksik materiallardan istifadə metodlarının elmi əsaslarla təşkili təlim prosesinin key-

fiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Leksik vahidlərin düzgün seçilməsi, sistemli şəkildə təqdim olunması və müasir metodların tətbiqi öyrənənlərin kommunikativ kompetensiyalarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Eyni zamanda, psixolinqvistik amillərin nəzərə alınması, təkrar və möhkəmləndirmə strategiyalarının tətbiqi və interaktiv yanaşmaların istifadəsi leksik təlimin effektivliyini artıran əsas şərtlərdən biri kimi çıxış edir. Müasir texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası isə bu prosesi daha da təkmilləşdirir və öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa imkan verir.

Beləliklə, leksik materialların məqsədyönlü və elmi əsaslarla təşkili xarici dilin tədrisində yüksək nəticələrin əldə olunmasına, öyrənənlərin dil bacarıqlarının kompleks şəkildə inkişafına və onların real ünsiyyət mühitində uğurla fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Nation, I.S.P. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press. – 2001.
2. Schmitt, N. Vocabulary learning research. Language Teaching Research. – 2008.
3. Aitchison, J. Words in the Mind. Wiley-Blackwell. – 2012.
4. Vygotsky, L.S. Mind in Society. Harvard University Press. – 1978
5. Baddeley, A. Human Memory. Psychology Press. – 1997.
6. Richards, J.C., Rodgers, T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press. – 2001.
7. Littlewood, W. Communicative Language Teaching. Cambridge University Press. – 1981.

Məqalə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Quliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 15.04.2026, son daxilolma – 26.05.2026, qəbulolunma – 04.06.2026

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2026, № 2, s.97-101
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2026, № 2, p.97-101
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2026, № 2, с.97-101

UOT: 372.857:37.091.3

Biologiyanın tədrisində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi və pedaqoji səmərəliliyi

Müəllif(lər):

Gülmarə Səfərova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

E-poçt: GulnaraSafarova@nmi.edu.az

Açar sözlər: biologiya tədrisi, interaktiv təlim metodları, şagird nailiyyətləri, öyrənmə motivasiyası, fəal təlim, qrup işi, problem əsaslı təlim, layihə əsaslı öyrənmə, tənqidi düşünmə, pedaqoji innovasiyalar

Annotasiya. Məqalədə biologiya dərslərində interaktiv təlim metodlarının şagird nailiyyətlərinə təsiri araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi interaktiv təlim metodlarının şagirdlərin öyrənmə motivasiyasına, dərəcə marağına, fəallığına və akademik nəticələrinə təsirini müəyyən etməkdir. Araşdırma zamanı müşahidə, müqayisəli təhlil və sorğu metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərin təlim prosesində fəal iştirakını təmin edir, onların biologiya fənninə marağını artırır və əldə olunan biliklərin daha möhkəm mənimsənilməsinə şərait yaradır. Diskussiya, qrup işi, problemli situasiyaların həlli, layihə əsaslı fəaliyyətlər və rollu tapşırıqlar şagirdlərin müstəqil düşünmə, tənqidi təhlil və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda bu metodlar əməkdaşlıq mühitinin formalaşmasına, ünsiyyət və təqdimat bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Nəticələr göstərir ki, interaktiv təlim yanaşmaları biologiya dərslərinin səmərəliliyini artırır, şagirdlərin öyrənmə motivasiyasını gücləndirir və onların akademik nailiyyətlərinin yüksəlməsinə əhəmiyyətli töhfə verir.

Author(s):

Gulnara Safarova

Nakhchivan Teachers Institute

E-mail: GulnaraSafarova@nmi.edu.az

Keywords: biology education, interactive teaching methods, student achievement, learning motivation, active learning, group work, problem-based learning, project-based learning, critical thinking, pedagogical innovations

Implementation and pedagogical effectiveness of interactive teaching methods in Biology education

Abstract. The article examines the impact of interactive teaching methods on student achievement in biology lessons. The purpose of the study is to determine the influence of interactive learning approaches on students' motivation, engagement, academic performance, and interest in biology. Observation, comparative analysis, and survey methods were employed in the research process. The findings indicate that the use of interactive teaching methods increases students' active participation in learning activities, enhances their interest in biology, and promotes deeper understanding and retention of knowledge. Discussions, group work, problem-solving activities, project-based learning, and role-playing tasks contribute significantly to the development of independent thinking, critical analysis, and problem-solving skills. Furthermore, these methods foster collaboration, communication, and presentation skills among students. The results demonstrate that interactive teaching approaches improve the effectiveness of biology instruction, strengthen learning motivation, and make a substantial contribution to enhancing students' academic achievement.

Автор(ы):

Гюльнара Сафарова

Нахчыванский институт учителей

Э-почта: GulnaraSafarova@nmi.edu.az

Ключевые слова: преподавание биологии, интерактивные методы обучения, учебные достижения учащихся, учебная мотивация, активное обучение, групповая работа, проблемное обучение, проектное обучение, критическое мышление, педагогические инновации

Применение и педагогическая эффективность интерактивных методов обучения в преподавании биологии

Аннотация. В статье рассматривается влияние интерактивных методов обучения на учебные достижения учащихся на уроках биологии. Цель исследования заключается в определении воздействия интерактивных методов на учебную мотивацию, познавательную активность, интерес к предмету и академические результаты учащихся. В ходе исследования использовались методы наблюдения, сравнительного анализа и анкетирования. Результаты показывают, что применение интерактивных методов обучения способствует активному вовлечению учащихся в образовательный процесс, повышает их интерес к биологии и обеспечивает более прочное усвоение знаний. Дискуссии, групповая работа, решение проблемных ситуаций, проектная деятельность и ролевые задания оказывают положительное влияние на развитие самостоятельного мышления, критического анализа и навыков решения проблем. Кроме того, данные методы способствуют формированию навыков сотрудничества, коммуникации и публичного представления результатов работы. Сделан вывод о том, что интерактивные подходы повышают эффективность преподавания биологии, усиливают учебную мотивацию и способствуют росту академических достижений учащихся.

Giriş. *Mövzunun müəyyənləşdirilməsi və seçilmə səbəbi.* Biologiya fənninin tədrisi prosesində şagirdlərin yalnız nəzəri biliklər əldə etməsi deyil, həm də bu bilikləri praktik şəkildə tətbiq etməsi müasir təhsil sisteminin əsas tələblərindən biridir. Bu baxımdan interaktiv təlim metodlarının dərs prosesinə əlaqələndirilməsi aktual problem kimi diqqət cəkdir. Mövzu məhz biologiya dərslərində şagirdlərin passiv öyrənən iştirakçıdan fəal iştirakçıya çevrilməsi zərurətindən irəli gələrək seçilmişdir.

Tədqiqat fərziyyəsi. Əgər biologiya dərslərində oyun texnologiyalarından məqsədyönlü şəkildə istifadə olunarsa, bu, şagirdlərin dərsə marağını və motivasiyasını artıracaq, həmçinin nəticələrinin yüksəlməsinə əsaslı şəkildə səbəb olacaqdır.

Tədqiqatın məqsədi. Bu tədqiqatın məqsədi biologiya dərslərində interaktiv təlim metodlarının tətbiqinin şagirdlərin akademik nailiyyətlərinə, dərsə marağına və öyrənmə fəallığına təsirini araşdırmaqdır. Eyni zamanda, interaktiv yanaşmaların şagirdlərin bilikləri mənimsəmə səviyyəsinin yüksəldilməsində və onların müstəqil düşünmə bacarıqlarının formalaşmasında rolunun müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın vəzifələri. Tədqiqatın vəzifələri biologiya dərslərində interaktiv təlim metodlarının tətbiqinin nəzəri və praktik cəhətdən araşdırmaqdan ibarətdir. İlk növbədə, interaktiv təlim metodlarının mahiyyəti və onların pedaqoji xüsusiyyətləri təhlil olunur. Daha sonra bu metodların şagirdlərin dərsə marağına və öyrənmə motivasiyasına təsiri müəyyən edilir.

Bununla yanaşı, ənənəvi və interaktiv təlim yanaşmaları arasında müqayisə aparılaraq şagirdlərin nailiyyətlərindəki fərqlər araşdırılır.

Tədqiqatın digər vəzifəsi interaktiv metodların şagirdlərin tənqidi düşünmə, əməkdaşlıq və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına təsirini qiymətləndirməkdir. Sonda isə biologiya dərslərində bu metodların daha səmərəli tətbiqi üçün metodik tövsiyələrin hazırlanması nəzərdə tutulur.

Materiallar və metodlar. Tədqiqatın aparılması zamanı biologiya fənninin tədrisində interaktiv təlim metodlarının effektivliyini müəyyən etmək üçün pedaqoji müşahidə, sorğu və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın material bazasını orta ümumtəhsil məktəblərində biologiya dərsləri, şagirdlərin təlim nəticələri, müəllimlərin pedaqoji təcrübələri və sorğu vərəqləri təşkil etmişdir.

Tədqiqat zamanı seçilmiş siniflərdən biri eksperimental, digəri isə nəzarət qrupu kimi götürülmüşdür. Eksperimental sinifdə dərslər interaktiv təlim metodları (qruplarla iş, müzakirə, problem əsaslı təlim, beyin həmləsi və layihə işi) əsasında təşkil olunmuş, nəzarət sinfində isə ənənəvi tədris üsullarından istifadə edilmişdir. Hər iki qrupda şagirdlərin dərsə münasibəti, fəallıq səviyyəsi və akademik nəticələri müqayisəli şəkildə izlənilmişdir.

Sorğu vasitəsilə şagirdlərin dərs prosesinə münasibəti, motivasiya səviyyəsi və interaktiv metodlarla bağlı fikirləri öyrənilmişdir. Əldə edilən məlumatlar statistik və müqayisəli analiz üsulu ilə təhlil olunmuşdur. Bu yanaşma interaktiv təlim metodlarının biologiya dərslərində şagird nailiyyətlərinə təsirini obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermişdir.

Tədqiqat materiallarının ümumi təsviri:

Tədqiqatın materiallarını orta ümumtəhsil məktəblərində biologiya fənninin tədris prosesi, şagirdlərin dərs fəaliyyəti və əldə etdikləri təlim nəticələri təşkil edir. Bu materiallara dərs müşahidə protokolları, şagirdlərin qiymətləndirmə nəticələri, müəllimlərin pedaqoji qeydləri və sorğu vərəqləri daxildir.

Eyni zamanda, tədqiqat zamanı şagirdlərin interaktiv təlim prosesində iştirakı, onların qrup işində fəaliyyəti, müzakirələrdə fəallığı və tapşırıqları yerinə yetirmə bacarıqları da material kimi nəzərə alınmışdır. Toplanmış məlumatlar biologiya dərslərində tətbiq edilən interaktiv və ənənəvi təlim metodlarının müqayisəli təhlilinə imkan yaratmışdır.

Nəzəri-metodoloji baza:

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji bazasını müasir pedaqoji və didaktik yanaşmalar, xüsusilə konstruktivist təlim nəzəriyyəsi, şagirdyönlü təlim və interaktiv təlim texnologiyaları təşkil edir. Bu yanaşmalar öyrənmə prosesində şagirdin fəal iştirakçı kimi iştirakını əsas prinsip kimi qəbul edir və biliklərin daha effektiv mənimsənilməsinə təmin edir.

Tətbiq olunan metod və üsullar

Tədqiqat zamanı biologiya dərslərində in-

teraktiv təlimin effektivliyini qiymətləndirmək məqsədilə müxtəlif pedaqoji metod və üsullardan istifadə olunmuşdur. Əsas metodlara pedaqoji müşahidə, sorğu, müqayisəli təhlil və nəticələrin ümumiləşdirilməsi daxildir.

Dərs prosesində interaktiv təlim üsullarından qrup işi, müzakirə, beyin həmləsi, problemli situasiyaların həlli, layihə əsaslı təlim və rollu oyunlardan istifadə edilmişdir.

Biologiya dərslərində interaktiv təlim metodlarının şagird nailiyyətlərinə təsirinin araşdırılması məqsədilə aparılan bu tədqiqat pedaqoji prosesin real təhsil mühitində sistemli şəkildə təşkilinə əsaslanmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir təlim yanaşmalarından biri olan interaktiv metodların şagirdlərin öyrənmə keyfiyyətinə, dərəcə münasibətinə və akademik nəticələrinə təsir mexanizmini elmi cəhətdən müəyyən etmək olmuşdur. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqat çoxmərhələli şəkildə planlaşdırılmış, nəzəri və praktik yanaşmalar bir-biri ilə inteqrasiya olunmuş və əldə edilən nəticələr kompleks şəkildə təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın başlanğıc mərhələsində mövcud pedaqoji vəziyyət təhlil edilmişdir. Müasir məktəb praktikasında biologiya fənninin tədrisində bir sıra çətinliklərin mövcud olduğu müşahidə olunur. Bu çətinliklər əsasən şagirdlərin dərs prosesində passiv iştirakı, nəzəri biliklərin mexaniki şəkildə əzbərlənməsi, praktik tətbiqin zəif olması və mövzuların həyatla əlaqələndirilməsində yaranan boşluqlarla bağlıdır. Xüsusilə mürəkkəb bioloji proseslərin, yəni hüceyrə bölünməsi, genetik irsiyyət, ekoloji sistemlər və fizioloji mexanizmlərin izahı zamanı şagirdlərin anlaşıma çətinliyi daha çox müşahidə olunur. Bu səbəbdən təlim prosesinin daha interaktiv və şagird mərkəzli təşkilinə ehtiyac yaranmışdır.

Tədqiqatın nəzəri əsasını konstruktivist pedaqoji yanaşma təşkil edir. Bu yanaşmaya görə, şagird bilikləri hazır şəkildə qəbul etmir, əksinə onları öz təcrübəsi, əvvəlki bilikləri və sosial qarşılıqlı təsir vasitəsilə formalaşdırır [1, 2]. Bu modeldə müəllimin rolu bilik ötürücüsü deyil, öyrənmə prosesini istiqamətləndirən, şagirdləri düşünməyə sövq edən və onları aktiv fəaliyyətə yönəldən fasilitator kimi çıxış edir [1]. Biologiya fənninin təbiəti bu yanaşma üçün xüsusi imkanlar yaradır, çünki bu fənn müşahidə, təcrübə,

analiz və müqayisə kimi bacarıqların inkişafına əsaslanır [3].

Tədqiqatın hipotezi belə formalaşdırılmışdır ki, əgər biologiya dərslərində interaktiv təlim metodları sistemli və məqsədyönlü şəkildə tətbiq olunarsa, bu zaman şagirdlərin dərəcə motivasiyası artacaq, onların akademik nailiyyətləri yüksələcək və öyrənmə prosesi daha effektiv xarakter alacaqdır.

Tədqiqat üçün iki paralel sinif qrupu seçilmişdir. Bu qruplar ilkin bilik səviyyəsinə görə mümkün qədər eyni göstəricilərə malik olmuşdur ki, nəticələrin obyektivliyi təmin edilsin. Qruplardan biri eksperimental qrup, digəri isə nəzarət qrupu kimi müəyyən edilmişdir. Eksperimental qrupda dərslər interaktiv təlim metodları əsasında təşkil olunmuş, nəzarət qrupunda isə ənənəvi təlim üsulları tətbiq edilmişdir.

Eksperimental qrupda tədris prosesi müxtəlif interaktiv metodların inteqrasiyası əsasında qurulmuşdur. Buraya qrup işləri, beyin həmləsi, problem əsaslı öyrənmə, debatlar, rol oyunları, layihə əsaslı fəaliyyətlər və vizual təqdimatlar daxil edilmişdir [2,4]. Bu metodların əsas məqsədi şagirdlərin dərs prosesində aktiv iştirakını təmin etmək, onların tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və öyrənmə prosesini daha maraqlı və motivasiyaedici etmək olmuşdur.

Nəzarət qrupunda isə dərs prosesi ənənəvi metodlara əsaslanmışdır. Müəllim mövzunu izah etmiş, şagirdlər isə əsasən dinləyici rolunda iştirak etmişlər. Dərs zamanı sual-cavab metodu tətbiq olunsada, bu fəaliyyətlər məhdud çərçivədə həyata keçirilmişdir. Praktik fəaliyyət və qrup işi demək olar ki, istifadə olunmamışdır.

Tədqiqatın həyata keçirildiyi müddət ərzində biologiya fənninin müxtəlif bölmələri hər iki qrupda paralel şəkildə tədris edilmişdir. Bu mövzularda hüceyrənin quruluşu və funksiyası, orqanizmlərin toxuma və orqan sistemləri, maddələr mübadiləsi, genetik irsiyyət qanunları və ekoloji əlaqələr daxil olmuşdur. Hər mövzu üzrə dərs planları xüsusi olaraq hazırlanmış və interaktiv metodların tətbiqinə uyğunlaşdırılmışdır.

Tədqiqat prosesində şagirdlərin bilik və bacarıqlarını ölçmək üçün müxtəlif qiymətləndirmə vasitələrindən istifadə olunmuşdur. Bu vasitələrə yazılı testlər, açıq suallar, şifahi sorğular, qrup təqdimatları, layihə işləri və praktiki tapşırıqlar

daxil edilmişdir. Eyni zamanda şagirdlərin dərəcə münasibətini və motivasiya səviyyəsini müəyyən etmək üçün müşahidə vərəqləri və sorğu anketləri tətbiq edilmişdir. Bu yanaşma tədqiqatın həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət aspektlərini əhatə etməyə imkan vermişdir.

Tədqiqat nəticələrinin təhlili zamanı ilk növbədə şagirdlərin akademik göstəriciləri müqayisə edilmişdir. Eksperimental qrupda orta göstəricilər nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksək olmuşdur. Bu qrupda şagirdlər mövzuları daha dərinlən başa düşmüş, suallara daha düzgün cavab vermiş və analitik tapşırıqları daha uğurla yerinə yetirmişlər. Nəzarət qrupunda isə nəticələr nisbətən aşağı olmuş, xüsusilə tətbiqi və analitik suallarda çətinliklər müşahidə edilmişdir.

Müşahidələr göstərmişdir ki, interaktiv təlim metodları şagirdlərin dərəcə olan münasibətini əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Eksperimental qrupda şagirdlər dərəcə prosesində daha fəal olmuş, müzakirələrdə iştirak etmiş, öz fikirlərini sərbəst ifadə etmiş və suallar verməkdən çəkinməmişlər. Bu, onların özünəinam səviyyələrinin artdığını göstərir. Nəzarət qrupunda isə şagirdlərin əksəriyyəti daha passiv olmuş və dərəcə prosesində əsasən dinləyici mövqedə qalmışdır.

Qrup işlərinin tətbiqi şagirdlərin sosial bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Eksperimental qrupda şagirdlər birgə işləməyi, məsuliyyət bölüşməyi, fikir mübadiləsi aparmağı və ümumi qərar qəbul etməyi öyrənmişlər [4]. Bu proses onların əməkdaşlıq bacarıqlarını gücləndirmişdir. Nəzarət qrupunda isə bu tip fəaliyyətlər məhdudd olduğundan sosial interaktsiya səviyyəsi daha aşağı olmuşdur.

Sorğu nəticələri göstərmişdir ki, eksperimental qrupda şagirdlərin böyük əksəriyyəti interaktiv dərəcələri daha maraqlı və faydalı hesab etmişdir. Onlar dərəcə prosesində iştirakın öyrənməni asanlaşdırdığını və mövzuların daha yaxşı yadda qaldığını qeyd etmişlər. Nəzarət qrupunda isə bəzi şagirdlər dərəcələrin monoton olduğunu və mövzuların qavranılmasının çətin olduğunu bildirmişlər.

Motivasiya göstəricilərinin təhlili də mühüm nəticələr ortaya qoymuşdur. Eksperimental qrupda motivasiya səviyyəsi yüksək olmuş, şagirdlər dərəcələrə həvəslə qatılmış və əlavə fəaliyyətlərdə aktiv iştirak etmişlər [5]. Bu, interaktiv

metodların emosional və psixoloji təsirinə güclü olduğunu göstərir. Nəzarət qrupunda isə motivasiya nisbətən aşağı səviyyədə olmuşdur.

Tədqiqat nəticələrinin ümumi təhlili göstərir ki, interaktiv təlim metodları biologiya dərəcələrində şagirdlərin akademik nailiyyətlərinə müsbət və ölçülə bilən təsir göstərir. Bu metodlar yalnız biliklərin mənimsənilməsini deyil, həm də tənqidi düşünmə, analiz etmə, problem həll etmə və əməkdaşlıq bacarıqlarının inkişafını təmin edir. Eyni zamanda dərəcə prosesini daha dinamik, maraqlı və şagird mərkəzli edir.

Beləliklə, tədqiqatın nəticələri hipotezi təsdiq etmişdir. Aydın olmuşdur ki, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərin biologiya fənni üzrə nailiyyətlərini artırır və onların təlim prosesinə münasibətini müsbət istiqamətdə dəyişir. Bu nəticə müasir pedaqoji yanaşmaların biologiya tədrisində geniş tətbiqinin vacibliyini bir daha sübut edir.

Yekun nəticə. Biologiya dərəcələrində interaktiv təlim metodlarının şagird nailiyyətlərinə təsirinə araşdırılması məqsədilə aparılan bu tədqiqat pedaqoji prosesin real təhsil mühitində sistemli şəkildə təşkilinə əsaslanmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir təlim yanaşmalarından biri olan interaktiv metodların şagirdlərin öyrənmə keyfiyyətinə, dərəcə münasibətinə və akademik nəticələrinə təsir mexanizmini elmi cəhətdən müəyyən etmək olmuşdur. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqat çoxmərhələli şəkildə planlaşdırılmış, nəzəri və praktik yanaşmalar bir-biri ilə inteqrasiya olunmuş və əldə edilən nəticələr kompleks şəkildə təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın başlanğıc mərhələsində mövcud pedaqoji vəziyyət təhlil edilmişdir. Müasir məktəb praktikasında biologiya fənninin tədrisində bir sıra çətinliklərin mövcud olduğu müşahidə olunur. Bu çətinliklər əsasən şagirdlərin dərəcə prosesində passiv iştirakı, nəzəri biliklərin mexaniki şəkildə əzbərlənməsi, praktik tətbiqin zəif olması və mövzuların həyatla əlaqələndirilməsində yaranan boşluqlarla bağlıdır. Xüsusilə mürəkkəb biologiya proseslərin, yəni hüceyrə bölünməsi, genetik irsiyyət, ekoloji sistemlər və fizioloji mexanizmlərin izahı zamanı şagirdlərin anlaşıma çətinliyi daha çox müşahidə olunur. Bu səbəbdən təlim prosesinin daha interaktiv və şagird mərkəzli təşkilinə ehtiyac yaranmışdır.

Ədəbiyyat

1. Həsənov, A. Pedagogika / A.Həsənov. – Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı, – 2018. – 432 s.
2. Əliyev, M. Müasir təlim texnologiyaları / M.Əliyev. – Bakı: Maarif nəşriyyatı, – 2020. – 368 s.
3. Abdullayeva, R. Biologiyanın tədrisi metodika-
sı. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2019. – 294 s.
4. Johnson, D., Johnson, R. “Cooperative Learning in the Classroom”. USA: Interaction Book Company, – 2017. – 256 p.
5. Slavin, R. “Educational Psychology: Theory and Practice”. Boston: Pearson Publishing, – 2018. – 576 p.

*Məqalə biologiya üzrə elmlər doktoru, professor Rauf Sultanov
tərəfindən təqdim olunmuşdur.*

İlkin daxilolma – 14.04.2026, son daxilolma – 25.05.2026, qəbulolunma – 04.06.2026

UOT: 37.018.43:39

Ümumtəhsil məktəblərində etnopedaqoji materiallardan istifadənin pedaqoji əsaslarına dair

Müəllif(lər):

Şəhriyar Rzazadə

Naхçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant

E-poçt: rzazadesehriyar000@gmail.com

Açar sözlər: etnopedaqogika, xalq pedaqogikası, milli pedaqoji mədəniyyət, milli-mənəvi dəyərlər, dünyagörüşünün formalaşdırılması, vətənpərvərlik tərbiyəsi, təlim prosesi, ümumtəhsil məktəbi, etnomədəni irs, şəxsiyyətyönümlü təhsil

Annotasiya. Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində etnopedaqoji materiallardan istifadənin pedaqoji imkanları və təlim prosesinə təsiri araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi xalq pedaqogikasına əsaslanan materialların tədris prosesində tətbiqinin şagirdlərin idrak fəallığına, milli-mənəvi dəyərlərə münasibətinə və dünya-görüşünün formalaşmasına təsirini müəyyənləşdirməkdir. Araşdırmada etnopedaqogikanın nəzəri əsasları, milli pedaqoji mədəniyyətin təhsil prosesində rolu və müasir kurikulumlarda etnopedaqoji məzmunun əksi təhlil edilmişdir. Tədqiqat zamanı elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili, müşahidə və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Nəticələr göstərir ki, milli-mədəni məzmunla zənginləşdirilmiş tədris mühiti şagirdlərin təlimə marağını artırır, öyrənilən anlayışların daha dərinlən mənimsənilməsinə və biliklərin uzunmüddətli yaddaşda möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda etnopedaqoji materiallar şagirdlərdə milli kimlik şüurunun, vətənpərvərlik hissinin və mənəvi dəyərlərə hörmətin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Nəticə etibarilə, etnopedaqoji materiallardan məqsədyönlü və sistemli istifadə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və şəxsiyyətyönümlü təhsilin həyata keçirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Author(s):

Shahriyar Rzazada

Nakhchivan Teachers Institute
Master's Student

E-mail: rzazadesehriyar000@gmail.com

Keywords: ethnopedagogy, folk pedagogy, national pedagogical culture, national and moral values, worldview formation, patriotic education, teaching process, general education school, ethnocultural heritage, learner-centered education

Pedagogical foundations of using ethnopedagogical materials in general education schools

Abstract. The article examines the pedagogical potential of ethnopedagogical materials and their impact on the teaching process in general education schools. The purpose of the study is to determine the influence of folk pedagogy-based materials on students' cognitive activity, attitudes toward national and moral values, and worldview formation. The research analyzes the theoretical foundations of ethnopedagogy, the role of national pedagogical culture in education, and the representation of ethnopedagogical content in modern curricula. Methods such as literature analysis, observation, and comparative analysis were employed. The findings indicate that a learning environment enriched with national and cultural content increases students' interest in learning, facilitates deeper understanding of concepts, and promotes long-term retention of knowledge. Furthermore, ethnopedagogical materials contribute to the development of national identity, patriotism, and respect for moral values. The study concludes that the systematic and purposeful use of ethnopedagogical resources is an important factor in improving educational quality and implementing learner-centered education.

Автор(ы):

Шахрияр Рзаде

Нахчыванский институт учителей
Магистрант

Э-почта: rzazadesehriyar000@gmail.com

Ключевые слова: этнопедагогика, народная педагогика, национальная педагогическая культура, национально-нравственные ценности, формирование мировоззрения, патриотическое воспитание, образовательный процесс, общеобразовательная школа, этнокультурное наследие, личностно-ориентированное обучение

К педагогическим основам использования этнопедагогических материалов в общеобразовательных школах

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические возможности использования этнопедагогических материалов и их влияние на образовательный процесс в общеобразовательных школах. Цель исследования заключается в определении влияния материалов, основанных на народной педагогике, на познавательную активность учащихся, их отношение к национально-нравственным ценностям и формирование мировоззрения. В работе проанализированы теоретические основы этнопедагогики, роль национальной педагогической культуры в образовании и отражение этнопедагогического содержания в современных учебных программах. В исследовании использованы методы анализа научно-педагогической литературы, наблюдения и сравнительного анализа. Результаты показывают, что образовательная среда, обогащённая национально-культурным содержанием, повышает интерес учащихся к обучению, способствует более глубокому усвоению знаний и их долговременному сохранению. Кроме того, этнопедагогические материалы оказывают положительное влияние на формирование национального самосознания, патриотизма и уважения к духовно-нравственным ценностям. Сделан вывод о том, что систематическое и целенаправленное использование этнопедагогических материалов является важным условием повышения качества образования и реализации личностно-ориентированного обучения.

Əsas hissə. Etnopedaqogika elmi XX əsrin ikinci yarısından etibarən sosiallaşma, tərbiyə və mədəni ənənələrin təlim prosesinə təsirini araşdıran müstəqil bir sahə kimi formalaşmağa başlamışdır. Bu dövr həm də sahənin konseptual əsaslarının müəyyənləşdirilməsi baxımından axtarış mərhələsi olmuşdur. Xalq pedaqogikasının əsrlər boyu formalaşmış empirik təcrübəsinin elmi əsaslarla şərh edilməsi, şifahi ənənələrdə, mərasimlərdə, xalq oyunlarında, ailə tərbiyəsində və gündəlik məişət davranışlarında saxlanılan pedaqoji ideyaların sistemləşdirilməsi etnopedaqogikanın tədqiqat predmetinin əsasını təşkil etmişdir. Bu səbəbdən etnopedaqogika həm empirik xalq biliklərinin nəzəri təhlili, həm də mədəniyyət–təlim münasibətlərini izah edən metodoloji çərçivə kimi pedaqoji elmlər içində xüsusi yer tutur.

XX əsrdə etnopedaqogikanın elmi əsaslarının formalaşmasında Q.N.Volkovun yanaşması həlledici rol oynamış və sahənin vətəndaş ənənəsi, milli psixologiya, sosial mühit və mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinin konseptual izahını vermişdir. Volkovun 1970-1980-ci illərdə apardığı fundamental tədqiqatlar etnopedaqogikanı yalnız xalq pedaqogikasının təsviri və folklor nümunələrinin sistemləşdirilməsi kimi deyil, daha geniş anlamda bir mədəni-pedaqoji fenomen kimi şərh etmişdir. Onun fikrincə, hər bir millətin özünəməxsus tarixi inkişaf yolu pedaqoji biliklərin ötürülməsi formalarına, ailə tərbiyəsi ənənələrinə, sosial davranış normalarına və kollektiv yaddaşa təsir edir; buna görə də etnopedaqogika xalqın mədəniyyətində yaşayan pedaqoji məntiqin və davranış kodlarının öyrənilməsinə imkan yaradan bir elmdir.

Volkovun konsepsiyasında mühüm cəhətlərdən biri onun etnopedaqogikanı statik xalq müdrikliyinin toplusu kimi deyil, dəyişən tarixi şəraitdə transformasiya olunan bir proses kimi qiymətləndirməsidir. O, göstərirdi ki, xalq pedaqogikasında yaşayan təlim-tərbiyə normaları birdən-birə formalaşmır; bunlar uzun əsrlər boyu kollektiv təcrübənin, mənəvi-mədəni dəyərlərin, sosial-iqtisadi dəyişikliklərin təsiri ilə mürəkkəb şəkildə formalaşır və nəsil-dən-nəsilə ötürülür. Xalq pedaqogikasının bu inkişaf dinamikasını araşdırmaq üçün Volkov təkcə folklor mətnlərinə deyil, həm də ailə institutuna, icma münasibətlə-

rinə, kənd əmək bölgüsünə, sosial rollara, uşaq oyunlarına və gündəlik həyatın tərbiyəedici potensialına müraciət etmişdir. Bu yanaşma etnopedaqogikanı sırf humanitar sahədən çıxarıb, onu sosioloji, psixoloji və mədəni-antropoloji metodlarla işlənən multidissiplinar sahəyə çevirmişdir [11].

Q.N.Volkovun elmi irsində xüsusi vurğulanan məqam “milli pedaqoji mədəniyyət” anlayışıdır. O, milli pedaqoji mədəniyyəti yalnız tərbiyə üsullarının toplusu kimi deyil, millətin psixoloji strukturlarının daşıyıcısı, yəni xalqın düşüncə tərzinin, emosional reaksiyalarının, dəyərlər sisteminin və dünyagörüşünün təlim və tərbiyə prosesinə yansımaları kimi təsvir etmişdir. Bu baxımdan, Volkov üçün etnopedaqogika xalqın “gizli pedaqoji kodlarını” üzə çıxaran bir tədqiqat sahəsidir. Bu kodlar özünü üç əsas struktur səviyyəsində göstərir [19, s.172]:

Milli xarakter – millətə məxsus emosional-mənəvi keyfiyyətlər, davranış tərz, münasibət formaları;

Mentalitet – xalqın tarixi təcrübə əsasında formalaşan dəyər oriyentasiyaları və sosial dünyanı qavrama tərz;

Davranış stereotipləri – sosial mühitdə nəsillər boyu təkrarlanan və şüurları səviyyədə möhkəmlənən tərbiyəvi davranış modelləri.

Təlim prosesində etnopedaqoji materiallardan istifadə məsələsi müasir təhsil mühitində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qloballaşma şəraitində informasiya axınının sürətlənməsi, mədəni sərhədlərin nisbətən zəifləməsi və vahid dəyərlər sisteminin formalaşması fonunda milli-mənəvi irsin qorunması və yeni nəsillə ötürülməsi vacib hesab edilir. Təhsil sistemi yalnız bilik ötürən mexanizm deyil, həm də milli kimliyi, dəyərləri və dünyagörüşünü formalaşdıran əsas sosial institutdur. Bu baxımdan yanaşdıqda xalqın tarixi təcrübəsinə, adət-ənənələrini, folklor nümunələrini və tərbiyəvi irsini özündə birləşdirən etnopedaqoji materialların tədris prosesinə inteqrasiyası zəruri istiqamət kimi çıxış edir.

Material və metodlar. Tədqiqat işinin həzirlənməsi prosesində sistemli yanaşma əsasında elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili, müqayisəli analiz, müşahidə, ümumiləşdirmə və praktik təcrübənin öyrənilməsi metodlarından istifadə edilmişdir. Mövzu ilə bağlı mənbələr analiz edilərək

əsas nəzəri müddəalar müəyyənləşdirilmiş, əldə olunan nəticələr ümumiləşdirilərək sistemləşdirilmişdir. Tədqiqatın ayrı-ayrı mərhələlərində müqayisəli təhlil yolu ilə müxtəlif yanaşmalar qarşılaşdırılmış, praktik materiallar əsasında nəticələr formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsədi ümumtəhsil məktəblərində təlim prosesi zamanı etnopedaqoji materiallardan istifadənin nəzəri və praktik əsaslarını müəyyənləşdirmək, onların təlimin səmərəliliyinə təsir mexanizmlərini aydınlaşdırmaq və müxtəlif fənlərin tədrisində tətbiq imkanlarını əsaslandırmaqdır.

Tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələr etnopedaqogikanın müasir təhsil kontekstində rolunun daha aydın müəyyənləşdirilməsinə imkan verir və bu sahədə aparılan elmi araşdırmalar üçün nəzəri baza yaradır. İşdə irəli sürülən müddəalar təlim prosesində milli-mənəvi dəyərlərin integrasiyasının elmi əsaslarını genişləndirir. Praktik baxımdan tədqiqatın nəticələri ümumtəhsil məktəblərində müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı etnopedaqoji materiallardan məqsədyönlü və sistemli istifadə üçün metodik istiqamət kimi tətbiq oluna bilər. Təklif olunan yanaşmalar müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətində təlimin səmərəliliyinin artırılmasına və şagirdlərin şəxsiyyət kimi inkişafına müsbət təsir göstərə bilər [25, s.152].

Nəticə və müzakirə. Təlim prosesində etnopedaqoji materiallardan istifadə pedaqogikanın həm nəzəri, həm də praktik istiqamətlərini birləşdirən aktual və perspektivli sahədir. Müəyyən edilmişdir ki, xalq pedaqogikasının formalaşdırdığı dəyərlər, davranış modelləri və sosial normalar təlim prosesinin mahiyyətinə uyğun şəkildə integrasiya olunduqda şagird şəxsiyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Volkov hesab edirdi ki, bu üç komponenti nəzərə almadan xalq pedaqogikasını yalnız folklor materialları əsasında təhlil etmək natamam yanaşmadır. Onun konsepsiyasında folklor nümunələri – nağıllar, atalar sözləri, mərasimlər, oyunlar – “səthdə görünən hissədir”, lakin onların arxasında duran psixoloji-mədəni qat əsas tədqiqat predmetidir. Bu fikir etnopedaqogikanı sadəcə mətnlərin toplanması və təsvirindən çıxarib pedaqoji antropologiyanın tərkib hissəsinə çevirir [12].

Volkov həmçinin bunu da vurğulayırdı ki, etnopedaqogika yalnız keçmişin mirasını öyrən-

mir, həm də müasir sosial dəyişikliklərin tərbiyə prosesi ilə münasibətini təhlil edir. O, urbanizasiya, modernləşmə, ailə strukturunun dəyişməsi, iqtisadi transformasiyalar kimi amillərin xalq pedaqogikasının məzmununda müəyyən dəyişikliklər yaratdığını göstərərək, ənənəvi tərbiyə modellərinin dinamik təbiətini izah etmişdir. Beləliklə, Volkovun tədqiqatları etnopedaqogikanın həm tarixi, həm də müasir sosial-mədəni kontekstə bağlı inkişaf edən bir sistem olduğunu elmi şəkildə əsaslandırmışdır [15].

Onun yanaşması sonrakı tədqiqatçılar – L.M.Mitina, V.A.Suxomlinski, S.A.Kozlova, N.İ.Boldireva, eləcə də türk-islam pedaqogikası üzrə tədqiqatçılar (İ.Demirel, M.Kafesoğlu) – üçün nəzəri baza yaratmışdır. Bu məktəb etnopedaqogikanın yalnız folklorşünaslıqdan ibarət olmadığını, əksinə, mədəniyyətin pedaqoji potensialının sistemli şəkildə öyrənilməsi olduğunu qəbul etmişdir.

Konseptuallaşdırılması prosesində yalnız Volkov məktəbi deyil, həm də daha geniş nəzəri-fəlsəfi çərçivələrə müraciət edən tədqiqatçılar – S.A.Kozlova, A.M.Arxaşelski, V.A.Suxomlinski, L.M.Mitina və digərləri – xalq pedaqogikasını sosiallaşmanın ən ilkin və ən güclü mexanizmi kimi qiymətləndirmişlər. Bu müəllimlərin fikrincə, xalq pedaqogikası yalnız mərasimlər, adətlər və şifahi ənənələrdən ibarət deyil; o, uşağın sosial mühitə daxil olmasının, sosial rolları mənimsəməsinin və davranış normalarını qavramasının əsas kanalıdır. S.A.Kozlova “xalq pedaqoji təcrübəsinin sosial normativ sistem kimi formalaşdığını”, Arxaşelski isə bu təcrübənin “cəmiyyətin kollektiv yaddaşında kodlaşdırılmış pedaqoji mexanizm olduğunu” xüsusi vurğulayırdı. Suxomlinski xalq pedaqogikasını təhsil tərbiyəsinin emosional-mənəvi dayaqı adlandıraraq, uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında onun əvəzolunmaz rol oynadığını göstərirdi. L.M.Mitina isə ənənəvi tərbiyənin psixoloji aspektlərini araşdıraraq, xalq təcrübəsinin uşağın motivasiya, emosional inkişaf və sosial adaptasiya kimi proseslərə təsirini elmi şəkildə əsaslandırmışdır.

Bu tədqiqat xəttini daha geniş nəzəri-fəlsəfi çərçivəyə qaldıran isə mədəni-tarixi psixologiya məktəbinin nümayəndələri – Lev Vıqotski (1934), Aleksandr Luriya (1976) və Aleksey Leontyev (1977) olmuşdur. Onların əsərləri et-

nopedaqogikanın metodoloji bazasının genişlənməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Vıqotski “mədəni vasitələşmə” konsepsiyası ilə bilik və təlim prosesinin yalnız bioloji inkişafın təbii nəticəsi olmadığını, əksinə mədəniyyətin yaratdığı psixoloji vasitələrin – dil, simvollar, rituallar, fəaliyyət formaları – vasitəsilə formalaşdığını sübut etmişdir. Onun “proksimal inkişaf zonası” nəzəriyyəsi ənənəvi icmaların uşaq tərbiyəsindəki kollektiv dəstəyin və birgə fəaliyyətin əhəmiyyətini izah edən elmi dayaqlardan birinə çevrilmişdir.

Luriya öz tədqiqatlarında müxtəlif xalqların yaddaş strukturlarını, assosiativ düşüncə mexanizmlərini, problemlərin həlli strategiyalarını müqayisə edərək göstərmişdir ki, idrak prosesləri universaldır, lakin onların fəaliyyət forması və mədəni kontekstdən aldığı məzmun etnik-mədəni mühit tərəfindən formalaşdırılır. Bu fikir etnopedaqogikanın da əsas müddəalarından biri ilə – tərbiyənin mədəniyyətə bağlılığı ilə – üst-üstə düşür.

Nəticə. Tədqiqat nəticəsində “etnopedaqogika” və “etnopedaqoji materiallar” anlayışlarının elmi mahiyyəti dəqiqləşdirilmiş, onların pedaqoji sistemdə yeri və funksiyaları müəyyən olunmuşdur. Etnopedaqoji materialların yalnız folklor nümunələri ilə məhdudlaşmadığı, eyni zamanda mərasimlər, ənənəvi oyunlar, maddi mədəniyyət elementləri və kollektiv davranış stereotiplərini də əhatə etdiyi əsaslandırılmışdır. Bu materialların hər biri tarixi təcrübə nəticəsində formalaşmış tərbiyə mexanizmi kimi çıxış edir və təlim prosesində məqsədyönlü tətbiq olunduqda dərin didaktik potensial nümayiş etdirir.

Ümumtəhsil məktəblərində etnopedaqoji materiallardan istifadənin müasir vəziyyətinin təhlili göstərmişdir ki, normativ sənədlərdə və

kurikulumlarda milli-mənəvi dəyərlərin tədrisi prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirilsə də, praktik tətbiq səviyyəsi bütün hallarda eyni intensivlikdə deyil. Ayrı-ayrı fənlərdə folklor və etnoqrafik materiallara yer verilsə də, onların sistemli metodik çərçivədə və fənlərarası inteqrasiya prinsipi əsasında istifadəsi hələ də təkmilləşdirilməyə ehtiyac duyur. Bu isə mövzunun yalnız nəzəri deyil, həm də praktik baxımdan aktuallığını bir daha təsdiq edir.

Qeyd edək ki, etnopedaqoji materiallardan istifadənin təlimin öyrədici funksiyasına təsiri araşdırılmış və müəyyən edilmişdir ki, milli-mədəni məzmunla zənginləşdirilmiş dərs mühiti şagirdlərin idrak fəallığını artırır, öyrənilən anlayışların mənimsənilməsini asanlaşdırır və biliklərin daha davamlı olmasına şərait yaradır. Tanış sosial-mədəni kontekst şagird üçün abstrakt bilikləri konkret və anlaşılan formaya salır, bu isə təlim motivasiyasının güclənməsinə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Həşimov, Ə. Etnopedaqogikanın əsasları. – Bakı: Elm, 1998.
2. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Müəllim hazırlığı üzrə illik monitoring hesabatları (2019-2022). – Bakı.
3. Dövlət İmtahan Mərkəzi. Müəllimlərin işə qəbulu imtahanları üzrə illik təhlil (2018-2023). – Bakı.
4. Əliyev, İ. Ümumtəhsil məktəblərində etnopedaqoji materiallardan istifadənin nəzəri və əməli məsələləri. – Bakı: Nurlan, – 2004.
5. Süleymanova, G. Azərbaycan dilinin ibtidai sinif dərsliklərində folklor elementlərinin funksional yeri. – Bakı: ADPU, – 2017.

Məqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Akif Abbasov tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 23.04.2026, son daxilolma – 20.05.2026, qəbul olunma – 03.06.2026

UOT: 37.018.3:37.091.4

Dərsdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin təşkili: beynəlxalq təcrübə və müasir yanaşmalar

Müəllif(lər):

Vüsal İsmayilov
Naхчіван Мүәллимләр Інституту
Magistrant
E-poçt: gr.vusal@gmail.com

Açar sözlər: dərşdənkənar fəaliyyətlər, məktəbdənkənar fəaliyyətlər, beynəlxalq təcrübə, şagird inkişafı, əxlaqi tərbiyə, sosial bacarıqlar, kommunikatıv bacarıqlar, liderlik, vətəndaşlıq tərbiyəsi, təlim-tərbiyə prosesi

Annotasiya. Məqalədə dərşdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin təşkili sahəsində beynəlxalq təcrübə və onun təhsil prosesində tətbiq imkanları araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərində həyata keçirilən dərşdənkənar fəaliyyət modellərini təhlil etmək, onların şagirdlərin intellektual, sosial və mənəvi inkişafına təsirini qiymətləndirməkdir. Araşdırmada ABŞ, Çin, Tayvan, Rusiya və digər ölkələrin təcrübələri müqayisəli şəkildə öyrənilmiş, bu fəaliyyətlərin təlim-tərbiyə prosesindəki rolu müəyyənəşdirilmişdir. Tədqiqat zamanı müşahidə, müsahibə, sorğu və elmi-nəzəri təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, dərşdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin məqsədyönlü təşkili şagirdlərin idrak fəallığını artırır, yaradıcılıq potensialını inkişaf etdirir, sosial və kommunikatıv bacarıqlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda bu fəaliyyətlər əməkdaşlıq, liderlik, məsuliyyət və vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin inkişafına şərait yaradır. Beynəlxalq təcrübənin təhlili göstərir ki, innovativ və şagird-yönlü fəaliyyətlərin tətbiqi məktəblərdə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və şagirdlərin məktəb həyatına marağının artırılmasına xidmət edir. Nəticə etibarilə, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və yerli şəraitə uyğun tətbiqi müasir təhsil sisteminin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Author(s):

Vusal Ismayilov
Nakhchivan Teachers Institute
Master's Student
E-mail: gr.vusal@gmail.com

Keywords: extracurricular activities, out-of-school activities, international experience, student development, moral education, social skills, communication skills, leadership, citizenship education, educational process

Organization of extracurricular and out-of-school activities: international experience and modern approaches

Abstract. The article examines international experience in organizing extracurricular and out-of-school activities and explores the possibilities of applying these practices in educational settings. The purpose of the study is to analyze extracurricular activity models implemented in different countries and evaluate their impact on students' intellectual, social, and moral development. The educational experiences of the United States, China, Taiwan, Russia, and other countries were comparatively analyzed to determine the role of extracurricular activities in the educational process. Observation, interviews, surveys, and theoretical analysis were employed as research methods. The findings indicate that well-organized extracurricular and out-of-school activities enhance students' cognitive engagement, foster creativity, and contribute to the development of social and communication skills. These activities also promote leadership, cooperation, responsibility, and citizenship qualities. The analysis of international experience demonstrates that innovative and student-centered extracurricular programs improve the quality of education and increase students' engagement in school life. The study concludes that adapting successful international practices to local educational contexts is an important factor in the modernization of the education system.

Автор(ы):

Вусал Исмаилов
Нахчыванский институт учителей
Магистрант
Э-почта: gr.vusal@gmail.com

Ключевые слова: внеурочная деятельность, внешкольная деятельность, международный опыт, развитие учащихся, нравственное воспитание, социальные навыки, коммуникативные навыки, лидерство, гражданское воспитание, образовательный процесс

Организация внеклассной и внешкольной деятельности: международный опыт и современные подходы

Аннотация. В статье рассматривается международный опыт организации внеурочной и внешкольной деятельности, а также возможности его применения в образовательной практике. Цель исследования заключается в анализе моделей внеурочной деятельности, реализуемых в различных странах, и оценке их влияния на интеллектуальное, социальное и нравственное развитие учащихся. В работе проведён сравнительный анализ опыта США, Китая, Тайваня, России и других стран, определена роль внеурочной деятельности в образовательном процессе. В качестве методов исследования использованы наблюдение, интервьюирование, анкетирование и теоретический анализ. Результаты показывают, что целенаправленная организация внеурочной и внешкольной деятельности способствует повышению познавательной активности учащихся, развитию творческого потенциала, социальных и коммуникативных навыков. Кроме того, данные виды деятельности способствуют формированию лидерских качеств, ответственности, сотрудничества и гражданской позиции. Анализ международного опыта подтверждает, что внедрение инновационных и личностно-ориентированных форм работы способствует повышению качества образования и интереса учащихся к школьной жизни. Сделан вывод о важности изучения и адаптации передового международного опыта для совершенствования современной системы образования.

Giriş. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemlərində ali məktəblərə qəbul zamanı şagirdlərin dərsdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərdə iştirakı əsas meyarlardan biri kimi qiymətləndirilir. Bu fəaliyyətlər adətən təhsil müəssisələrinin nəzdində təşkil olunur və şagirdlərin akademik nailiyyətləri ilə yanaşı, şəxsi və sosial inkişafını da əhatə edir.

Orta təhsil pilləsində oxuyan şagirdlərin məktəbdənkənar klublara və müxtəlif ictimai təşəbbüslərə cəlb olunması onların məktəb mühitinə integrasiyasını gücləndirir. Empirik tədqiqatlar göstərir ki, bu cür fəaliyyətlər şagirdlər arasında sosial əlaqələrin möhkəmlənməsinə, təlimə motivasiyanın artmasına və neqativ davranış risklərinin azalmasına səbəb olur. Nəticə etibarilə, təhsilin ümumi keyfiyyəti yüksəlir və ali təhsil almağa yönəlmiş maraq güclənir.

Bundan əlavə, müxtəlif sosial və mədəni qruplarda iştirak yeniyetmələrdə liderlik, sosial məsuliyyət və əməkdaşlıq bacarıqlarının formalaşmasına mühüm töhfə verir. Xüsusilə etnik klubların fəaliyyəti şagirdlərin həm intellektual, həm də psixos sosial inkişafına müsbət təsir göstərir, multikultural düşüncə tərzini və effektiv ünsiyyət bacarıqlarını təşviq edir. Bu səbəbdən, multikulturalizm prinsiplərinin məktəb və məktəbdənkənar fəaliyyətlərə sistemli şəkildə daxil edilməsi üzrə elmi araşdırmaların davam etdirilməsi zəruridir. Belə yanaşma müxtəlif etnik qruplara mənsub şagirdlər arasında qarşılıqlı anlayışın formalaşmasına, stereotiplərin aradan qaldırılmasına və inklüziv sosial mühitin yaradılmasına imkan verir.

Tədqiqatın fərziyyəsi ondan ibarətdir ki, dərsdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlər beynəlxalq təcrübəyə uyğun şəkildə təşkil edildikdə şagirdlərin sosial fəallığı, yaradıcı potensialı və şəxsi inkişaf göstəriciləri daha yüksək səviyyədə formalaşır.

Tədqiqatın məqsədi dərsdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin keçirilməsində beynəlxalq təcrübəni araşdırmaq, həmin təcrübənin təhsil prosesində tətbiq imkanlarını müəyyənləşdirmək və şagirdlərin hərtərəfli inkişafına təsirini öyrənməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri:

1. Dərsdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin mahiyyətini və əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək;

2. Bu fəaliyyətlərin təşkili üzrə beynəlxalq təcrübəni təhlil etmək;

3. Beynəlxalq yanaşmaların təhsil prosesində tətbiq imkanlarını araşdırmaq;

4. Şagirdlərin inkişafına təsirini qiymətləndirərək praktik tövsiyələr hazırlamaq.

Materiallar və metodlar

Tədqiqat materiallarının ümumi təsviri:

Tədqiqat materiallarını dərsdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin təşkili ilə bağlı elmi-pedaqoji ədəbiyyatlar, beynəlxalq təcrübəni əks etdirən mənbələr, normativ sənədlər, metodik vəsaitlər, eləcə də aparılmış müşahidə və sorğular zamanı əldə edilmiş empirik məlumatlar təşkil edir. Bu materiallar vasitəsilə müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan fəaliyyət modelləri öyrənilmiş və onların təhsil mühitində tətbiq imkanları təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın növü və eksperimental baza:

Tədqiqat keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmalarını özündə birləşdirən pedaqoji tədqiqat xarakterini daşıyır. Eksperimental baza kimi Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən ümumtəhsil məktəbləri seçilmiş, dərsdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin təşkili prosesi müşahidə və sorğu metodları vasitəsilə araşdırılmışdır. Bu baza tədqiqatın praktik şəkildə aparılmasına və əldə olunan nəticələrin real təhsil mühitində qiymətləndirilməsinə imkan yaratmışdır.

Tətbiq olunan metod və üsullar, onların təsiri və əsaslandırılması:

1. Müşahidə metodu- Dərsdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin real şəraitdə keçirilməsini öyrənmək üçün istifadə edilmişdir. Bu metod vasitəsilə şagirdlərin fəaliyyətlərə münasibət, iştirak səviyyəsi, sosial və yaradıcı bacarıqlarının inkişafı praktik baxımdan qiymətləndirilmişdir.

Müşahidə apardığım Naxçıvan şəhərindəki 7 nömrəli tam orta məktəbdə dərsdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin təşkili prosesi olmuşdur. Müşahidə zamanı şagirdlərin sosial oyunlar, layihə tapşırıqları, yaradıcılıq fəaliyyətləri və idman tədbirlərinə münasibəti, iştirak səviyyəsi və sosial bacarıqlarının inkişafı qeydə alınmışdır. Bu üsul tədqiqatın empirik bazasını təmin etmiş və fəaliyyətlərin şagirdlər üzərindəki təsirini praktik baxımdan qiymətləndirməyə imkan yaratmışdır.

2. Sorğu metodu (anketlər)- Sorğu metodu

vasitəsilə tədqiqat Naxçıvan şəhərindəki 7 nömrəli ümumtəhsil məktəbində ibtidai sinif şagirdləri və onların müəllimləri arasında aparılmışdır. Sorğuda 35 şagird və 4 müəllim iştirak etmişdir. İştirakçılardan dərşdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin təşkili, şagirdlərin iştirak səviyyəsi, sosial bacarıqların inkişafı və fəaliyyət zamanı qarşılaşılan çətinliklər barədə məlumatlar toplanmışdır.

Hüseyn müəllim qeyd etmişdir ki, dərşdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlər şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir, sosial ünsiyyət bacarıqlarını gücləndirir və onların məktəbə olan marağını artırır. Eyni zamanda, müəllim vurğulamışdır ki, bu fəaliyyətlərin planlı və məqsədyönlü təşkili şagirdlərin sosial və mənəvi inkişafına mühüm töhfə verir.

3. Nəzəri təhlil metodu-Bu metod tədqiqatda dərşdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin keçirilməsi sahəsində mövcud elmi-pedaqoji biliklərin ümumiləşdirilməsi və təhlil edilməsi üçün istifadə edilmişdir. Nəzəri təhlil vasitəsilə şagirdlərin sosial, yaradıcı və kommunikativ bacarıqlarının inkişaf etdirən prinsiplər və beynəlxalq yanaşmalar müəyyən edilmiş, tədqiqatın konseptual bazası möhkəmləndirilmiş və empirik nəticələrin düzgün interpretasiyasına zəmin yaradılmışdır. Bu metod həmçinin dərşliklər, elmi ədəbiyyatlar, pedaqoji tövsiyələr və beynəlxalq təcrübəyə dair materialların analizini əhatə etmişdir.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı mənbələr analiz edilmişdir:

1. Aghayev A.A. The problem of extracurricular activities in Azerbaijani educational system, B. Europe, 2005, 288 p.

2. Hasanov A., Aghayev A. Pedagogy and school extracurricular practices, B. Nasir, 2007, 496 p.

Metodların seçilmə səbəbləri:

Seçilmiş metodlar bir-birini tamamlaya-raq tədqiqatın daha dolğun aparılmasına şərait yaratmışdır. Müşahidə vasitəsilə şagirdlərin dərşdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərdə iştirak səviyyəsi, sosial ünsiyyət və davranış modelləri praktik baxımdan öyrənilmişdir. Sorğu (anketlər) vasitəsilə şagird və müəllimlərin fəaliyyətlərin təsiri, maraq səviyyəsi və sosial bacarıqların inkişafı haqqında geniş məlumat toplanmışdır. Nəzəri təhlil isə mövzunun elmi əsaslarını

möhkəmləndirmiş və beynəlxalq təcrübənin milli təhsil sistemində uyğunlaşdırılması üçün nəticələrin ümumiləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Bu kombinasiyalı yanaşma araşdırmanın həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əsaslı və əhatəli aparılmasını təmin etmişdir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, dərşdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin təşkili şagirdlərin sosial, yaradıcılıq və kommunikativ bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Şagirdlərin böyük əksəriyyəti (təxminən 70-75%) bu fəaliyyətlərin onlara maraq, məsuliyyət və əməkdaşlıq bacarıqları qazandırdığını qeyd etmişdir.

Eyni zamanda, fəaliyyətlərin təşkilində sosial problemlər-resurs çatışmazlığı, ailələrin maddi çətinlikləri, müəllim və təşkilatçılar üçün əlavə yük müəyyən çətinliklər yaradır. Nəticələr göstərir ki, dərşdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin keyfiyyəti əsasən planlı yanaşma, şagirdlərin marağı və sosial dəstək səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, dərşdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan təşkili yalnız şagirdlərin sosial və yaradıcılıq bacarıqlarının inkişafına deyil, həm də məktəb daxilində harmonik ünsiyyətin və fəaliyyətlərin səmərəliliyinin artırılmasına birbaşa təsir edir. Tədqiqatın nəticələri həm nəzəri baxımdan bu sahədə bilikləri zənginləşdirir, həm də praktik baxımdan müəllim və pedaqoqlar üçün tövsiyələr hazırlamağa imkan yaradır.

Qlobal təcrübədə təhsil müəssisələrində dərşdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin səmərəli təşkili və nəzarəti məqsədilə xüsusi idarəetmə sistemlərindən istifadə olunur. Bu sistemlərdən biri olan Dərşdənkənar Fəaliyyətlərin İdarəetmə Sistemi (EMS) inzibati heyətin məktəbdənkənar proqramlarla bağlı təşkilati funksiyalarını yerinə yetirməsinə, şagirdlərin bu fəaliyyətlərdə iştirakının və əldə etdikləri nailiyyətlərin izlənilməsinə imkan yaradır. Müvafiq proseslərin avtomatlaşdırılması və vahid sistemdə toplanması təhsil müəssisələrində resurslardan daha rəsi-onal istifadə edilməsinə, eləcə də idarəetmədə şəffaflığın və nəzarətin gücləndirilməsinə şərait yaradır [1, s.60].

Dərşdənkənar fəaliyyətlər şagirdlərin sosial, intellektual və praktiki bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynadığından, bu sahənin

effektiv şəkildə idarə olunması təhsil nəticələrinin yüksəldilməsi baxımından vacib hesab olunur.

Baxmayaraq ki, dərşdənkənar fəaliyyətlərin mahiyyəti ümumi xarakter daşıyır, müxtəlif ölkələrdə onların təşkili və idarə olunması milli təhsil sistemlərinin xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə fərqlənir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, məktəbdənkənar fəaliyyətlərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün müxtəlif modellər və yanaşmalar mövcuddur.

Bu baxımdan **Tayvanın** təcrübəsi xüsusi diqqətə layiqdir. Təhsil sahəsində yüksək göstəriciləri ilə seçilən Tayvan beynəlxalq qiymətləndirmələrdə savadlılıq, riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə ön sıralarda yer alır. Beynəlxalq qiymətləndirmə nəticələri Tayvanlı şagirdlərin akademik hazırlıq səviyyəsinin qlobal orta göstəricilərdən xeyli yüksək olduğunu nümayiş etdirir. Eyni zamanda, ölkədə savadlılıq səviyyəsinin demək olar ki, tam olması təhsil sisteminin, o cümlədən dərşdənkənar fəaliyyətlərin düzgün təşkilinin effektivliyini təsdiqləyən əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Tayvanda məktəbdənkənar təhsil fəaliyyəti əsasən şagirdlərin akademik potensialının artırılmasına və müxtəlif imtahanlara sistemli hazırlığın təmin edilməsinə yönəlib. Riyaziyyat, tarix, coğrafiya və digər fənlər üzrə əlavə dərslər geniş şagird kütləsinin iştirakı ilə həm fərdi, həm də qrup formasında keçirilir və bu dərslər əsasən mühazirə və seminar üsullarına əsaslanır. Xüsusilə yuxarı sinif şagirdləri konkret akademik məqsədlərə çatmaq və imtahan nəticələrini yaxşılaşdırmaq üçün intensiv tədris modeli tətbiq edən ixtisaslaşmış cram məktəblərinə üz tuturlar. Bu məktəblər əsasən xarici dillərin öyrənilməsi və beynəlxalq imtahanlara hazırlıq məqsədi daşıyır [4, s.11].

Aparılmış elmi araşdırmalar göstərir ki, bu cür akademik yönümlü proqramlar şagirdlərin dərş göstəricilərinin yüksəlməsinə töhfə versə də, eyni zamanda onların psixoloji rifahına mənfi təsirlər yarada bilər. Bir sıra alimlər bu tədris modelini şagirdlərdə dərin anlayışın, tənqidi yanaşmanın və analitik düşünmə bacarıqlarının kifayət qədər formalaşmaması baxımından tənqid edirlər.

Çin. Çin Xalq Respublikasında ümumi təhsil sistemi mərhələli şəkildə təşkil olunmuşdur və

ibtidai, orta və yuxarı təhsil pillələrini əhatə edir. Şagirdlər ibtidai məktəbdə altı il, növbəti iki mərhələdə isə üç ildən olmaqla təhsil alırlar. İbtidai və orta təhsil dövlət tərəfindən məcburi və pulsuz şəkildə təmin edilir, yuxarı təhsil pilləsi isə ödənişlidir. Orta məktəbi bitirdikdən sonra təhsilin davam etdirilməsi məcburi xarakter daşımır. Lakin şagirdin istəyi və ailənin maddi imkanları olduğu halda, təhsil lisey səviyyəsində davam etdirilə bilər. Bu mərhələyə keçid zamanı şagird gələcək təhsil istiqamətini müəyyənləşdirməlidir. Liseylərdə akademik və peşə yönümlü olmaqla iki əsas təhsil profili mövcuddur. Akademik istiqamət ali təhsil müəssisələrinə hazırlığı, peşə profili isə əmək bazarı üçün ixtisaslı kadrların yetişdirilməsini hədəfləyir.

Çində valideynlər uşaqlarının intellektual və yaradıcı inkişafına xüsusi önəm verir və onları erkən yaşlardan dərşdənkənar fəaliyyətlərə yönləndirir. Məktəblilər adətən musiqi, təsviri sənət və xarici dillərin öyrənilməsi ilə məşğul olur, müxtəlif müsabiqə və yarışlarda iştirak edirlər. Bu cür fəaliyyətlər nəticəsində əldə edilən nailiyyətlər şagirdlərin nüfuzlu təhsil müəssisələrinə qəbulunda mühüm üstünlük yaradır.

Rusiya. Rusiya Federasiyasında isə məktəbdənkənar və sinifdənkənar fəaliyyətlər şagirdlərin hərtərəfli inkişafının vacib elementi kimi qiymətləndirilir. Bu tədbirlər şagirdlərin fiziki hazırlığının, intellektual potensialının, mənəvi və sosial bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət edir və müxtəlif təşkilati formalarda həyata keçirilir. Şagirdlər idman, incəsənət və intellektual fəaliyyət sahələrində aktiv iştirak etməklə yanaşı, müsabiqələrdə, festivallarda və yaradıcılıq layihələrində öz bacarıqlarını nümayiş etdirirlər. Müəllimlərin rəhbərliyi altında səhnə tamaşaları hazırlanır, fənn həftələri təşkil olunur və akademik olimpiadalarda iştirak təmin edilir.

Bununla yanaşı, şagirdlər elmi-tədqiqat fəaliyyətinə cəlb olunur, konfranslar və diskussiyalar təşkil edir, texniki yaradıcılıq sahəsində bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

ABŞ. ABŞ-da isə dərşdənkənar məşğələlər gənclərin sosial və fərdi inkişafında mühüm rol oynayır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmələrin əhəmiyyətli bir hissəsi bu cür fəaliyyətlərdə fəal iştirak edir. Ölkə üzrə milyonlarla üzvü əhatə edən çoxsaylı milli gənclər təşkilatları mövcuddur və bu qurumlar müxtəlif sahələr üzrə

fəaliyyət göstərirlər. Belə təşkilatlarda uşaqlara çətin həyat vəziyyətlərində düzgün qərar vermək üçün məsləhətlər təqdim edilir, onlar üçün təhlükəsiz, dəstəkləyici və inkişafyönümlü mühit yaradılır. Bu mühit gənclərə həm istirahət etmək, həm də gələcək məqsədlərini müəyyənləşdirmək imkanı verir.

Junior Achievement Worldwide beynəlxalq miqyasda tanınan ən böyük gənclər təşkilatlarından biri olub, XX əsrin əvvəllərində Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaradılmışdır. Təşkilat məktəbdənkənar təhsilin inkişafı məqsədilə lisey şagirdləri üçün innovativ proqramlar təqdim etmişdir. Bu proqramlar çərçivəsində könüllülərin iştirakı ilə K-12 pilləsində təhsil alan şagirdlərə öz ideyalarını reallaşdıraraq biznes qurmaq imkanı verən təlimlər təşkil olunur. Təcrübəyə əsaslanan bu yanaşma gənclərin sahibkarlıq sahəsində vacib bilik və bacarıqları formalaşdırmasına şərait yaradır [2, s.5].

Dünya təcrübəsi göstərir ki, məktəbdənkənar təhsil müxtəlif ölkələrdə şagirdlərin hərtərəfli inkişafına xidmət edir. Bu çərçivədə idman, incəsənət və yaradıcılıq fəaliyyətləri ilə yanaşı, elmi və texnoloji istiqamətlər də mühüm yer tutur. Şagirdlər robototexnika, debat və özünüidarəetmə sahələrində aktiv iştirak edir, maliyyə savadlılığı və sahibkarlıq üzrə biliklərini artırır. Bundan əlavə, riyaziyyat və digər elmi dərnlər, xeyriyyə təşəbbüsləri, elmi müsabiqələr və tədqiqat yönümlü fəaliyyətlər cəmiyyət-məktəblər vasitəsilə həyata keçirilərək akademik bacarıqların inkişafına töhfə verir.

Nəticələr və müzakirə. Tədqiqat göstərir ki, dərndənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq təşkil olunması şagirdlərin sosial, yaradıcılıq və kommunikativ bacarıqlarının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Müşahidə nəticələri sübut edir ki, şagirdlər fəaliyyətlərdə aktiv iştirak etdikcə qarşılıqlı ünsiyyət, əməkdaşlıq və məsuliyyət bacarıqları güclənir, liderlik və təşəbbüskarlıq xüsusiyyətləri formalaşır.

Sorğu və müsahibə məlumatları göstərir ki, şagirdlərin böyük əksəriyyəti (təxminən 70-75%) dərndənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin onlara maraqlı və motivasiyaedici olduğunu bildirir. Müəllimlər vurğulamışlar ki, fəaliyyətlərin planlı və məqsədyönlü təşkili dərns prosesinin səmərəliliyini artırır və şagirdlərin adaptasiya

prosesinə müsbət təsir göstərir.

Beləliklə, aparılan müzakirələr göstərir ki, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan fəaliyyət modelləri milli təhsil sisteminə tətbiq olunduqda həm nəzəri, həm də praktik baxımdan şagirdlərin inkişafına mühüm töhfə verir və müəllimlər üçün faydalı pedaqoji təcrübə formalaşdırır.

Yekun nəticə. Dərndənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlər şagirdlərin hərtərəfli inkişafında mühüm rol oynayır, sosial bacarıqları, yaradıcılığı, liderliyi və vətəndaş iştirakını inkişaf etdirməklə formal təhsili tamamlayır. ABŞ, Çin və Rusiyadakı beynəlxalq təcrübənin təhlili müxtəlif təhsil sistemlərinin bu fəaliyyətləri milli prioritetlərə, mədəni dəyərlərə və sosial-iqtisadi şərtlərə uyğun olaraq necə inteqrasiya etdiyini göstərir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, dərndənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin beynəlxalq təcrübəyə uyğun şəkildə təşkili şagirdlərin sosial, yaradıcılıq və kommunikativ bacarıqlarının inkişafına, məsuliyyət və əməkdaşlıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Müşahidə və sorğu nəticələri sübut edir ki, fəaliyyətlər şagirdlərin dərns marağını artırır, onların milli-mənəvi dəyərlərə hörmətini gücləndirir və sosiallaşma prosesini asanlaşdırır. Eyni zamanda, fəaliyyətlərin səmərəli təşkilində resurs çatışmazlığı, əlavə iş yükü və sosial problemlər müəyyən çətinliklər yaradır, lakin planlı və məqsədyönlü yanaşma bu maneələri minimuma endirir.

Beləliklə, tədqiqat həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətlidir: nəzəri baxımdan dərndənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin pedaqoji və sosial əhəmiyyətini təsdiq edir, praktik baxımdan isə müəllimlər və məktəb rəhbərliyi üçün fəaliyyətlərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi üzrə metodik tövsiyələr təqdim edir. Nəticələr göstərir ki, bu fəaliyyətlər yalnız şagirdlərin fərdi inkişafına deyil, həm də məktəb daxilində harmonik ünsiyyət və təhsil prosesinin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir.

Nəticə olaraq, ABŞ, Çin və Rusiya şagirdlərin fərdi inkişafını dərndənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətlər vasitəsilə dəstəkləmək kimi ortaq bir məqsədi bölüşsələr də, onların yanaşmaları əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Amerika modeli fərdi seçimə və icma iştirakına üstünlük verir, Çin modeli kollektiv dəyərlərə və milli məqsədlərə, Rusiya modeli isə sistemli istedad

inkişafına və əlçatanlığa diqqət yetirir. Bu təcrübələrin öyrənilməsi təhsil təcrübələrini təkmilləşdirmək və həm fərdi, həm də ictimai ehtiyacları ödəyən balanslaşdırılmış sistemlər yaratmaq üçün dəyərli məlumatlar verir.

Ədəbiyyat

1. Селиванов, В.С. Основы общей педагогики: теория и методы обучения. Москва: Издательский центр «Академия»; – 2002. – 336 с. (На рус.)
2. Махони, Дж. Участие в школьных внеклассных мероприятиях как модератор в развитии антисоциальных моделей поведения. Развитие ребенка. 71(2): 502-516. DOI:10.1111/1467-8624.00160.
3. Фельдман, А. Роль школьных внеклассных мероприятий в развитии подростков: всесторонний обзор и будущие направления. Обзор педагогических исследований. – 2005; 75(2): 159-210.

*Мəqalə pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Kamal Camalov
tərəfindən təqdim olunmuşdur.*

İlkin daxilolma – 28.04.2026, son daxilolma – 27.05.2026, qəbulolunma – 11.06.2026

UOT 159.9.072:37

Təhsil mühitində şagirdlərin psixi və davranış xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsində psixodiagnostik testlərin rolu

Müəllif(lər):

Nüşabə Məmmədova

Нахчіван Мюллімляр Інституту

Баş müəllim

E-poçt: NushabaMammadova@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0009-0009-6426-0243>

Açar sözlər: psixodiagnostik metodlar, psixodiagnostik testlər, şagird psixikası, davranış xüsusiyyətləri, təhsil psixologiyası, fərdi yanaşma, psixoloji qiymətləndirmə, məktəb psixologiyası

Annotasiya. Məqalədə şagirdlərin psixikası və davranış xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində psixodiagnostik metodlardan, xüsusilə testlərdən istifadənin əhəmiyyəti araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi psixodiagnostik testlərin şagirdlərin fərdi, emosional və davranış xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsində rolunu qiymətləndirmək və onların təhsil mühitində tətbiq imkanlarını təhlil etməkdir. Araşdırmada psixodiagnostikanın nəzəri əsasları, təhsil psixologiyasında yeri və şagirdlərin psixi inkişafının qiymətləndirilməsində əhəmiyyəti nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqat zamanı psixoloji müşahidə, elmi ədəbiyyatın təhlili, müqayisəli təhlil və psixodiagnostik metodlardan istifadə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, psixodiagnostik testlər şagirdlərin qabiliyyət, maraq, emosional vəziyyət və davranış xüsusiyyətlərinin obyektiv şəkildə müəyyənəşdirilməsinə imkan yaradır. Bu iş təlim prosesinin fərdiləşdirilməsinə, psixoloji dəstəyin vaxtında göstərilməsinə və pedaqoji müdaxilələrin daha məqsədyönlü planlaşdırılmasına şərait yaradır. Nəticə etibarilə, psixodiagnostik metodlardan sistemli istifadə şagirdlərin hərtərəfli inkişafının təmin olunmasına və təhsil prosesinin effektivliyinin artırılmasına mühüm töhfə verir.

Author(s):

Nushaba Mammadova

Nakhchivan Teachers Institute

Senior Lecturer

E-mail: NushabaMammadova@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0009-0009-6426-0243>

Keywords: psychodiagnostic methods, psychodiagnostic tests, student psychology, behavioral characteristics, educational psychology, individualized approach, psychological assessment, school psychology

The role of psychodiagnostic tests in assessing students' psychological and behavioral characteristics in educational settings

Abstract. The article examines the importance of psychodiagnostic methods, particularly tests, in studying students' psychological and behavioral characteristics. The purpose of the study is to evaluate the role of psychodiagnostic testing in identifying students' individual, emotional, and behavioral traits and to analyze its application in educational settings. The research explores the theoretical foundations of psychodiagnostics, its place within educational psychology, and its significance in assessing students' psychological development. Psychological observation, literature analysis, comparative analysis, and psychodiagnostic methods were employed in the study. The findings indicate that psychodiagnostic tests provide objective information about students' abilities, interests, emotional states, and behavioral patterns. Such assessments support individualized instruction, timely psychological assistance, and more effective planning of pedagogical interventions. The study concludes that the systematic use of psychodiagnostic methods contributes significantly to students' holistic development and enhances the effectiveness of the educational process.

Автор(ы):

Нушаба Мамедова

Нахчыванский институт учителей

Старший преподаватель

Э-почта: NushabaMammadova@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0009-0009-6426-0243>

Ключевые слова:

психодиагностические методы, психодиагностические тесты, психика учащихся, поведенческие особенности, педагогическая психология, индивидуальный подход, психологическая диагностика, школьная психология

Роль психодиагностических тестов в оценке психологических и поведенческих особенностей учащихся в образовательной среде

Аннотация. В статье рассматривается значение использования психодиагностических методов, в частности тестов, при изучении психологических и поведенческих особенностей учащихся. Цель исследования заключается в определении роли психодиагностических тестов в выявлении индивидуальных, эмоциональных и поведенческих особенностей учащихся, а также в анализе возможностей их применения в образовательной среде. В работе раскрываются теоретические основы психодиагностики, её место в педагогической психологии и значение для оценки психического развития школьников. В исследовании использованы методы психологического наблюдения, анализа научной литературы, сравнительного анализа и психодиагностические методики. Результаты показывают, что психодиагностические тесты позволяют объективно оценивать способности, интересы, эмоциональное состояние и особенности поведения учащихся. Это способствует индивидуализации обучения, своевременному оказанию психологической помощи и более эффективному планированию педагогических воздействий. Сделан вывод о том, что систематическое использование психодиагностических методов является важным условием всестороннего развития учащихся и повышения эффективности образовательного процесса.

Giriş. Müasir təhsil sistemində şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı təlim-tərbiyə prosesinin əsas məqsədlərindən biri kimi qəbul olunur. Bu inkişafın təmin olunmasında şagirdlərin psixi xüsusiyyətlərinin, emosional vəziyyətinin və davranış xüsusiyyətlərinin düzgün öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Təlim prosesində müşahidə olunan davranış çətinlikləri, uyğunlaşma problemləri və emosional gərginliklər psixodiagnostik yanaşmaların zəruriliyini daha da ön plana çıxarır. Psixodiagnostik metodların təhsil mühitində tətbiqi müəllim və məktəb psixoloqlarına şagirdlərlə fərdi yanaşmanı düzgün qurmaq, onların ehtiyac və imkanlarını nəzərə almaq üçün geniş imkanlar yaradır. Bu metodlar pedaqoji qərarların daha əsaslandırılmış şəkildə qəbul edilməsinə, davranış problemlərinin vaxtında aşkar olunmasına və profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Bu məqalədə də məhz bu istiqamətdə elmi təhlillər aparılmışdır.

Tədqiqatın fərziyyəsi ondan ibarətdir ki, psixodiagnostik testlərin təhsil prosesində sistemli və məqsədyönlü tətbiqi şagirdlərin psixi xüsusiyyətlərinin və davranış meyillərinin daha dəqiq müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır, nəticədə fərdi yanaşmanın səmərəliliyini və pedaqoji fəaliyyətin effektivliyini artırır.

Tədqiqatın məqsədi şagirdlərin psixikası və davranış xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində psixodiagnostik metodlardan, xüsusilə testlərdən istifadənin elmi və praktik əhəmiyyətini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri:

1. Psixodiagnostik metodların mahiyyətini və əsas xüsusiyyətlərini təhlil etmək;
2. Şagirdlərin psixikası və davranışının öyrənilməsində test metodlarının rolunu müəyyənləşdirmək;
3. Test metodlarının praktikada istifadəsinin üstün cəhətlərini ümumiləşdirmək;
4. Tədqiqat nəticələrinə əsasən praktik tövsiyələr hazırlamaq.

Materiallar və metodlar

Tədqiqat materiallarının ümumi təsviri:

Bu tədqiqat şagirdlərin psixikası və davranış xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində psixodiagnostik metodlardan istifadənin əhəmiyyətini araşdırmaq məqsədi daşıyır. Tədqiqatda həm nəzəri mənbələrdən (psixologiya sahəsində elmi ədəbiyyat, metodik vəsaitlər), həm də empirik mə-

lumatlardan istifadə edilmişdir. Empirik materiallar müşahidə və psixodiagnostik vasitələr əsasında əldə edilmiş məlumatlara əsaslanır.

Tədqiqatın növü və eksperimental baza:

Tədqiqat empirik xarakterlidir. Eksperimental baza kimi Naxçıvan şəhərində yerləşən ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan müxtəlif yaş qruplarına aid şagirdlər seçilmişdir. Tədqiqat məktəb mühitində aparılmış, şagirdlərin psixi vəziyyəti və davranış xüsusiyyətləri real təlim şəraitində öyrənilmişdir.

Tətbiq olunan metod və üsullar, onların təsiri və əsaslandırılması:

1. Müşahidə metodu- Şagirdlərin təlim prosesi zamanı davranış xüsusiyyətləri, emosional reaksiyaları və sosial münasibətləri sistemli şəkildə müşahidə edilmişdir. Bu metod psixodiagnostik testlərdən əldə olunan nəticələrin daha dolğun şərh edilməsinə xidmət etmişdir.

2. Psixodiagnostik test metodu-Şagirdlərin idrak səviyyəsinin, emosional vəziyyətinin və davranış meyillərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə müvafiq psixodiagnostik testlərdən istifadə olunmuşdur. Testlər şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermişdir.

3. Nəzəri təhlil metodu- Mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatın təhlili aparılmış, psixodiagnostik metodların mahiyyəti, üstün və məhdud cəhətləri ümumiləşdirilmişdir.

Nəticələr və müzakirə. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, psixodiagnostik metodların təhsil prosesində tətbiqi şagirdlərin psixikası və davranış xüsusiyyətlərinin daha dəqiq və obyektiv şəkildə müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Psixodiagnostik testlər vasitəsilə şagirdlərin emosional vəziyyəti, davranış meyilləri və fərdi xüsusiyyətləri haqqında sistemli məlumatlar əldə edilmişdir.

Tədqiqat nəticələrinə əsasən, psixodiagnostik metodlardan məqsədyönlü istifadə müəllim və məktəb psixoloqlarına şagirdlərlə fərdi yanaşmanı daha düzgün qurmağa kömək edir. Test nəticələri ilə müşahidə məlumatlarının müqayisəli təhlili şagirdlərin psixi vəziyyəti haqqında daha dolğun təsəvvür formalaşdırmışdır. Bu isə pedaqoji müdaxilələrin daha əsaslandırılmış şəkildə planlaşdırılmasına imkan vermişdir.

Beləliklə, əldə olunan nəticələr psixodiagnostik metodların şagirdlərin psixikasının və davranışının öyrənilməsində mühüm vasitə oldu-

ğunu təsdiqləyir və bu metodların təhsil mühitində sistemli şəkildə tətbiqinin zəruriliyini ortaya qoyur.

Psixodiagnostika, fərdin psixoloji xüsusiyyətlərini, intellektual qabiliyyətlərini, emosional və davranış vəziyyətlərini öyrənən və qiymətləndirən psixoloji elm və təcrübə sahəsidir. Psixodiagnostikanın məqsədi şəxsiyyət xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və təhlil etmək, emosional və psixoloji vəziyyətləri anlamağa kömək etmək və inkişaf və korreksiya üçün tövsiyələr verməkdir.

Psixodiagnostika psixoloji diaqnozun qoyulmasını təmin edir və yaxud insanın ümumilikdə yada ayrı-ayrılıqda götürülmüş hər hansı xüsusiyyətinin psixoloji durumu haqqında qəbul olunmuş düzgün qərardır [4, s.118].

Psixodiagnostik metodlara insanın psixoloji xüsusiyyətləri və vəziyyəti haqqında obyektiv məlumat verən geniş çeşidli testlər, anketlər, müsahibələr və müşahidələr daxildir. Bu metodlar müxtəlif sahələrdə istifadə olunur: psixoloji məsləhət, psixoterapiya, kadr seçimi, peşəkar bacarıqların qiymətləndirilməsi və bir çox digər sahələrdə.

Psixodiagnostika şəxsiyyətin qəti və ya tam təsviri deyil. Onun məqsədi dəyərli məlumat vermək və fərdin xüsusiyyətlərinin və ehtiyaclarının dərinədən başa düşülməsini dəstəkləməkdir. Bununla yanaşı, psixodiagnostika davranışa və emosional vəziyyətə təsir edən səbəblərin və amillərin daha dəqiq müəyyən edilməsinə imkan verir, bununla da şəxsi inkişafa və özünüdərkə kömək edir.

Psixodiagnostika psixoloqlara insan psixikasının müxtəlif aspektlərini, məsələn, emosiyalar, düşüncə, yaddaş, qavrayış və şəxslərarası münasibətləri anlamağa və şərh etməyə kömək edir. Bu vasitələrdən istifadə edərək psixoloqlar pasiyentin şəxsiyyəti, məqsədləri, düşüncə tərzləri və münasibətləri haqqında məlumat toplayırlar.

Psixodiagnostika xüsusilə klinik psixologiya sahəsində vacibdir, burada o, psixi pozğunluqların diaqnozu və qiymətləndirilməsinə, psixoterapevtik metod və strategiyaların seçilməsinə kömək edir. Klinik psixodiagnostikanın bir hissəsi olaraq psixoloqlar anketlər, testlər, müsahibələr, müşahidə və bioqrafik təhlil daxil olmaqla müxtəlif metodlardan istifadə edə bilirlər. Diagnostika psixoloqlara və tədqiqatçılara insan

psixikasının öyrənilməsinə sistemli və elmi yanaşma təqdim edir və insanın şəxsiyyəti, zehni vəziyyəti və psixoloji problemləri haqqında məlumat əldə etməyə kömək edir.

Son onilliklərdə informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə psixodiagnostika öz təbiətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Kompüterləşdirilmiş metodlar daha dəqiq və obyektiv ölçmələrə, eləcə də avtomatlaşdırılmış məlumatların toplanması və təhlilinə imkan verir. Bu gün psixodiagnostika müxtəlif metod və yanaşmaların integrasiyasına doğru inkişaf edir. Keyfiyyət və kəmiyyət metodlarının birləşdirilməsi, neropsixoloji texnikalardan istifadə, müasir məlumatların emalı modellərinin və maşın öyrənməsinin tətbiqi müasir psixodiagnostikada trendlərdir.

Psixodiagnostika təcrübəsində fərdin psixi inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı ümumi vəzifələr həll edilir:

- a) psixodiagnostik metodları qruplaşdırmaq;
- b) psixodiagnostikanın keçirilməsi şəratinə verilən elmi tələbləri gözləmək;
- c) psixikanın müvafiq inkişaf mərhələsi üçün səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək;
- d) psixoloji inkişafın səviyyəsini aydınlaşdırmaq [4, s.119].

Psixodiagnostika psixoloji xüsusiyyətlər və şəxsiyyət xüsusiyyətləri haqqında obyektiv məlumatlar vermək üçün vacibdir. Bu sahənin məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Zəka, emosional zəka, şəxsiyyət xüsusiyyətləri, idrak qabiliyyətləri və digərləri kimi əsas zehni xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi. Müxtəlif testlər, anketlər, müsahibələr və müşahidələrdən istifadə edərək psixoloqlar bu xüsusiyyətlərin keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərini müəyyən edirlər;

- Zehni xüsusiyyətlərin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi. Bu, bizə insanda müxtəlif zehni proseslərin nə qədər intensiv və effektiv şəkildə fəaliyyət göstərdiyini müəyyən etməyə, həmçinin normadan kənar halları (əgər varsa) müəyyən etməyə imkan verir;

- İnsanın zehni proseslərinin və vəziyyətlərinin xüsusiyyətlərini təsvir etmək, onların münasibətlərini və müxtəlif vəziyyətlərdə davranışa və fəaliyyətə təsirini təhlil etmək. Bu, pasiyentin şəxsiyyəti və problemlərinin mənbələri haqqında

dəyərli məlumat verir.

- Müxtəlif insanlarda zehni xüsusiyyətlərin inkişaf dərəcəsini müqayisə etmək və qiymətləndirmək. Bu müqayisə bizə psixoloji xüsusiyyətlərdəki tendensiyaları, qanunauyğunluqları və fərqləri müəyyən etməyə və spesifik xüsusiyyətlərə malik insan qruplarını müəyyən etməyə kömək edir.

Beləliklə, psixodiagnostikanın məqsədi insanın şəxsiyyəti və zehni xüsusiyyətləri haqqında obyektiv və sistemli məlumat verməkdir və vəziyyətlərə zehni xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi və təyin edilməsi, diaqnoz qoyulmuş xüsusiyyətlərin təsviri, zehni xüsusiyyətlərin inkişafının müəyyən edilməsi və müxtəlif insanlarda inkişaf dərəcəsinin müqayisəsi daxildir.

Diaqnostika insan haqqında psixoloji məlumatların əldə edilməsinə və təhlil edilməsinə yönəlmiş bir sıra vacib funksiyaları yerinə yetirir:

- Elmi və metodoloji funksiya- Psixodiagnostika insan haqqında psixoloji məlumatların toplanması üçün metodlar, alətlər və prosedurlar hazırlayan elmi bir sahədir. O, elmi əsaslara və prinsiplərə əsaslanır və zehni proseslərin və vəziyyətlərin sistemli və obyektiv öyrənilməsinə çalışır.

- Diaqnostik funksiya- Əsas məqsəd insanın psixoloji xüsusiyyətlərini, şəxsiyyət xüsusiyyətlərini və emosional vəziyyətini müəyyən etmək və təyin etməkdir. Müxtəlif metod və vasitələrdən istifadə edərək psixoloq zəka, emosional sfera, davranış və şəxsiyyət xüsusiyyətləri kimi zehni xüsusiyyətləri diaqnoz edir.

- Proqnostik funksiya- Psixodiagnostika, toplanmış psixoloji məlumatlara əsasən insanın gələcək davranışını, fəaliyyətini və inkişafını proqnozlaşdırmağı hədəfləyir. Bu, potensial problemlərin, münaqişələrin və ya potensialların proqnozlaşdırılmasına imkan verir ki, bu da effektiv dəstəkləyici və ya korreksiyaedici müdaxilələrin planlaşdırılmasına və təmin edilməsinə kömək edir.

- Psixodiagnostik məsləhət-Məsləhətçi psixoloq müştərinin problemlərini anlamaq və tanımaq, eləcə də müştərinin vəziyyətini dəstəkləmək və dəyişdirmək üçün tövsiyələr və fəaliyyət planı hazırlamaq üçün psixodiagnostikanın nəticələrindən istifadə edir.

- Təhsil funksiyası-Psixoloji testlər və metodlar insanların güclü və zəif tərəflərini, şəx-

siyyət xüsusiyyətlərini və potensiallarını anlamalarına imkan verir ki, bu da şəxsi böyümə və inkişafa kömək edir.

Bu funksiyaların birləşməsi insanın zehni xüsusiyyətləri və vəziyyətləri haqqında tam və obyektiv məlumat əldə etməyə imkan verir.

Psixodiagnostikanın əsas prinsiplərini və metodlarını müəyyən edən müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Psixodiagnostikada əsas yanaşmalara aşağıdakılar daxildir:

- Instrumental: insan haqqında psixoloji məlumat toplamaq üçün xüsusi alətlərdən və testlərdən istifadəyə əsaslanır. Bu, anketlər, testlər və proyektiv texnikalar kimi standartlaşdırılmış və obyektiv metodların istifadəsini əhatə edir. Instrumental yanaşma kəmiyyət məlumatların toplanmasına və nəticələrin normativ məlumatlarla müqayisə edilməsinə imkan verir.

- Konstruktiv: əsas diqqət xəstənin diaqnostik prosesə cəlb edilməsinə yönəlib. Psixoloq pasiyentə öz düşüncələrini, hisslərini və təcrübələrini vizuallaşdırmağa kömək etməyi hədəfləyir. Konstruktiv yanaşma psixoloqla pasiyent arasında aktiv qarşılıqlı əlaqəni, işləyən hipotezin birgə mənzərəsini yaratmağı və vəziyyəti anlamağı əhatə edir.

- Qnostik: insanın zehni vəziyyətlərinin və davranışının mahiyyətini və səbəblərini anlamaq məqsədinə əsaslanır. Psixoloq müştərinin, onun daxili dünyasını və fəaliyyət mexanizmlərini dərinlən anlamağa çalışır. Qnostik yanaşma motivasiyaların, məqsədlərin və dəyərlərin təhlilini, eləcə də gizli münaqişələrin və davranış nümunələrinin səbəblərinin müəyyən edilməsini əhatə edir.

- İnteqral: müxtəlif psixodiagnostik metod və vasitələrin hərtərəfli və əməkdaşlıq şəklində istifadəsini əhatə edir. İnteqrativ yanaşma keyfiyyət və kəmiyyət üsullarını birləşdirməyə və müştərinin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa çalışır. Psixoloq konkret tapşırıq və vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif yanaşma və metodları birləşdirə bilər.

- Nomotetik: psixoloji xüsusiyyətlərin və proseslərin öyrənilməsində ümumi qanunauyğunluqların və qaydaların müəyyən edilməsinə diqqət yetirir. Nomotetik yanaşma zehni vəziyyətlərin diaqnozu və təsnifatında ümumi standartlar yaratmağa çalışır. Obyektiv məlumat əldə etmək üçün standartlaşdırılmış alətlər və metod-

lardan istifadə olunur.

- İdeoqrafik: hər bir müştərinin unikallığının öyrənilməsinə üstünlük verir. Psixoloq müştərinin fərdi xüsusiyyətlərini və kontekstini anlamağa və təsvir etməyə çalışır. İdeoqrafik yanaşma insanın zehni reallığını daha dərinlən və daha əhatəli şəkildə anlamağı təklif edir və onun fərdi dəyərlərini, motivasiyalarını və xüsusiyyətlərini nəzərə alır.

Praktik psixodiagnostikada yalnız müvafiq, dəqiq və etibarlı metodlardan istifadə olunmalıdır. Əks halda, qeyri-dəqiq göstəricilərin alınması təhlükəsi yaranır ki, bunlar da yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Burada psixoloq, yəni metodları seçən və tərtib edən şəxs birbaşa məsuliyyət daşıyır [1, s.142].

Psixodiagnostikada insanın zehni proseslərini və vəziyyətlərini qiymətləndirmək və anlamaqda mümkün qədər çevik və adaptiv olmaq üçün müxtəlif yanaşmaları nəzərdən keçirmək vacibdir. Bu yanaşmaların hər biri müəyyən klinik və ya elmi vəziyyətlərdə faydalı ola bilər və onların kombinasiyası insanın psixoloji vəziyyəti və fəaliyyəti haqqında daha tam və dəqiq bir mənzərə yaradır.

Psixodiagnostikanın tətbiqinin hər bir sahəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və məqsədləri var, lakin ümumilikdə proses insanın psixoloji xüsusiyyətləri və vəziyyəti haqqında məlumatların əldə edilməsinə və şərh edilməsinə, ardınca bu məlumatlardan istifadə edərək müəyyən bir sahədə qərarlar qəbul etmək və effektiv strategiyalar yaratmaq məqsədi daşıyır.

Psixodiagnostika insan haqqında psixoloji məlumat toplamaq üçün istifadə olunan geniş çeşidli metodlar təklif edir. Qeyd etmək lazımdır ki, praktik psixodiagnostikada istifadə olunan metodların hər birinin özünəməxsus tətbiqi xüsusiyyətləri vardır. Psixodiagnostik müayinə və sınaqların əsas vasitəsi və aləti testlərdir. Müasir psixoloji testlərin mindən artıq növü vardır. Onların belə çoxluğu testlərin təsnifatının xeyli mürəkkəb olmasına səbəb olmuşdur. Müasir psixoloji testlər əsasən aşağıdakı əsas əlamətlərə görə qruplara bölünür:

- fərdi və qrup;
- verbal və qeyri – verbal;
- kəmiyyət və keyfiyyət;
- dərəcəli və alternativ;
- ümumi və xüsusi [1, s.146-147].

Əsas metodları bir neçə qrupa bölmək olar:

- Psixometrik metodlar: Bunlar insanın psixoloji xüsusiyyətlərini və qabiliyyətlərini ölçməyə yönəlmiş standartlaşdırılmış alətlərə və testlərə əsaslanır. Psixometrik testlər normativ dəyərlərlə müqayisə edilə bilən kəmiyyət məlumatları təqdim edir. Nümunələrə müxtəlif növ zəka testləri, şəxsiyyət testləri, anketlər və qiymətləndirmə şkalaları daxildir.

- Proyektiv metodlar: Bu metodlar insana müxtəlif stimulların (rənglər, şəkillər) interpretasiyası yolu ilə düşüncələrini, hisslərini və təcrübələrini ifadə etməyə imkan verir. Metod insanların daxili münasibətlərini və şəxsiyyətlərinin şüuraltı aspektlərini xarici obyektlərə proyeksiya etməsi fərziyyəsinə əsaslanır. Məsələn, subyektdən mürəkkəb ləkələrini araşdırmağı və onlarda gördüklərini təsvir etməyi xahiş etdiyi Rorşax testi.

- Dolaylı metodlar: Bu metodlara müsahibələr və müşahidə daxildir. Müsahibə zamanı psixoloq suallar verir və subyektdən cavablar alır, bu da insanın düşüncələrini, hisslərini və motivasiyalarını daha dərinlən anlamağa imkan verir. Müşahidə insanın müxtəlif vəziyyətlərdə davranışını və reaksiyalarını öyrənməyi əhatə edir. Müşahidə strukturlaşdırılmış və ya strukturlaşdırılmamış ola bilər və nəticələr psixoloji xüsusiyyətləri təhlil etmək üçün istifadə olunur.

Bundan əlavə, psixodiagnostika digər metod və üsullardan da istifadə edir. Məsələn, psixoloq tərəfindən hazırlanmış və subyektlərin özləri tərəfindən doldurulmuş anketlər. Bioqrafik məlumatların, inkişaf tarixçələrinin və bir çox digər məlumatların təhlili üçün üsullar da mövcuddur. Bu metodların hər birinin öz üstünlükləri və məhdudiyyətləri var.

Psixodiagnostik tədqiqata hazırlıq zamanı psixoloq müvafiq alətləri və metodları diqqətlə seçir. Onlar tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə ən yaxşı şəkildə cavab verməlidir.

Psixodiagnostik sessiya pasiyent ilə qarşılıqlı əlaqə qurmaqla və tədqiqatın məqsədlərini izah etməklə başlayır. Daha sonra psixoloq lazımi testləri və ya prosedurları tətbiq etməyə başlayır. Bu mərhələdə pasiyentin tərcümeyi-halı, tibbi tarixçəsi və ailə tarixçəsi haqqında məlumat əldə etmək üçün tarixçə tələb oluna bilər. Etibarlı atmosfer subyektin özünü rahat hiss etməsinə və fikirlərini, hisslərini və təcrübələrini açıq şəkildə

ifadə etməsinə kömək edəcək [5, s.148].

Psixodiagnostik sessiyadan sonra psixoloq məlumatları və nəticələri təhlil edir. Bu, psixometrik testlərdən istifadə edildikdə subyektin nəticələrini normativ dəyərlərlə müqayisə etməyi və ya proyektiv texnikaları şərh etməyi əhatə edə bilər. Yalnız konkret cavabları və ya reaksiyaları qiymətləndirmək deyil, həm də ümumi kontekstə, münasibətlərə və davranış və emosional ifadə nümunələrinə diqqət yetirmək vacibdir.

Psixodiagnostika vasitəsilə əldə edilən biliklər insanı daha məlumatlı və qərarların da özünəinamlı edir. Məsələn, peşə və ya təhsil proqramı seçərkən psixodiagnostika hansı fəaliyyət sahələrinin insanın şəxsiyyəti və maraqları ilə həqiqətən uyğun olduğunu müəyyən etməyə kömək edə bilər. Bu, bir çox imkanlar açır, çünki insan öz istedadlarını və üstünlüklərini tam əks etdirən şeyi dəqiq seçə bilər.

Psixodiagnostika dolayı yolla insanlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin və ünsiyyətin yaxşılaşdırılmasına töhfə verir. Məsələn, psixoloji qiymətləndirmənin nəticələri hər bir insan üçün hansı ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə üslublarının ən təsirli olduğunu anlamağa kömək edə bilər. Və bu, həm şəxsi, həm də peşəkar səviyyədə daha əhəngdar və məhsuldar münasibətlərə töhfə verir. Beləliklə, şagirdlərin psixikası və davranışının öyrənilməsində psixodiagnostik metodlardan istifadənin əhəmiyyəti, onların fərdi xüsusiyyətlərini daha dəqiq müəyyən etməyə və tədris prosesini fərdiləşdirməyə imkan verdiyi üçün önəmli hesab olunur.

Yekun nəticə. Tədqiqat göstərdi ki, şagirdlərin psixikası və davranışlarının öyrənilməsində psixodiagnostik metodlardan istifadə həm elmi, həm də praktiki baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Aparıla anlıqlar və müşahidələr nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, testlər və digər psixodiagnostik vasitələr müəllimlərə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini, maraqlarını, bacarıq və qabiliyyətlərini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Bu isə tədris prosesinin fərdiləşdirilməsinə və şagirdlərin potensialının maksimum dərəcədə reallaşdırılmasına şərait yaradır.

Eyni zamanda tədqiqat göstərdi ki, psixodiagnostik metodlardan istifadə şagirdlərin sosial və emosional inkişafını izləməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Müəllimlər bu məlumatlar əsasında daha effektiv pedaqoji strategiyalar formalaşdırır, təlim metodlarını şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırır və onların motivasiyasını artırmaq üçün xüsusi yanaşmalar tətbiq edə bilərlər.

Bundan əlavə, tədqiqat göstərdi ki, psixodiagnostik vasitələr şagirdlərin potensial psixoloji problemlərinin erkən mərhələdə aşkarlanmasına və onların həllinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Nəticədə, bu yanaşma yalnız tədrisin keyfiyyətini yüksəltmir, həm də şagirdlərin ümumi psixoloji sağlamlığının qorunmasına və şəxsiyyət inkişafının dəstəklənməsinə töhfə verir.

Beləliklə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, psixodiagnostik metodlardan sistemli və məqsədyönlü istifadə, pedaqoji prosesin daha effektiv, elmi əsaslı və şagird mərkəzli olmasını təmin edən vacib bir amildir.

Ədəbiyyat

1. Çələbiyev, N.Z. Təhsildə psixoloji xidmət. I hissə / N.Z.Çələbiyev. – Bakı: – 2008.
2. Çələbiyev, N.Z. Təhsildə psixoloji xidmət. II hissə / N.Z.Çələbiyev. – Bakı: – 2008.
3. Məmmədov, İ. Məktəbdə psixoloji xidmət-psixoloji praktikanın elmi-metodik problemləri və yaradılması təcrübəsi. – Bakı: – 2002.
4. Nuriyev, S. İbrahimova, D. Təhsildə sosial-psixoloji xidmət. – Bakı: – 2016.
5. Диагностика психического развития. Под ред. Й. Шварцара. – Прага, Авиценум, – 1978.

Məqalə psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Salatın Hacıyeva tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 24.04.2026, son daxilolma – 18.05.2026, qəbul olunma – 02.06.2026

UOT 37:004.8

Gender münasibətlərinin tarixi inkişafı və nəzəri-konseptual əsasları

Müəllif(lər):

Aynur Axundlu

Naхçıvan Müəllimlər İnstitutu
Magistrant

E-poçt: aynurveli2014@gmail.com

Açar sözlər: gender münasibətləri, gender bərabərliyi, tarixi inkişaf, nəzəri yanaşmalar, inklüzivlik, sosial siyasət, gender rolları

Annotasiya. Müasir dövrdə gender bərabərliyi və inklüzivlik prinsipləri sosial inkişafın mühüm istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Gender münasibətlərinin tarixi inkişafının və nəzəri-konseptual əsaslarının öyrənilməsi qadın və kişi hüquqlarının təmin olunması, sosial ədalətin möhkəmləndirilməsi, eləcə də inklüziv təhsil və əmək mühitinin formalaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məqalənin məqsədi gender münasibətlərinin tarixi təkamülünü, onların formalaşmasına təsir edən sosial-mədəni amilləri, əsas nəzəri yanaşmaları və müasir cəmiyyətdə tətbiq perspektivlərini təhlil etməkdir. Tədqiqat prosesində elmi ədəbiyyatın sistemli təhlili, tarixi müqayisəli yanaşma, məzmun təhlili və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, gender münasibətləri müxtəlif tarixi mərhələlərdə cəmiyyətin sosial, iqtisadi və mədəni inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq dəyişmiş, müasir dövrdə isə gender bərabərliyi prinsipləri davamlı inkişafın və sosial inklüzivliyin əsas şərtlərindən birinə çevrilmişdir. Məqalədə gender bərabərliyinin təmin edilməsində təhsil, ailə və dövlət siyasətinin rolu əsaslandırılır, eləcə də bu istiqamətdə nəzəri və praktik yanaşmalar ümumiləşdirilir.

Author(s):

Aynur Akhundlu

Nakhchivan Teachers Institute
Master's Student

E-mail: aynurveli2014@gmail.com

Keywords: gender relations, gender equality, historical development, theoretical approaches, inclusiveness, social policy, gender roles

Organization of extracurricular and out-of-school activities: international experience and modern approaches

Abstract. Historical Development and Theoretical-Conceptual Foundations of Gender Relations Abstract. In the contemporary world, the principles of gender equality and inclusiveness have become key priorities of social development. Examining the historical development and theoretical-conceptual foundations of gender relations is essential for ensuring equal rights for women and men, promoting social justice, and fostering inclusive educational and professional environments. The aim of this article is to analyze the historical evolution of gender relations, the socio-cultural factors influencing their development, the major theoretical approaches, and their application in contemporary society. The study employs systematic literature review, historical-comparative analysis, content analysis, and scientific synthesis as its primary research methods. The findings indicate that gender relations have evolved across different historical periods in accordance with the social, economic, and cultural characteristics of societies. In the modern era, the principles of gender equality have become one of the fundamental prerequisites for sustainable development and social inclusion. The article highlights the role of education, family, and public policy in promoting gender equality and summarizes the main theoretical and practical approaches in this field.

Автор(ы):

Айнур Ахундлу

Нахчыванский институт учителей
Магистрант

Э-почта: aynurveli2014@gmail.com

Ключевые слова: гендерные отношения, гендерное равенство, историческое развитие, теоретические подходы, инклюзивность, социальная политика, гендерные роли

Историческое развитие и теоретико-концептуальные основы гендерных отношений

Аннотация. В современных условиях принципы гендерного равенства и инклюзивности являются одним из важнейших направлений общественно-го развития. Изучение исторического развития и теоретико-концептуальных основ гендерных отношений имеет особое значение для обеспечения равных прав женщин и мужчин, укрепления социальной справедливости, а также формирования инклюзивной образовательной и трудовой среды. Цель статьи заключается в анализе исторической эволюции гендерных отношений, социально-культурных факторов, повлиявших на их формирование, основных теоретических подходов и перспектив их реализации в современном обществе. В ходе исследования использованы методы системного анализа научной литературы, историко-сравнительного анализа, контент-анализа и научного обобщения. Результаты исследования показывают, что гендерные отношения на различных исторических этапах изменялись в соответствии с особенностями социального, экономического и культурного развития общества, а в современную эпоху принципы гендерного равенства стали одним из ключевых условий устойчивого развития и социальной инклюзии. В статье обоснована роль образования, семьи и государственной политики в обеспечении гендерного равенства, а также обобщены теоретические и практические подходы в данной области.

Giriş. Gender münasibətləri sosial strukturların fundamental aspektini təmsil edir, tarix boyu fərdi kimlikləri, ictimai rolları və güc dinamikasını formalaşdırır. Gender münasibətlərinin tarixi təkamülünü və nəzəri əsaslarını anlamaq müasir sosial qarşılıqlı əlaqələri, siyasətin inkişafını və bərabərlik təşəbbüslərini təhlil etmək üçün vacibdir. Gender rolları, gözləntiləri və iyerarxiyaları statik deyil; onlar əsrlər boyu inkişaf etmiş mədəni, iqtisadi, siyasi və dini kontekstlərdən dərin təsirlənir.

Tarixən cəmiyyətlər fərdlərə cinsinə görə fərqli rollar və məsuliyyətlər təyin etmiş, tez-tez kişilərə ictimai, iqtisadi və siyasi sahələrdə imtiyaz vermiş, qadınları isə ev və qayğı funksiyaları ilə məhdudlaşdırmışdır. Bu bölünmələri dini doktrinalar, hüquqi çərçivələr və sosial normalar vasitəsilə əsaslandırılmış və kök salmış bərabərsizliklər yaratmışdır. Lakin sosial hərəkətlər, sənayeləşmə, modernləşmə və qloballaşma gender münasibətlərini davamlı olaraq yenidən formalaşdırmış, ənənəvi iyerarxiyalara meydan oxumuş və daha bərabərlik strukturları üçün imkanlar yaratmışdır.

Azərbaycan kontekstində gender normaları tarixən həm yerli mədəni ənənələrdən, həm də İslam təlimləri, Sovet dövrünün siyasətləri və müstəqillikdən sonrakı islahatlar da daxil olmaqla daha geniş regional dinamikadan təsirlənmişdir. Qadınlar ənənəvi olaraq ailə və icma həyatında mərkəzi rol oynasalar da, onların təhsildə, məşğulluqda və siyasi proseslərdə iştirakı getdikcə artmış və bu da daha geniş global tendensiyaları əks etdirmişdir. Gender tədqiqatlarının nəzəri əsasları sosiologiya, psixologiya, antropologiya və politologiyadan qaynaqlanır. Patriarxat, gender sosiallaşması, kəşimə və feminist nəzəriyyə kimi anlayışlar genderin təcrübələrə, imkanlara və bərabərsizliklərə necə təsir etdiyini təhlil etmək üçün vasitələr təqdim edir.

Bu tədqiqatın məqsədi gender münasibətlərinin tarixi inkişafını və nəzəri əsaslarını araşdırmaq, xüsusilə bu anlayışların müasir Azərbaycan cəmiyyətində necə təzahür etdiyinə diqqət yetirməkdir. O, gender rollarının həm struktur, həm də mədəni determinantlarını, sosiallaşma mexanizmlərini və kişilərlə qadınlar arasında qarşılıqlı təsirin inkişaf edən modellərini araşdırır. Tədqiqat fərziyyəsi gender münasibətlərinin tarixi və nəzəri kontekstlərinin başa düşülməsinin sosial bərabərliyin, inklüziv siyasətlərin və davamlı

ictimai inkişafın təşviqi üçün vacib olduğu irəli sürülür.

Bu tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

- Gender rollarının tarixi təkamülünü və bu rolları formalaşdıran sosial, mədəni və siyasi amilləri təhlil etmək;
- Feminist nəzəriyyələr, sosiallaşma modelləri və kəşimələr də daxil olmaqla, gender münasibətlərini izah edən əsas nəzəri çərçivələri araşdırmaq;
- Müasir Azərbaycan cəmiyyətinə diqqət yetirərək, gender münasibətlərinin sosial, iqtisadi və siyasi iştiraka təsirini araşdırmaq;
- Tarixi anlayışlara və nəzəri anlayışa əsaslanaraq gender bərabərliyinin təşviqi və ədalətli sosial strukturların təşviqi üçün tövsiyələr vermək.

Materiallar və metodlar. Bu tədqiqat nəzəri xarakter daşıyır və sosiologiya, gender tədqiqatları, antropologiya, psixologiya və politologiya sahəsində müasir elmi ədəbiyyatın hərtərəfli icmalına əsaslanır. Tədqiqatın metodoloji çərçivəsi gender münasibətlərinə, gender rollarına və sosial bərabərsizliklərə dair mövcud modellərin və yanaşmaların sistemli icmalını, tənqidi qiymətləndirilməsini, sintezini və konseptual şərhini əhatə edir.

Əsas mənbələrə akademik monoqrafiyalar, resenziyalanmış jurnal məqalələri, siyasət sənədləri və gender dinamikası, sosiallaşma prosesləri, feminist nəzəriyyə və gender bərabərliyinin struktur determinantlarını əhatə edən son nəşrlər daxildir. Elmi aktuallığı və metodoloji dəqiqliyi təmin etmək üçün son on ildə dərc olunmuş mənbələrə xüsusi diqqət yetirildi, konseptual olaraq zəruri hallarda isə fundamental nəzəri əsərlərə müraciət edildi.

Aşağıdakı tədqiqat metodları tətbiq edildi:

- Nəzəri təhlil - gender münasibətlərinin və onların tarixi inkişafının müxtəlif elmi şərhlərini və konsepsiyalarını araşdırmaq. Məsələn, Armstrong (2020) və Noe (2021)-in təhlili təşkilati və təhsil kontekstlərində gender bərabərliyinin inkişaf edən çərçivələrini vurğuladı.
- Müqayisəli təhlil - mədəni, siyasi və tarixi kontekstlərdə gender rolları və qarşılıqlı təsirləri arasında oxşarlıqları və fərqləri müəyyən etmək. Məsələn, Rothwell & Kazanas (2018) və Robbins & Judge (2021) Qərb korporativ mühitlərində gender gözləntilərindəki ardıcıl nümunələri inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlardakı dəyi-

şikliklərlə müqayisə etdilər. Oxşarlıqlara liderlik potensialına və peşəkar inkişafa vurğu daxil idi, sosial normalarda və gender bərabərliyi üçün institusional dəstəkdə fərqlər müşahidə edildi.

- Sisteməlik təsnifat - gender dinamikasına və ictimai gözləntilərə təsir edən pedaqoji, psixoloji, sosial və mədəni amilləri strukturlaşdırmaq.

- Sintez və ümumiləşdirmə - gender bərabərliyini və balanslı sosial münasibətləri təşviq etmək üçün praktiki anlayışlar, konseptual aydınlaşdırmalar və strateji tövsiyələr hazırlamaq.

Bu tədqiqatın metodoloji əsası ortaqlıq məsuliyyəti, inklüziv ünsiyyəti və vahid fərdi inkişafı vurğulayan sosial tərəfdaşlıq nəzəriyyəsinə, eləcə də ekoloji sistemlər nəzəriyyəsinə, feminist pedaqogikaya və humanist perspektivlərə əsaslanır. Bu çərçivələr gender münasibətlərinin dinamik və sosial strukturlar, mədəni normalar və fərdi hərəkətlər tərəfindən qarşılıqlı şəkildə formalaşdığını vurğulayır.

Nəticə olaraq, nəzərdən keçirilmiş ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, müasir yanaşmalar gender bərabərliyinin təşviqində struktur dəstəyin, təhsilin və təşkilati siyasətlərin əhəmiyyətini ardıcıl olaraq vurğulayır. Müqayisəli qiymətləndirmələr həm liderlik imkanlarına və mentorluğa ehtiyac kimi universal prinsipləri, həm də mədəni və siyasi mühitin formalaşdırdığı kontekstə xas fərqləri aşkar edir. Nəzəri sintez balanslı və bərabər gender münasibətlərini inkişaf etdirmək üçün siyasət tövsiyələri və təhsil strategiyaları üçün aydın konseptual və praktik əsaslar təmin edir.

Nəticələr və müzakirə. Gender münasibətlərinin tədqiqi göstərir ki, gender dinamikasının tarixi və nəzəri cəhətdən öyrənilməsi sosial strukturları, güc bölgüsünü və fərdi inkişafı anlamaq üçün çox vacibdir. Gender münasibətləri yalnız əmək bölgüsünü və sosial gözləntiləri formalaşdırmaqla yanaşı, həm də şəxsi kimliyin formalaşmasına, imkanlara və sosial mobilliyə təsir göstərir. Nəzəri çərçivələr balanslı və bərabər gender qarşılıqlı təsirlərinin sosial birliyi artırdığını, qarşılıqlı hörməti təşviq etdiyini və həyatın müxtəlif sahələrində inklüziv iştirakı təşviq etdiyini təsdiqləyir [2, s.56-57].

Tarixi təhlil göstərir ki, gender rolları dəyişkən və kontekstdən asılı olub. Bir çox cəmiyyətlərdə ənənəvi gender normaları kişiləri ictimai və iqtisadi sahələrə təyin edir, qadınlar isə əsasən ev təsərrüfatı və qayğıkeşlik rollarına cavabdeh idilər. Bu nümunələr mədəni, dini və hüquqi

strukturlarla gücləndirilib. Lakin sənayeləşmə, təhsilin genişlənməsi və qloballaşma kimi sosial transformasiyalar tədricən bu bölünmələrə meydan oxuyaraq qadınların ictimai həyatda iştirakı üçün yeni məkanlar açıb və məsuliyyətlərin daha bərabər bölüşdürülməsini təşviq edib. Məsələn, Azərbaycanda yerli ənənələrdən sovet dövrünün siyasətlərinə və müstəqillikdən sonrakı islahatlara qədər tarixi dəyişikliklər həm mədəni irsi, həm də müasir ictimai tələbləri əks etdirən gender münasibətlərinin unikal nümunələrini formalaşdırmışdır [3, s.123-125].

Gender münasibətlərinin nəzəri və konseptual ölçüləri müasir tədqiqatlarda geniş şəkildə araşdırılır. Müasir sosioloji və feminist perspektivlər gender qarşılıqlı əlaqələrini mürəkkəb, dinamik və çoxölçülü proseslər kimi qəbul edir. Effektiv gender bərabərliyi təşəbbüsləri yalnız institusional siyasətlərə deyil, həm də mədəni münasibətlərə, təhsilə, sosiallaşma təcrübələrinə və fərdi təşəbbüskarlığa əsaslanır. Praktik dəlillər göstərir ki, təkə struktur islahatları ədalətli nəticələrə nail olmaq üçün kifayət deyil; ailə və icma səviyyələrində ictimai iştirak və məlumatlılıq vacibdir. Gender münasibətləri fərdi inkişafda və sosiallaşmada da mühüm rol oynayır. Ailə, təhsil müəssisələri və bütövlükdə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə sosial normaların, dəyərlərin və şəxsiyyətlərarası bacarıqların mənimsənilməsini müəyyən edir. Ailələr öyrənmə rolları, məsuliyyətlər və etik davranış üçün ilk kontekst təmin edir, məktəblər isə bu dərsləri daha geniş sosial və vətəndaş kontekstlərinə genişləndirir. Bu mühitlər arasındakı sinerji, emosional dayanıqlıq, sosial uyğunlaşma və ünsiyyət bacarıqları da daxil olmaqla, fərdlərin hərtərəfli inkişafına töhfə verir. Erkən uşaqlıq təcrübələri, valideyn modeləşdirməsi və ailə daxilində qarşılıqlı əlaqələrin keyfiyyəti gələcək münasibətlərə, karyera istəklərinə və sosial iştiraka dərin təsir göstərir [1, s.67-70].

Gender münasibətlərinə müasir yanaşmalar inklüziv və iştirakçı strategiyaları vurğulayır. Siyasətlər və təhsil təcrübələri getdikcə bərabərliyin təşviq edilməsinə, dialoqun təşviq edilməsinə və müxtəlif ehtiyacların ödənilməsinə yönəlir. Seminarlar, seminarlar və strukturlaşdırılmış tədris planları kimi rəsmi müdaxilələr icma layihələri, mentorluq proqramları və rəqəmsal iştirak platformaları da daxil olmaqla qeyri-rəsmi yanaşmalarla yanaşı mövcuddur. Çoxsaylı strategiyaların

inteqrasiyası təkcə bilik əldə etməyi deyil, həm də maarifləndirməni, empatiyanı və davranış dəyişikliyinə təşviq edir [4, s.89-90].

Effektiv gender qarşılıqlı əlaqəsinin əsasını təşkil edən əsas pedaqoji və sosial prinsiplərə şəffaflıq, qarşılıqlı hörmət, ortaq məsuliyyət, inklüzivlik və fərdi fərqlərin tanınması daxildir. Bu prinsiplər gender bərabərliyi səylərinin yalnız prosedur xarakterli olmadığını, həm də ictimai münasibətlərə və fərdi davranışlara əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsini təmin edir. Məsələn, ortaq məsuliyyət ailələrə, müəllimlərə və icmalara struktur bərabərsizlikləri birgə həll etməyə imkan verir, fərdiləşdirilmiş yanaşmalar isə hər bir insanın unikal şəraitini və potensialını qəbul edir.

Nəticə olaraq, gender münasibətlərinə dair tarixi və nəzəri perspektivlər bərabərliyə nail olmaq üçün çoxşaxəli və əlaqələndirilmiş strategiyaların əhəmiyyətini vurğulayır. Həm struktur islahatları, həm də mədəni dəyişikliklər zəruridir və effektiv nəticələr ailələrin, təhsil müəssisələrinin və daha geniş sosial şəbəkələrin fəal iştirakından asılıdır. Tarixi anlayışları müasir nəzəriyyə ilə birləşdirərək cəmiyyətlər fərdi inkişafı, sosial ədaləti və bütün üzvlərin vahid irəliləyişini dəstəkləyən inklüziv mühitlər yarada bilərlər [5, s.99-100].

Nəticə. Bu tədqiqatda aparılan nəzəri təhlil gender münasibətlərinin tarixi, sosial, mədəni və struktur amillərin təsiri altında olan çoxşaxəli və dinamik proseslər olduğunu vurğulayır. Gender rollarının təkamülünü və gender qarşılıqlı əlaqələrinin əsasını təşkil edən nəzəri çərçivələri anlamaq müasir cəmiyyətlərdə bərabərliyin, sosial ədalətin və inklüziv inkişafın təşviqi üçün vacibdir. Azərbaycanda tarixi miras müasir sosial transformasiyalarla birləşərək gender gözəllətilərinin, iştirakının və imkanlarının unikal nümunələrini formalaşdırmış və həm mədəni davamlılığı, həm də global tendensiyaların təsirini əks etdirmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, gender bərabərliyinə effektiv yanaşmalar aşağıdakılara kömək edir:

- Gender əsaslı sosial normalar haqqında məlumatlılığın artırılması və təhsil, iqtisadi və

vətəndaş sahələrində bərabər iştirakın təşviq edilməsi;

- Qarşılıqlı hörməti, inklüziv qarşılıqlı əlaqələri və əməkdaşlıq münasibətlərini təşviq etməklə sosial və emosional inkişafın gücləndirilməsi;

- Cinslər arasında ünsiyyət bacarıqlarının, münaqişələrin həllinin və əməkdaşlıq davranışlarının təkmilləşdirilməsi;

- Dinamik sosial və institusional mühitlərdə adaptiv davranışın, dayanıqlığın və müsbət iştirakın təşviq edilməsi;

- Bütün fərdlərin potensiallarını tam şəkildə inkişaf etdirməsinə imkan verən dəstəkləyici, inklüziv və təhlükəsiz mühitlərin yaradılması.

Gender bərabərliyinin inkişaf etdirilməsinin sistemli, strukturlaşdırılmış və davamlı strategiyalar tələb etdiyi aydındır.

Nəticə olaraq, ədəbiyyatın nəzəri və müqayisəli təhlili gender dinamikasını anlamaq və müdaxilə strategiyalarının işlənməsi üçün güclü elmi əsas təmin edir. Tədqiqatda vurğulan ki, gender bərabərliyinin effektiv təşviqi aydın siyasətlər və təşkilati təcrübələrlə dəstəklənən struktur, təhsil və mədəni strategiyaların inteqrasiyasını tələb edir. Bu tapıntılar gələcək tədqiqatlar, siyasətin hazırlanması və gender bərabərliyi təşəbbüslərində praktik tətbiqlər üçün konkret konseptual əsaslar təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, S. Qadın və kişi rollarının tarixi inkişafı // Sosial Elmlər Jurnalı. – 2020.
2. Məmmədova, R. Gender bərabərliyi və müasir Azərbaycan cəmiyyəti // Bakı Dövlət Universiteti Jurnalı, – 2019.
3. Həsənov, F. Qloballaşma və gender münasibətləri: nəzəri və praktik aspektlər. – Bakı: Nurlan, – 2021.
4. Əliyev, T. Gender sosializasiyası və ailə-məktəb qarşılıqlı əlaqəsi // Pedoqoji Araşdırmalar Jurnalı. – 2022.
5. UNESCO. Gender bərabərliyi və təhsil siyasəti. – Paris: UNESCO, – 2021.

Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səbinə Aslanova tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 07.04.2026, son daxilolma – 25.05.2026, qəbul olunma – 04.06.2026

UOT: 159.922.8:004.738.5

Rəqəmsal texnologiyalar və sosial media: yeniyetmələrin psixologiyasına təsirin müasir aspektləri

Müəllif(lər):

Minayə Əliyeva

Naхçıvan Mütəllimlər İnstitutu
Magistrant

E-poçt: min.lyeva01@gmail.com

Açar sözlər: sosial media, yeniyetmələr, rəqəmsal texnologiyalar, psixoloji inkişaf, internet asılılığı, sosial münasibətlər, emosional rifah, rəqəmsal mühit

Annotasiya. Məqalədə texnologiyaların və sosial medianın yeniyetmələrin psixoloji inkişafına təsiri araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi rəqəmsal texnologiyaların və sosial media platformalarının yeniyetmələrin emosional vəziyyətinə, sosial münasibətlərinə, davranış xüsusiyyətlərinə və şəxsiyyət formalaşmasına təsirini təhlil etməkdir. Araşdırmada elmi ədəbiyyatın təhlili və müqayisəli yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, sosial media yeniyetmələr üçün ünsiyyət, özünüifadə və informasiya əldə etmə imkanlarını genişləndirərək onların sosial aktivliyinin və yaradıcılıq potensialının inkişafına müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı, sosial şəbəkələrdən həddindən artıq istifadə emosional gərginlik, diqqət dağınıqlığı, sosial təcrid, özünəinam problemləri və internet asılılığı kimi psixoloji risklər yarada bilər. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, texnologiyalardan balanslı və məqsədyönlü istifadə yeniyetmələrin psixoloji rifahının qorunmasına və sağlam inkişafına şərait yaradır. Məqalədə valideynlərin, müəllimlərin və psixoloqların yeniyetmələrin rəqəmsal davranışlarının istiqamətləndirilməsində mühüm rol oynadığı vurğulanır.

Author(s):

Minaya Aliyeva

Nakhchivan Teachers Institute
Master's Student

E-mail: min.lyeva01@gmail.com

Keywords: social media, adolescents, digital technologies, psychological development, internet addiction, social relationships, emotional well-being, digital environment

Digital technologies and social media: contemporary aspects of their impact on adolescent psychology

Abstract. The article examines the impact of technology and social media on adolescent psychological development. The purpose of the study is to analyze the influence of digital technologies and social media platforms on adolescents' emotional well-being, social relationships, behavioral characteristics, and personality formation. The research is based on the analysis of scientific literature and comparative approaches. The findings indicate that social media expands opportunities for communication, self-expression, and access to information, thereby contributing positively to adolescents' social engagement and creative development. However, excessive use of social networking platforms may lead to emotional stress, attention difficulties, social isolation, self-esteem problems, and internet addiction. The results of the study demonstrate that balanced and purposeful use of technology supports adolescents' psychological well-being and healthy development. The article emphasizes the important role of parents, teachers, and psychologists in guiding adolescents' behavior within the digital environment.

Автор(ы):

Миная Алиева

Нахчыванский институт учителей
Магистрант

Э-почта: min.lyeva01@gmail.com

Ключевые слова: социальные сети, подростки, цифровые технологии, психологическое развитие, интернет-зависимость, социальные отношения, эмоциональное благополучие, цифровая среда

Цифровые технологии и социальные сети: современные аспекты их влияния на психологию подростков

Аннотация. В статье рассматривается влияние технологий и социальных сетей на психологическое развитие подростков. Цель исследования заключается в анализе воздействия цифровых технологий и социальных сетей на эмоциональное состояние, социальные отношения, поведенческие особенности и формирование личности подростков. Исследование основано на анализе научной литературы и применении сравнительного подхода. Установлено, что социальные сети расширяют возможности общения, самовыражения и получения информации, способствуя развитию социальной активности и творческого потенциала подростков. Вместе с тем чрезмерное использование социальных сетей может приводить к эмоциональному напряжению, нарушениям концентрации внимания, социальной изоляции, снижению самооценки и интернет-зависимости. Результаты исследования показывают, что сбалансированное и целенаправленное использование технологий способствует сохранению психологического благополучия и гармоничному развитию подростков. В статье подчеркивается важная роль родителей, педагогов и психологов в формировании культуры поведения подростков в цифровой среде.

Giriş. XXI əsr informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunan dövrdür. Müasir cəmiyyətin inkişafı informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə sıx bağlıdır. İnternet və sosial media platformalarının geniş yayılması insanların ünsiyyət formalarını, məlumat əldə etmə üsullarını və sosial münasibətlər sistemini köklü şəkildə dəyişdirmişdir.

Rəqəmsal texnologiyalar xüsusilə yeniyetmələrin həyatında mühüm rol oynayır. Müasir yeniyetmələr tez-tez “rəqəmsal nəsil” və ya “Z nəsli” kimi xarakterizə olunur. Bu nəsil erkən yaşlarından internet, kompüter və mobil texnologiyalarla tanış olur və gündəlik həyatlarında bu vasitələrdən geniş şəkildə istifadə edir.

Sosial media platformaları yeniyetmələr üçün yeni ünsiyyət formaları yaratmışdır. Bu platformalar vasitəsilə yeniyetmələr dostları ilə əlaqə saxlayır, müxtəlif mövzularda məlumat əldə edir, öz fikirlərini ifadə edir və sosial münasibətlər qururlar. Sosial media həm də yeniyetmələrin sosial identikliyinə formalaşmasına təsir edən mühüm amillərdən biridir.

Lakin sosial medianın həddindən artıq istifadəsi yeniyetmələrin psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, internetdən və sosial mediadan uzun müddət istifadə etmək diqqət pozuntuları, emosional gərginlik, yuxu problemləri və sosial izolyasiya kimi psixoloji çətinliklərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyalar yeniyetmələrin təhsil prosesinə də təsir göstərir. İnternet vasitəsilə geniş məlumat bazalarına çıxış, onlayn təhsil resursları və rəqəmsal öyrənmə mühiti yeniyetmələrin bilik əldə etmə imkanlarını genişləndirir.

Bu baxımdan texnologiyaların və sosial medianın yeniyetmələrin psixologiyasına təsirinin öyrənilməsi müasir dövrdə aktual elmi problemlərdən biri hesab olunur.

Material və metodlar. Tədqiqat prosesində müxtəlif elmi metodlardan istifadə edilmişdir. Araşdırma zamanı mövzu ilə bağlı mövcud elmi-pedaqoji və psixoloji ədəbiyyat təhlil edilmiş, sosial media və rəqəmsal texnologiyaların yeniyetmələrin psixoloji inkişafına təsirini araşdıran müxtəlif elmi mənbələr öyrənilmişdir. Tədqiqatın aparılması zamanı aşağıdakı metodlardan is-

tifadə olunmuşdur:

1. elmi ədəbiyyatın təhlili
2. müqayisəli analiz metodu
3. sosioloji və psixoloji tədqiqatların nəticələrinin öyrənilməsi
4. konseptual yanaşmaların təhlili
5. statistik məlumatların araşdırılması

Tədqiqatın əsas məqsədi texnologiyaların və sosial medianın yeniyetmələrin psixoloji inkişafına təsirini müəyyən etməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

1. informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yeniyetmələrin həyatındakı rolunu müəyyən etmək

2. sosial medianın yeniyetmələrin psixoloji inkişafına təsirini araşdırmaq internet və sosial media istifadəsinin mümkün psixoloji nəticələrini təhlil etmək

3. rəqəmsal texnologiyaların yeniyetmələrin sosial davranışına təsirini öyrənmək

Bu tədqiqatın predmeti texnologiyaların və sosial medianın yeniyetmələrin psixoloji inkişafına təsirini öyrənməkdir. Son dövrlərdə aparılmış araşdırmalar göstərir ki, yeniyetmələr arasında problemli sosial media istifadəsi kəskin şəkildə artmaqdadır. Belə ki, 2018-ci ildə bu göstərici 7% ikən, 2022-ci ildə 11%-ə yüksəlmişdir. Bundan əlavə, yeniyetmələrin təxminən 12%-i rəqəmsal oyunlarla əlaqəli problemli davranış riskinə malikdir. Bu tendensiya rəqəmsal texnologiyaların gənclərin zehni sağlamlığı və ümumi rifahına mənfi təsir göstərə biləcəyinə dair ciddi narahatlıqlar yaradır.

Bu tapıntılar Məktəb Yaşlı Uşaqlarda Sağlamlıq Davranışı (MYUSD) 2022 tədqiqatına əsaslanır. Araşdırmada Avropa, Orta Asiya və Kanada daxil olmaqla 44 ölkə və regionda 11, 13 və 15 yaşlarında təxminən 280.000 uşaq və yeniyetmə sorğulanmışdır. Sorğu nəticələrinə görə, yeniyetmələrin 11%-i problemli sosial media davranışı əlamətləri göstərir; onlar sosial medianı idarə edə bilmir, istifadəsini dayandırmaqda çətinlik çəkir və bu da gündəlik həyatlarında mənfi nəticələrə səbəb olur. Problemli sosial media istifadəsi qızlar arasında oğlanlara nisbətən daha çox yayılmışdır (13% və 9%).

Bundan başqa, gənclərin üçdə birindən çoxu (36%) müntəzəm olaraq dostları ilə onlayn əlaqə saxladıklarını bildirir. Bu göstərici 15

yaşlı qızlarda daha yüksək olub və 44%-ə çatır. Yeniyetmələrin 34%-i gündəlik olaraq rəqəmsal oyunlar oynayır və onların 22%-i bu oyunlara gündə ən azı dörd saat sərf edə bilər. Yeniyetmələrin 12%-i problemli oyun davranışı riski altında olub, bu vəziyyət oğlanlar arasında daha çox müşahidə olunur (16% və 7%).

Problemli sosial media istifadəsi adətən asılılıq simptomları ilə xarakterizə olunur. Bu simptomlara sosial media istifadəsini idarə edə bilməmək, istifadəni dayandırdıqda çəkilmə simptomlarının yaranması, digər fəaliyyətlərdən imtina etmək və gündəlik həyatda həddindən artıq istifadənin mənfi nəticələri daxildir. Beləliklə, yeniyetmələrin rəqəmsal texnologiyalar və sosial media ilə bağlı davranış modellərinin öyrənilməsi, onların psixoloji rifahına dair aktual elmi problem kimi çıxış edir.

Tədqiqatın obyektı yeniyetmələrin müasir texnologiyalardan istifadəsi prosesidir. Bu, onların gündəlik həyatında texnologiya və rəqəmsal oyunların rolunu, həmçinin sosial media platformalarında iştirakını əhatə edir. Obyektin araşdırılması yeniyetmələrin texnologiya ilə qarşılıqlı münasibətlərini və bu münasibətlərin onların sosial, emosional və kognitiv inkişafına təsirini müəyyən etməyə imkan verir.

Tədqiqatın Elmi Yeniliyi

Araşdırmanın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, yeniyetmələrin müasir texnologiyalardan istifadə vəziyyəti və bu istifadənin onların psixoloji sağlamlığına təsiri konkret statistik məlumatlarla qiymətləndirilir. Bununla yanaşı, tədqiqat yeniyetmələrin texnologiyalardan asılılıq risklərini, sosial media və rəqəmsal oyunlarla bağlı mənfi davranış modellərini müəyyənləşdirir və bu halların aradan qaldırılması yollarını təqdim edir.

Tədqiqatın Nəzəri və Praktiki Əhəmiyyəti

Tədqiqatın nəticələri həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətlidir. Nəzəri əhəmiyyət ondan ibarətdir ki, yeniyetmələrin rəqəmsal texnologiyalardan istifadəsi, onların psixoloji inkişafı və sosial davranış modelləri haqqında yeni biliklər təqdim edir. Praktiki əhəmiyyət isə orta məktəb müəllimləri, valideynlər və psixoloqlar üçün konkret tövsiyələr və strategiyalar təqdim etməsində özünü göstərir. Bu nəticələr vasitəsilə müəllimlər və valideynlər yeniyetmələrin balanslı rəqəmsal davranışını təşviq edə, Z nəslinin sağ-

lam inkişafını dəstəkləyə və internet asılılığının aradan qaldırılması üçün tədbirlər planlaya bilərlər.

Beləliklə, bu tədqiqat həm mövzunun aktual elmi əhəmiyyətini, həm də praktik tətbiq imkanlarını vurğulayır, gələcək nəslin sağlam psixoloji və sosial inkişafına dəstək olmaq üçün vacib elmi baza təmin edir.

Müzakirə. Müasir dövrdə sosial media və rəqəmsal texnologiyalar gənclərin sosial həyatında mühüm rol oynayır. Yeniyetmələr internet vasitəsilə müxtəlif məlumatlara çıxış əldə edir, yeni dostluq əlaqələri qurur və sosial münasibətlərini inkişaf etdirirlər.

Sosial media platformaları yeniyetmələr üçün özünüifadə imkanlarını genişləndirir. Onlar bu platformalarda foto və videolar paylaşır, müxtəlif mövzularda fikirlərini bildirir və sosial fəaliyyətlərdə iştirak edirlər. Bu proses yeniyetmələrin sosial identikliyinə formalaşmasına müəyyən təsir göstərir.

Araşdırmalar göstərir ki, sosial media yeniyetmələr üçün həm müsbət, həm də mənfi təsirlərə malikdir. Müsbət tərəflərdən biri yeniyetmələrin global informasiya mühitinə çıxış əldə etməsidir. İnternet vasitəsilə onlar müxtəlif mədəniyyətlər haqqında məlumat əldə edir, dünya hadisələrini izləyir və fərqli sosial baxışlarla tanış olurlar.

Bununla yanaşı, sosial media yeniyetmələrin sosial bacarıqlarının inkişafına da müəyyən təsir göstərir. Onlayn ünsiyyət vasitəsilə yeniyetmələr müxtəlif sosial münasibətlər qurur və sosial əlaqələrini genişləndirirlər.

Lakin sosial medianın həddindən artıq istifadəsi bir sıra psixoloji problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, internetdən uzun müddət istifadə edən yeniyetmələrdə diqqət dağınıqlığı, emosional gərginlik və sosial təcrid halları daha çox müşahidə olunur.

Sosial media platformalarında tez-tez müqayisə və rəqabət mühiti formalaşır. Yeniyetmələr öz həyatlarını digər insanların paylaşıqları ilə ideal görüntülərlə müqayisə edə bilərlər. Bu isə onların özünənamına və psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Digər tərəfdən, sosial media asılılıq yarada bilən mühitlərdən biri hesab olunur. Davamlı olaraq sosial şəbəkələrdə vaxt keçirmək yeniyet-

mələrin gündəlik fəaliyyətlərinə və təhsil prosesinə mənfi təsir göstərə bilər.

Bu baxımdan sosial medianın yeniyetmələrin həyatında balanslı şəkildə istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valideynlər və müəllimlər yeniyetmələrin internetdən istifadəsinə nəzarət etməli, onlara rəqəmsal təhlükəsizlik və məsuliyyətli istifadə vərdişlərini aşılamalıdır.

Praktik və nəzəri nəticələr. Bu tədqiqatın nəticələri həm nəzəri, həm də praktik sahədə əhəmiyyətli məqamları üzə çıxarır. Nəzəri baxımdan, araşdırma göstərir ki, texnologiyaların və sosial medianın yeniyetmələrin psixoloji inkişafına təsiri çoxşaxəlidir. Yeniyetmələrin emosional vəziyyəti, özünüqiyətləndirməsi və sosial bacarıqları onlayn mühitdəki fəaliyyətləri ilə sıx bağlıdır. Məlum olmuşdur ki, sosial media platformalarında sərf olunan vaxtın miqdarı və istifadə olunan məzmunun növü yeniyetmələrin diqqət fokusuna, öyrənmə vərdişlərinə və stressə qarşı reaksiya vermə qabiliyyətinə təsir edə bilər. Bu nəticələr, mövcud psixoloji nəzəriyyələri dəstəkləməklə yanaşı, yeniyetmələrin texnologiyada davranış modellərini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir.

Bundan əlavə, araşdırma müəyyən risk və qoruyucu faktorları da üzə çıxarmışdır. Sosial medianın intensiv istifadəsi bəzi yeniyetmələrdə depressiya, təklik və sosial müqayisə problemlərinə səbəb ola bilər. Eyni zamanda, valideyn nəzarəti, dost dəstəyi və media savadlılığı kimi faktorlar bu risklərin qarşısını almaqda mühüm rol oynayır. Bu nəzəri nəticələr gələcək tədqiqatlar üçün əsas baza təmin edir və psixoloji modellərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Praktik baxımdan isə tədqiqatın əhəmiyyəti daha konkret tətbiqlərdə özünü göstərir. Əldə olunan məlumatlar valideynlər, müəllimlər və psixoloqlar üçün yeniyetmələrin texnologiya və sosial media istifadəsini balanslı şəkildə idarə etməkdə yol göstərici ola bilər. Məsələn, valideynlər uşaqlarının onlayn fəaliyyətini izləmək və onları sağlam rəqəmsal vərdişlərə yönləndirmək üçün strategiyalar hazırlaya bilərlər. Məktəblərdə sosial media və texnologiyadan düzgün istifadəni təşviq edən proqramlar tətbiq olunmaqla yeniyetmələrin psixoloji rifahı artırıla bilər. Bundan başqa, dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları gənclər üçün təhlükəsiz onlayn mühit yaratmaq və texnologiyanın neqativ təsirlərini azaltmaq üçün siyasət və qaydaları inkişaf etdirə bilərlər.

Beləliklə, bu tədqiqat həm nəzəri bilikləri zənginləşdirir, həm də praktiki tətbiqlər üçün faydalı tövsiyələr təqdim edir. Araşdırma nəticələri göstərir ki, texnologiya və sosial medianın yeniyetmələr üzərindəki təsirinə başa düşmək yalnız elmi baxımdan deyil, həm də gündəlik həyatın keyfiyyətini artırmaq baxımından vacibdir.

Nəticə. Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, texnologiyalar və sosial media müasir yeniyetmələrin həyatında çox əhəmiyyətli rol oynayır və onların psixoloji inkişafına müxtəlif istiqamətlərdə təsir göstərir. Yeniyetmələr üçün rəqəmsal mühit yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də özünüifadə, sosial münasibətlərin qurulması, bilik əldə etmə və yaradıcılıq imkanlarının genişlənməsi üçün mühüm bir platformadır. Sosial media vasitəsilə yeniyetmələr yeni dostluqlar qurur, qlobal informasiya mənbələrinə çıxış əldə edir və fərqli mədəniyyətləri, baxışları öyrənir. Bu xüsusiyyətlər onların sosial identikliyinə formalaşmasına, empatiya və kommunikativ bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Beləliklə, texnologiyaların və sosial medianın düzgün, balanslı və şüurlu istifadəsi yeniyetmələrin psixoloji rifahını dəstəkləyən mühüm amil kimi çıxış edir.

Eyni zamanda tədqiqat sübut edir ki, sosial medianın və rəqəmsal texnologiyaların həddindən artıq istifadəsi bir sıra mənfi psixoloji nəticələrə gətirib çıxara bilər. Yeniyetmələr arasında internet və sosial media asılılığı, diqqət pozuntuları, emosional gərginlik, yuxu problemləri, sosial təcrid və özünəinamın zəifləməsi halları daha çox müşahidə olunur. Sosial mediada baş verən müqayisə və rəqabət mühiti yeniyetmələrin öz həyatlarını digər insanların paylaşıqları ilə ideal görüntülərlə müqayisə etməsinə səbəb olur ki, bu da onların psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Belə halların qarşısını almaq üçün balanslı istifadə, rəqəmsal davranış qaydalarının öyrədilməsi və şüurlu texnologiya istifadəsi vacibdir.

Tədqiqatın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, valideynlər, müəllimlər və psixoloqlar yeniyetmələrin texnologiya və sosial media istifadəsini düzgün istiqamətləndirməli və onları məsuliyyət

yətli davranışa təşviq etməlidirlər. Məktəblərdə və psixoloji mərkəzlərdə rəqəmsal təhlükəsizlik, media savadlılığı və texnologiyalardan balanslı istifadə üzrə təlim proqramları tətbiq olunmalıdır. Bu tədbirlər yeniyetmələrin sosial bacarıqlarını artırmaq, psixoloji rifahını qorumaq və texnologiyaların neqativ təsirlərini azaltmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Ümumilikdə, aparılan tədqiqat göstərir ki, sosial media və rəqəmsal texnologiyalar həm müsbət, həm də mənfi təsirlərə malikdir. Əsas məsələ yeniyetmələrin bu texnologiyalardan şüurlu, ölçülü və balanslı şəkildə istifadə etmələridir. Tədqiqatın nəticələri həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətlidir, çünki onlar gələcəkdə yeniyetmələrin psixoloji inkişafını dəstəkləyən strategiyaların, intervensiya proqramlarının və dövlət siyasətlərinin hazırlanmasına əsas ola bilər.

Bununla yanaşı, nəticələr göstərir ki, gələcək tədqiqatlarda texnologiyaların fərdi fərqliliklər və yaş qrupları üzrə təsirinin daha ətraflı araşdırılması, həmçinin valideyn və müəllimlərin təsirinin tədqiqi vacibdir. Bu, həm nəzəri biliklərin zənginləşdirilməsinə, həm də praktik tövsiyələrin daha effektiv olmasına imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı. – Bakı: – 1999.
2. Allahverdiyeva, S. Uşaqların internetdə təhlükəsizliyi problemləri. – Bakı: – 2016.
3. Santrock, J. Adolescence. – New York, – 2020.
4. Steinberg, L. Age of Opportunity. – Boston, – 2014.
5. Subrahmanyam, K., Smahel, D. Digital Youth: The Role of Media in Development. – New York, – 2011.
6. Coyne, S. Social media use and adolescent mental health. Journal of Adolescence, – 2020.
7. Rideout, V. Teens and mental health in the digital era. – 2022.
8. Durak, H. Investigation of nomophobia among adolescents. – 2018.
9. Elhai, J. Problematic smartphone use. Journal of Affective Disorders, – 2017.
10. Twenge, J. Igen: Why Today's Super-Connected Kids Are Growing Up Less Rebellious, More Tolerant, Less Happy – and Completely Unprepared for Adulthood. – New York, – 2017.
11. Kuss, D., Griffiths, M. Social Networking Sites and Addiction: Ten Lessons Learned. International Journal of Environmental Research and Public Health, – 2015.
12. Odgers, C., Jensen, M. Annual Research Review: Adolescent mental health in the digital age. Journal of Child Psychology and Psychiatry, – 2020.
13. Montag, C., Walla, P. Carving out the influence of social media on adolescent well-being. Frontiers in Psychology, – 2016.
14. Przybylski, A., Weinstein, N. Digital screen time limits and adolescent well-being: Evidence from a national survey. Computers in Human Behavior, – 2019.
15. Livingstone, S., Smith, P. Annual Research Review: The benefits and risks of digital media for children and adolescents. Journal of Child Psychology and Psychiatry, – 2014.

Məqalə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səbinə Aslanova tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 15.04.2026, son daxilolma – 20.05.2026, qəbulolunma – 05.06.2026

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2026, № 2, s.127-131

Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2026, № 2, p.127-131

Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2026, № 2, с.127-131

UOT 37.018.1:316.356.2

Tək valideynli ailələrdə valideyn-övlad münasibətlərinin formalaşmasına təsir edən amillər

Müəllif(lər):

Nurcan Ələkbərova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Magistrant

E-poçt: nurjanalakbarova@gmail.com<https://orcid.org/0009-0004-3142-9376>

Açar sözlər: tək valideynli ailə, valideyn-övlad münasibətləri, ailə psixologiyası, emosional bağlılıq, sosial dəstək, rol gərginliyi, tərbiyə üslubu, psixoloji rifah

Annotasiya. Məqalədə tək valideynli ailələrdə valideyn-övlad münasibətlərinin psixoloji və sosial xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi bu tip ailələrdə valideyn və övlad arasında formalaşan münasibətlərin xarakterik cəhətlərini, həmin münasibətlərə təsir göstərən amilləri və uşağın şəxsiyyət inkişafına təsirini müəyyən etməkdir. Araşdırmada valideynin çoxşaxəli rol yükü, emosional gərginlik, sosial dəstək və iqtisadi şəraitin ailədaxili münasibətlərə təsiri təhlil edilmişdir. Tədqiqat zamanı psixoloji müşahidə, elmi ədəbiyyatın təhlili, anket və sorğu metodlarından istifadə olunmuşdur. Nəticələr göstərir ki, tək valideynli ailələrdə valideyn-övlad münasibətlərinin keyfiyyəti valideynin psixoloji dayanıqlığından, sosial dəstək imkanlarından və ailənin sosial-iqtisadi vəziyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Müəyyən hallarda rol gərginliyi və emosional yüklənmə həddindən artıq nəzarət, emosional uzaqlaşma və ya ünsiyyət problemləri ilə nəticələnə bilər. Bununla yanaşı, sağlam emosional bağlılıq və müsbət ailədaxili münasibətlər uşaqların sosial adaptasiyasına və psixoloji rifahına müsbət təsir göstərir. Nəticə etibarilə, tək valideynli ailələrdə psixoloji dəstək və sosial yardım mexanizmlərinin gücləndirilməsi valideyn-övlad münasibətlərinin sağlam inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Author(s):

Nurjan Alakbarova

Nakhchivan Teachers Institute

Master's Student

E-mail: nurjanalakbarova@gmail.com<https://orcid.org/0009-0004-3142-9376>

Keywords: single-parent family, parent-child relationships, family psychology, emotional attachment, social support, role strain, parenting style, psychological well-being

Factors influencing the formation of parent-child relationships in single-parent families

Abstract. The article examines the psychological and social characteristics of parent-child relationships in single-parent families. The purpose of the study is to identify the distinctive features of these relationships, analyze the factors influencing them, and determine their impact on children's personality development. Particular attention is paid to the multiple roles assumed by the parent, emotional stress, social support, and economic conditions affecting family interactions. The research is based on psychological observation, analysis of scientific literature, questionnaires, and survey methods. The findings reveal that the quality of parent-child relationships in single-parent families largely depends on parental psychological resilience, the level of social support, and socioeconomic conditions. In some cases, role overload and emotional strain may result in excessive control, emotional distancing, or communication difficulties. At the same time, strong emotional bonds and positive family relationships contribute significantly to children's social adaptation and psychological well-being. The study concludes that strengthening psychological support services and social assistance mechanisms is essential for promoting healthy parent-child relationships in single-parent families.

Автор(ы):

Нурджан Алекберова

Нахчыванский институт учителей

Магистрант

Э-почта: nurjanalakbarova@gmail.com<https://orcid.org/0009-0004-3142-9376>

Ключевые слова: неполная семья, детско-родительские отношения, психология семьи, эмоциональная привязанность, социальная поддержка, ролевое напряжение, стиль воспитания, психологическое благополучие

Факторы, влияющие на формирование детско-родительских отношений в неполных семьях

Аннотация. В статье рассматриваются психологические и социальные особенности детско-родительских отношений в неполных семьях. Цель исследования заключается в выявлении характерных особенностей данных отношений, анализе факторов, влияющих на их формирование, а также определении их воздействия на развитие личности ребёнка. Особое внимание уделяется многофункциональной роли родителя, эмоциональному напряжению, социальной поддержке и социально-экономическим условиям семьи. В исследовании использованы методы психологического наблюдения, анализа научной литературы, анкетирования и опроса. Результаты показывают, что качество детско-родительских отношений в неполных семьях во многом зависит от психологической устойчивости родителя, уровня социальной поддержки и материального положения семьи. В отдельных случаях ролевая перегрузка и эмоциональное напряжение могут приводить к чрезмерному контролю, эмоциональному отчуждению или трудностям в общении. Вместе с тем тёплые эмоциональные связи и благоприятный семейный климат положительно влияют на социальную адаптацию и психологическое благополучие ребёнка. Сделан вывод о необходимости расширения системы психологической помощи и социальной поддержки для обеспечения гармоничного развития детско-родительских отношений в неполных семьях.

Giriş. Uşağın nöqteyi-nəzərindən ailə, onların yaşadığı, hərəkət etdiyi, kəşflər etdiyi, sevməyi, nifrət etməyi, sevinməyi və empatiya qurmağı öyrəndiyi bütöv bir dünyadır. Ailənin üzvü olaraq, uşaq valideynləri ilə həm müsbət, həm də mənfi təsirlərə malik spesifik münasibətlərə girir. Nəticədə, uşaq ya mehriban, açıq və ünsiyyətə, ya da narahat, kobud, ikiüzlü və yalançı böyüyür.

Bu baxımdan ən həssas və çətin ailə tək valideynli ailədir. Valideyn-uşaq münasibətləri qurularəkən, tək valideynli ailələr maddi, pedaqoji və mənəvi-psixoloji amillərin yaratdığı çətinliklərlə qarşılaşırlar. Tək valideynli ailədə uşağın böyüdülməsi məsuliyyəti, əsasən, zəruri maddi və yaşayış şəraitini yaradan valideynlərdən birinin (adətən qadının) üzərinə düşür. Qeyd olunub ki, ailə dağıldıqda, uşağın əvvəlki maddi həyat səviyyəsinin qorunması və ya hətta yaxşılaşdırılması qadın tərəfindən çox vaxt şəxsi nüfuz məsələsi kimi qəbul edilir və buna görə də o, daha çətin iş görür, əlavə gəlir əldə edir və s. Nəticədə, tək anaların dəyər istiqamətləri dəyişir, maddi rifah arzusu ən vacib hala gəlir. Bu məqalədə də məhz bu istiqamətdə elmi təhlillər aparılmışdır.

Tədqiqatın fərziyyəsi ondan ibarətdir ki, tək valideynli ailələrdə valideynin psixoloji dayanıqlığı və sosial dəstək səviyyəsi valideyn-övlad münasibətlərinin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir.

Tədqiqatın məqsədi tək valideynli ailələrdə valideyn-övlad münasibətlərinin psixoloji və sosial xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifələri:

1. Tək valideynli ailələrdə valideyn-övlad münasibətlərinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
2. Valideynin psixoloji vəziyyəti, rol yüklənməsi və sosial dəstəyin münasibətlərə təsirini araşdırmaq;
3. Emosional bağlılıq, nəzarət və tərbiyə üsullarının övladın şəxsiyyətinin inkişafına təsirini təhlil etmək;
4. Sağlam valideyn-övlad ünsiyyətinin formalaşması üçün praktik tövsiyələr hazırlamaq.

Materiallar və metodlar

Tədqiqat materiallarının ümumi təsviri:

Bu tədqiqat tək valideynli ailələrdə valideyn-övlad münasibətlərinin psixoloji əsasları-

nı öyrənmək məqsədi daşıyır. Tədqiqatda həm nəzəri mənbələrdən (elmi ədəbiyyat, metodik vəsaitlər), həm də empirik məlumatlardan (sorgular, müşahidələr nəticəsində əldə edilmiş real məlumatlar) istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın növü və eksperimental baza:

Tədqiqat sosial-psixoloji xarakterlidir. Eksperimental baza kimi Naxçıvan şəhərinin müxtəlif rayonlarında yaşayan tək valideynli ailələr və onların üzvləri seçilmişdir.

Tətbiq olunan metod və üsullar, onların təsiri və əsaslandırılması:

1. Müşahidə metodu- Ailələrin gündəlik həyatında qarşılıqlı ünsiyyət və davranış modellərinin izlənilməsinə təmin etdi. Müşahidə nəticələri digər metodlarla toplanan məlumatların təsdiqinə və zənginləşdirilməsinə xidmət edir. Bu metod çərçivəsində Naxçıvan şəhərində yaşayan tək valideynli ailələrdə müşahidələr aparılmışdır.

Müşahidə apardığım Əliyevlər ailəsində valideynin uşaqlarına yanaşması, gündəlik ünsiyyət forması və tərbiyə üsulları diqqətlə izlənilmişdir. Valideyn rol yüklənməsi səbəbindən bəzən emosional gərgin və yorğun hiss edir.

2. Sorgu metodu (anketlər) - Sorgu Naxçıvan şəhərindəki 15 tək valideynli ailə üzərində aparılmışdır. Sorguda valideynlər və 10-16 yaş arası uşaqlar daxil edilmişdir. Valideynlərdən soruşulmuşdur: onların rol yüklənməsi, uşaqlarla ünsiyyət üsulları, tərbiyə strategiyaları və sosial dəstək səviyyəsi haqqında məlumatlar.

Əliyev ailəsinin valideyni qeyd etmişdir ki, uşaqların təhsil və gündəlik qayğılarına həm maddi, həm də emosional dəstək göstərmək ona əlavə gərginlik yaradır.

Hüseynov ailəsinin valideyni uşaqların müstəqilliyini təşviq etdiyini, lakin bəzi hallarda nəzarəti əldən verməməyə çalışdığını bildirmişdir.

3. Nəzəri təhlil metodu- Bu üsul tək valideynli ailələrdə valideyn-övlad münasibətlərinin psixoloji və sosial xüsusiyyətlərini ümumiləşdirməyə imkan verir. Bu metod tədqiqatın konseptual bazasını təmin edir və empirik məlumatların düzgün interpretasiyasına zəmin yaradır.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı mənbələr analiz edilmişdir:

1. <https://olaylar.az/news/sosial/566697>
2. Ə.Ə. Ağayev, Y.T. Rəzayeva, T.M. Hüseynov

nova, T.Ə.Vahabova “Sosial pedaqogika”

Metodların seçilmə səbəbləri:

Seçilmiş metodlar bir-birini tamamlayaraq tədqiqatın daha dolğun aparılmasına şərait yaratmışdır. Müşahidə tək valideynli ailələrdə real ünsiyyət və davranış modellərini praktik baxımdan öyrənməyə imkan vermiş, sorğu valideyn və uşaqlar arasında münasibətlərin səviyyəsi haqqında geniş informasiya toplamışdır. Nəzəri təhlil isə mövzunun elmi əsaslarını möhkəmləndirmiş və əldə olunan nəticələrin ümumiləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Bu kombinasiyalı yanaşma araşdırmanın həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əsaslı və əhatəli aparılmasını təmin etmişdir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, tək valideynli ailələrdə münasibətlər əsasən emosional bağlılıq və qarşılıqlı asılılıq üzərində qurulur. Valideyn həm maddi, həm də mənəvi məsuliyyəti tək daşıdığı üçün rol yüklənməsi müşahidə olunur. Respondentlərin böyük əksəriyyəti (təxminən 68-72%) valideyn dəstəyinin və açıq ünsiyyətin onlar üçün vacib olduğunu qeyd etmişdir.

Valideyn və övlad arasında qarşılıqlı hörmət və bağlılıq qorunmaqla yanaşı, bəzən nəzarət və sərhəd məsələlərində çətinliklər ortaya çıxır. Nəticələr göstərir ki, münasibətlərin psixoloji keyfiyyəti əsasən emosional yaxınlıq, empatiya və sosial dəstək səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Müasir cəmiyyətdə tək valideynli ailələrin sayının artması ailədaxili münasibətlərin psixoloji xüsusiyyətlərinin daha dərindən araşdırılmasını zəruri edir. Bu kontekstdə valideyn-övlad münasibətlərinin formalaşma mexanizmləri və onların uşağın şəxsiyyət inkişafına təsiri xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

“Tək valideynli ailə” anlayışını pedaqogika və psixologiya baxımından nəzərdən keçirək. Rus pedaqoqu A.S.Makarenko ailənin quruluşuna və tərkibinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, “tam ailə” və “tək valideynli ailə”, yəni yalnız ana və ya atadan ibarət ailə anlayışlarını təqdim etdi. Makarenko bildirib ki, “uşağın uğurlu tərbiyəsi və sosiallaşması ailə quruluşundan asılıdır”. Tək valideynli ailələrdə böyüyən uşaqlar, bir qayda olaraq, bir sıra komplekslərə malikdirlər; onlar daha həssas və özlərinə qapanıq olurlar. Ana boşanmış qadın kimi sosial statusundan narazıdır; psixoloji dəstəkdən məhrumdur və bütün problemləri tək-

başına həll etməyə məcbur olur. Nəticədə ana ilə uşaq arasındakı münasibətlər pozulur [3, s.48].

Tək valideynli ailələrdə uşaqlar ailədə olmayan ataları ilə tam ünsiyyətdən məhrum olurlar. Uşaqlar da tez-tez bir valideynin yoxluğundan əziyyət çəkirlər və uşaqlıqları boyunca (xüsusilə kiçik uşaqlar) ailəni bərpa etmək üçün atalarını (və ya analarını) tapmağı xəyal edirlər, onları daim həyatlarının hər mərhələsində bunu təsəvvür edirlər. Tək valideynli ailələrdən olan uşaqlar da tez-tez özlərini zəif hiss edir və müxtəlif hisslərdən, məsələn, ümitsizlik, qorxu və s. əziyyət çəkirlər.

Beləliklə, müasir psixoloji elmi təhlil edərkən aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

1. “Tək valideynli ailə” anlayışı və onun növləri aşağıdakı alimlər tərəfindən araşdırılmışdır: E.İ.Zaxarova, A.S.Makarenko, A.S.Spivakovskaya, E.Q.Eidemiller və başqaları.

2. Bu gün tək valideynli ailələrin sayının artmasının səbəbləri bunlardır: ailədə dəyişən əxlaq normaları, nikahdan əvvəlki münasibətlərin yayılması, kişi və qadınların ailə rollarının dəyişməsi, onların məhsuldar funksiyalarının itirilməsi, partnyorlardan həddindən artıq tələbkərlik, alkoqolizm, narkomaniya və maddə asılılığı, gənclər arasında evliliyə hazırlığın olmaması və s.

3. “Tək valideynli ailə”nin yaranmasının əsas səbəbləri bunlardır: nikahdan kənar uşağın doğulması, valideynlərdən birinin ölümü və valideynlərin boşanması.

4. Tək valideynli ailələrdə uşaqlar və valideynlər adi ailələrdəki uşaqlara nisbətən daha çətin psixoloji vəziyyətlərdə olurlar, çünki valideynlərdən biri eyni vaxtda iki valideynlik funksiyasını (ana və ata) yerinə yetirir və uşağın valideynlərdən biri ilə birbaşa ünsiyyəti yoxdur və s.

Ailədəki qarşılıqlı münasibətlər ünsiyyət ənənələrindən, cəmiyyətin iqtisadi və sosial vəziyyətindən, ailənin cəmiyyətdən asılılığı, ərhlə arvadın ailə təsərrüfatını necə aparmasından, ictimai istehsaldan, ailə tipindən, çoxuşaqlı ailə, uşaqsız ailə, kimin hökmranlıq etməsindən, şəxsi keyfiyyətlərdən, qohumların xarakterindən asılıdır [3, s.108].

Valideyn-uşaq münasibətləri vahid bir sistem kimi ailə münasibətlərinin vacib bir alt sistemini təşkil edir və davamlı, uzunmüddətli və

uşağın yaşla əlaqəli xüsusiyyətləri və valideynin münasibəti ilə vasitəçilik edilə bilər. Valideyn-uşaq münasibətləri uşağa qarşı müxtəlif hisslər, uşaqla qarşılıqlı əlaqədə tətbiq olunan davranış stereotipləri və uşağın xarakteri və şəxsiyyəti, hərəkətləri və tərbiyəsi haqqında qavrayış və anlayış xüsusiyyətləri sistemidir.

Tək valideynli ailələr uşaqların inkişafı və tərbiyəsində ən həssas və problemli ailələrdir. Valideyn-uşaq münasibətləri qurarkən tək valideynli ailələr maddi, pedaqoji və mənəvi-psixoloji amillərin yaratdığı çətinliklərlə qarşılaşırlar. Tək valideynli ailədə uşaq böyütmək məsuliyyəti, ilk növbədə, lazımi maddi və yaşayış şəraitinin yaradılması valideynlərdən birinin (adətən qadının) üzərinə düşür. Tədrisən, tək anaların dəyər yönümləri dəyişir və maddi rifah arzusu mərkəzi yer tutmağa başlayır. Nəticədə, valideynin daimi iş yükü, ev işləri və bununla əlaqəli daimi stress və yorğunluq onların uşaqla münasibətlərinə (ünsiyyətin olmaması, uşağa, onun əsl maraqlarına və ehtiyaclarına kifayət qədər diqqət yetirilməməsi) və tərbiyəsinə (davranışlarına, akademik göstəricilərinə və s. nəzarətin zəifləməsi) mənfi təsir göstərir.

Bundan əlavə, tək valideynli ailələrdən olan uşaqlar çox vaxt tamamilə nəzarətsiz qalırlar ki, bu da uşaqların laqeydliyi probleminə və onunla əlaqəli nəticələrə gətirib çıxarır [4, s.62].

Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, belə bir ailənin təhsil çatışmazlığını müəyyən edən əsas səbəb mənəvi və psixolojidir. Uşaqlar adətən hər iki valideynə dəyər verirlər, ona görə də onlardan sevgiyə ehtiyac duyduqları üçün onlardan eyni dərəcədə sevgiyə ehtiyac duyurlar. Bu, hissləri inkişaf etdirmək və fərddə onları gücləndirmək üçün vacibdir. Çünki hər iki valideyn tərbiyə məsələsində bir-birini əhəmiyyətli dərəcədə tamamlayır.

Nəticələr və müzakirə. Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, tək valideynli ailələrdə valideyn-övlad münasibətlərinin formalaşması bir sıra psixoloji və sosial amillərlə şərtlənir. Öldə olunan məlumatlara əsasən, valideynin psixoloji dayanıqlığı, sosial dəstək imkanları və iqtisadi vəziyyəti münasibətlərin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Sorğu və müsahibə nəticələri göstərdi ki, valideynlərin əksəriyyəti (təxminən 70%-ə yaxın) həm maddi, həm də emosional məsuliyyəti

tək daşımağın onlarda yorğunluq və gərginlik yaratdığını qeyd etmişdir. Bu hal bəzi ailələrdə həddindən artıq nəzarətə, digərlərində isə emosional uzaqlaşmaya səbəb olur.

Müşahidə materialları isə göstərdi ki, tək valideynli ailələrdə emosional bağlılıq çox vaxt daha güclü olur. Uşaqlar valideynin zəhmətini və qayğısını daha dərinlən hiss edir və ona qarşı məsuliyyətli davranmağa çalışırlar. Bununla yanaşı, yeniyetməlik yaş dövründə olan uşaqlarda müstəqillik ehtiyacının artması valideynlə fikir ayrılıqlarına səbəb ola bilər.

Nəticələrin müzakirəsi göstərir ki, tək valideynli ailələrdə münasibətlərin sağlam inkişafı üçün əsas şərt açıq və səmimi ünsiyyət, emosional dəstək və adekvat tərbiyə strategiyalarının tətbiqidir. Sosial dəstək mexanizmlərinin (qohumlar, məktəb, psixoloji xidmətlər və s.) mövcudluğu valideynin yükünü azaldaraq münasibətlərin sabitliyinə müsbət təsir göstərir.

Ümumilikdə, araşdırma təsdiq edir ki, tək valideynli ailə modeli öz-özlüyündə risk faktoru deyil. Əsas müəyyənədicisi amil valideynin psixoloji hazırlığı, emosional yetkinliyi və uşağın ehtiyaclarına həssas yanaşmasıdır.

Yekun nəticə. Tədqiqat göstərdi ki, tək valideynli ailələrdə valideyn-övlad münasibətlərinin keyfiyyəti bir sıra psixoloji və sosial amillərdən asılıdır. Araşdırma sübut etdi ki, valideynin psixoloji dayanıqlığı, rol yüklənməsi, emosional balansı və sosial dəstək səviyyəsi münasibətlərin sağlamlığında həlledici rol oynayır. Tədqiqat nəticələrinə görə, valideyn həm maddi, həm də emosional məsuliyyəti tək daşıdıqda müəyyən gərginlik və yorğunluq halları müşahidə olunur. Lakin bu gərginlik, əksər hallarda, valideyn və övlad arasında emosional bağlılıq və qarşılıqlı məsuliyyət hissini zəiflətmir, əksinə bəzi hallarda valideynin diqqət və qayğısı övlad tərəfindən daha dərin şəkildə qəbul edilir.

Sorğu və müsahibə məlumatları göstərdi ki, valideynlər uşaqların təhsil və gündəlik qayğılarına diqqətlə yanaşır, onlarla açıq və səmimi ünsiyyət qurmağa çalışırlar. Eyni zamanda, müşahidələr valideynin sərhəd və nəzarət funksiyalarında bəzən gərginlik yarandığını göstərdi; bu, xüsusilə yeniyetmə yaş dövründə olan uşaqların müstəqillik ehtiyacından irəli gəlir. Uşaqlar valideynin qayğısını yüksək qiymətləndirir, lakin

qərarvermə prosesində öz fikirlərinin nəzərə alınmasını istəyirlər. Bu isə tək valideynli ailələrdə münasibətlərin balanslı formalaşmasının vacib amili kimi açıq ünsiyyətin əhəmiyyətini göstərir.

Araşdırma həmçinin sübut etdi ki, sosial dəstək mexanizmlərinin mövcudluğu-qohumlar, dostlar, məktəb və psixoloji xidmətlər-valideynin rol yükünü azaldaraq münasibətlərin dayanıqlılığını və psixoloji sabitliyini artırır. Bu amil valideyn-övlad münasibətlərində stressin və rol gərginliyinin qarşısını almaq, uşağın emosional və sosial inkişafını dəstəkləmək baxımından vacibdir.

Nəticədə, tədqiqat göstərdi ki, tək valideynli ailələrdə münasibətlərin keyfiyyəti yalnız valideynin təkbaşına məsuliyyət daşması ilə müəyyən olunmur. Əsas faktor valideynin psixoloji hazırlığı, emosional yetkinliyi, uşağın ehtiyaclarına həssas yanaşması və münasibətlərin dayanıqlı olması üçün sosial dəstək sistemlərinin mövcudluğudur. Sağlam emosional mühit, adek-

vat sərhədlər və qarşılıqlı empatiya təmin edildikdə uşağın şəxsiyyət inkişafı, emosional sabitliyi və sosial adaptasiyası uğurla təmin edilir. Beləliklə, tək valideynli ailələrdə valideyn-övlad münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün həm psixoloji, həm də sosial tədbirlər sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir və bu, ailənin ümumi rifahının artırılmasında vacib rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. <https://olaylar.az/news/sosial/566697>
2. Ağayev, Ə.Ə., Rzayeva, Y.T., Hüseynova, T.M., Vahabova, T.Ə. "Sosial pedaqogika"
3. Варга, А.Я. Роль родительского отношения в стабилизации детской невротической реакции // Вестник МГУ. Психология. – М., – 2002.
4. Захаров, А.И. Предупреждение отклонений в поведении ребенка. – СПб., – 2007.

Məqalə psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Salatın Hacıyeva tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 13.04.2026, son daxilolma – 19.05.2026, qəbulolunma – 01.06.2026

UOT: 811.111'373.7:070

Publisistik mətnlərdə ingilis idiomatik ifadələrinin üslubi rolu

Müəllif(lər):

Əli Qasimov

Naхçıvan Müəllimlər İnstitutu
Müəllim

E-poçt: aliisa666@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0003-9826-3553>

Açar sözlər: idiomatik ifadələr, publisistik mətn, üslubi funksiya, ekspressivlik, ingilis dili

Annotasiya. Məqalədə ingilis dilinin publisistik mətnlərində idiomatik ifadələrin üslubi rolu və funksional xüsusiyyətləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatın məqsədi müasir ingilis mətbuatında işlənən idiomatik ifadələrin mətnin ekspressivliyi, emosional təsir gücü, obrazlılığı və kommunikativ səmərəliliyinin artırılmasında oynadığı rolu müəyyənəlməkdir. Araşdırmada müxtəlif ingilisdilli qəzet və jurnal materialları əsasında idiomların istifadəsi, onların semantik, leksik, morfoloji və sintaktik transformasiya formaları, eləcə də kontekstdən asılı olaraq qazandıqları yeni üslubi çalarlar təhlil edilmişdir. Eyni zamanda Bibliya mənşəli idiomların müasir publisistik diskursda işlənmə xüsusiyyətləri, onların tarixi inkişaf yolu və müasir dil praktikası ilə əlaqəsi də nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, idiomatik ifadələr publisistik mətnlərdə yalnız informativ funksiyanı yerinə yetirmir, həm də müəllifin mövqeyinin ifadəsinə, oxucunun diqqətinin cəlb olunmasına, ideoloji və qiymətləndirici münasibətin formalaşdırılmasına, eləcə də mətnin pragmatik təsir imkanlarının genişlənməsinə xidmət edir. Müəyyən edilmişdir ki, idiomların yaradıcı şəkildə transformasiyası publisistik üslubun dinamikliyini, ifadəliliyini və təsir gücünü artıran mühüm dil vasitələrindən biridir. Öldə olunan nəticələr frazeologiya, üslubiyyat, diskurs təhlili və media dilinin tədqiqi sahəsində aparılan elmi araşdırmalar üçün nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyır.

Author(s):

Ali Gasimov

Nakhchivan Teachers Institute
Teacher

E-mail: aliisa666@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0003-9826-3553>

Keywords: idiomatic expressions, journalistic text, stylistic function, expressiveness, English language

The stylistic role of english idiomatic expressions in journalistic texts

Abstract. The article comprehensively examines the stylistic role and functional characteristics of idiomatic expressions in English journalistic texts. The aim of the study is to identify the role of idiomatic expressions used in the contemporary English-language press in enhancing the expressiveness, emotional impact, imagery, and communicative effectiveness of texts. Based on materials from various English-language newspapers and magazines, the study analyzes the use of idioms, their semantic, lexical, morphological, and syntactic transformations, as well as the new stylistic nuances they acquire depending on the context. Particular attention is also paid to the functioning of idioms of Biblical origin in contemporary journalistic discourse, tracing their historical development and their relationship with modern language practice. The findings demonstrate that idiomatic expressions in journalistic texts perform not only an informative function but also serve as a means of expressing the author's viewpoint, attracting readers' attention, shaping ideological and evaluative perspectives, and enhancing the pragmatic potential of the text. It has been established that the creative transformation of idioms is one of the key linguistic devices contributing to the dynamism, expressiveness, and persuasive power of the journalistic style. The findings are of both theoretical and practical significance for research in the fields of phraseology, stylistics, discourse analysis, and media language studies.

Автор(ы):

Али Гасимов

Нахчыванский институт учителей
Преподаватель

Э-почта: aliisa666@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0003-9826-3553>

Ключевые слова: идиоматические выражения, публицистический текст, стилистическая функция, экспрессивность, английский язык

Стилистическая роль английских идиоматических выражений в публицистических текстах

Аннотация. В статье комплексно исследуются стилистическая роль и функциональные особенности идиоматических выражений в публицистических текстах английского языка. Цель исследования заключается в выявлении роли идиоматических выражений, используемых в современной англоязычной прессе, в повышении экспрессивности текста, его эмоционального воздействия, образности и коммуникативной эффективности. На основе материалов различных англоязычных газет и журналов проанализированы особенности употребления идиом, их семантические, лексические, морфологические и синтаксические трансформации, а также новые стилистические оттенки, приобретаемые ими в зависимости от контекста. Одновременно рассмотрены особенности функционирования идиом библейского происхождения в современном публицистическом дискурсе, прослежены их историческое развитие и взаимосвязь с современной языковой практикой. Результаты исследования свидетельствуют о том, что идиоматические выражения в публицистических текстах выполняют не только информативную функцию, но и служат средством выражения авторской позиции, привлечения внимания читателя, формирования идеологической и оценочной направленности текста, а также расширения его прагматического потенциала. Установлено, что творческая трансформация идиом является одним из важнейших языковых средств, способствующих усилению динамичности, выразительности и воздействующей силы публицистического стиля. Полученные результаты обладают теоретической и практической значимостью для научных исследований в области фразеологии, стилистики, дискурс-анализа и изучения языка средств массовой информации.

Giriş. Publisistik mətnlər müasir cəmiyyətdə ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu mətnlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri informativliklə yanaşı, oxucuya emosional və ideoloji təsir göstərmək məqsədidir. Bu təsirin reallaşdırılmasında müxtəlif dil vasitələri, xüsusilə idiomatik ifadələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilində idiomatik ifadələr məcazi mənaya malik sabit birləşmələr kimi publisistik mətnlərdə geniş istifadə olunur. Onlar mətnə obrazlılıq, ifadəlilik və canlılıq gətirir, müəllif mövqeyinin daha aydın şəkildə çatdırılmasına şərait yaradır. Buna görə də idiomların publisistik diskursda üslubi rolu xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilir.

Mövzunun aktuallığı. Müasir ingilis publisistikasında idiomatik ifadələrin intensiv istifadəsi mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdəndir. Qloballaşma, informasiya axınının sürətlənməsi və rəqəmsal medianın inkişafı publisistik dilin daha təsirli və yadda qalan olmasını tələb edir. Bu baxımdan, idiomatik ifadələr publisistik mətnin emosional-ekspressiv təsirini artırır; müəllif mövqeyinin və qiymətləndirici münasibətin ifadəsinə xidmət edir; oxucunun diqqətini cəlb edir və mətnin yadda qalmasını təmin edir; ideoloji və pragmatik məqsədlərin reallaşmasına kömək edir. Bu səbəbdən, idiomların publisistik mətnlərdə üslubi rolunun araşdırılması müasir dilçilik üçün aktualdır.

Müzakirə. İdiomatik ifadələrdən qəzet materialı yazılarkən xüsusi təsvir yaratmaq məqsədilə istifadə olunur. Frazeoloji vahidlər, atalar sözləri, deyimlər və populyar ifadələr qəzet dilinin ayrılmaz üslubi komponentini təşkil edir. Onlar ifadəlilik və emosional dolğunluğun mühüm mənbəyidir və qəzet nitqinin təkmilləşmiş (konstruktiv) və üslubi xüsusiyyətlərinin həyata keçirilməsində əsas vasitə rolunu oynayır. Onların sözbəsöz tərcümə edilmədən, yenilənmiş formada qavranılması nəticəsində dilin estetik aspekti müvafiq olaraq artır. İngilis dili idiomatik ifadələri qəzet materiallarında xüsusi təsvir yaratmaq vasitəsi kimi istifadə edilir. Semantik zənginliyi, təsviri təsiri, rəngarəngliyi, qısa və aydın ifadəsi ilə dilin ən əhəmiyyətli elementlərindən biri olan frazemlər şifahi və yazılı nitqə axıcılıq, orijinallıq və incəlik kimi xüsusiyyətlər gətirir. Qəzet mətnlərində idiomların istifadəsi göstərir ki, onların funksionallığı tez-tez ənənəvi sabitlik

və dəyişməzlik anlayışlarından kənara çıxır.

Müasir jurnalistika diqqəti cəlb edən, parlaq material yaratmağa yönəlmişdir. Qəzet məqalələrinin müəllifləri idiomların qeyri-standart istifadəsi üçün söz oyunlarından geniş istifadə edərək, onların komponent tərkibini və ya bir-biri ilə mövqeyini dəyişdirməsinə üstünlük verirlər. Bu, idioma toxunmadan onun mənasını gücləndirir. Qəzet və reklam mətnlərində idiomların xüsusi istifadəsi frazeologiyaya marağın yenidən artmasını göstərir. İdiomatik ifadələr mediada böyük funksional, üslubi və emosional-ifadəli məna daşıyır. Nitq fiqurlarını təmsil edə bilən frazeoloji vahidlər mədəniyyətlərarası ünsiyyətin yüksək keyfiyyətini təmin etməkdə əhəmiyyətlidir. Əsas məqsədi informasiya vermək və təsir göstərmək olan publiüstistik üslub geniş ictimai münasibətlər sahəsinə xidmət edən funksional nitq növü kimi mədəniyyət, idman, sosial-siyasi və s. problemlərlə bağlı mövzuları əhatə edir. Frazeoloji vahidlər, atalar sözləri deyimlər və populyar ifadələr qəzet dilinin zəruri üslubi komponenti, ifadəlilik və emosional dolğunluğun vacib mənbəyidir. Bu ifadələr yalnız müvafiq fikri daha qısa ifadə etməklə kifayətlənmir, həm də münasibət və qiymətləndirmə prosesinə də təsir edir. Məsələn, *when pigs fly* sərbəst birləşmələrdən daha yüksək ifadəlilik və qiymətləndirmə bildirir: *I'll clean my room when pigs fly*. *To stick to one's guns* frazeoloji vahidi isə *to remain determined, resolute, or steadfast in one's opinion* kimi ifadələrdən daha təsirlidir. Qəzet mətnləri göstərir ki, frazeoloji vahidlər böyük işlənmə tezliyinə malikdir. *After some soul-searching, Morgan decided to stick to his guns, and ultimately leave GMB* Bu nümunə ABŞ-da 1930-cu ildən nəşr olunan və Hollivudun sənaye xəbərləri, müsahibələr, araşdırmalar və rəsmi açıqlamalarını təqdim edən, əsas mövzuları film, televiziya, musiqi, teatr olan məşhur "The Hollywood Reporter" adlı əyləncə və kino jurnalistikası qəzetindəndir [The Hollywood Reporter, 28 March 2021]. The Hollywood Reporter kino və əyləncə dünyasının nüfuzlu xəbər və analitik nəşridir.

ABŞ-ın Ohayo ştatında yayımlanan əsas mövzuları yerli xəbərlər, siyasət, cəmiyyət, iqtisadiyyat və idmanı əhatə edən, icma xəbərlərinə üstünlük verən "Portsmouth Daily Times" adlı gündəlik qəzetdə də maraqlı frazemlərdən istifa-

də olunur: “Basically she (Tammy) talked about it for as long as I can remember and she’d just say ‘I’m going to do a coffee shop and it’s going to happen,” Maggie said. “The whole time I’d say OK, it’s not going to happen, I’d say when pigs fly!” [Portsmouth Daily Times, 15 September 2020]. Bədii təsir yaratmaq üçün media mətnlərinin müəllifləri dəyişdirilmiş frazeoloji vahidlərə müraciət edirlər. Dilçilik ədəbiyyatlarında frazeoloji vahidlərin dəyişməsinin aşağıdakı qrupları ilə qarşılaşırıq:

1. Semantik dəyişmə
2. Leksik dəyişmə
3. Morfoloji dəyişmə
4. Sintaktik dəyişmə

Maraqlıdır ki, frazemlərdəki dəyişmələr ən çox ədəbi-bədii dildə özünü göstərir. Əsərlərdən bəri müasir ingiliscəyə ədəbiyyatın təsiri böyük olmuşdur. Bu mənada, Bibliya qiymətli mənbələrdən biri kimi qiymətləndirilir. Müasir ingilis danışığında Bibliya mənşəli ifadələrdən indi də istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Bibliya mənşəli idiomlar zaman keçdikcə müasir yenidən şərh edilərək fərqli baxış bucağı ilə izah olunmuş və buna görə də mənaca fərqlənmişdir. Səbəblərdən biri də ingilis dilində bibliya mənşəli idiomların müasir söz düzülüşünə uyğun gəlməməsi, buna görə də arxaik sözlərin frazeoloji vahidlərdən çıxarılmasıdır. Məsələn, “to kill the fatted calf” idiomu “The prodigal son” nümunəsindən götürülmüşdür və ilkin olaraq yağlı balanı öldürmək, bayram etmək və ən yaxşı yeməyi hazırlamaq mənasını daşıyırdı. Zaman keçdikcə bu idiom evdə olan ən yaxşı yeməklər və qidaları təqdim etmək kimi işlənərək əlavə mənaya malik olmuşdur. Başqa qədim idiom gall and wormwood, iyrənc və ya utancverici şeyi ifadə etmək üçün istifadə olunurdu, lakin onun söz düzülüşü dəyişdirilmiş və müəyyən artıqlıq əlavə olunmuşdur. Hazırda istifadə olunan idiom the wormwood and the gall şəklindədir. Qədim ingilis idiomu whatever a man soweth, that shall he reap müasir to sow fəlinin arxaik forması ilə ifadə olunmuşdur. İdiom mənasının xarakterik xüsusiyyəti mənada müəyyən dəyişiklikdir; yəni qədim idiomlarda müsbət mənalar mövcud ikən, müasir bibliya mənşəli idiomların təfsirlərində bu mənalar mənfi anlam daşıyır. Məsələn: When thou doest alms let not thy left hand know what thy right hand

doeth” idiomu arxaikdir. Not to let one’s left hand know what one’s right hand does müasir idiomu Bibliya ifadəsinə əsaslanır və müəyyən qarışıqlıq, hərəkətlərdə ardıcılığın olmaması mənasını ifadə edir [McCarthy, O’Dell, 2004, s.106]. The decisions made today are in conflict with the decisions made yesterday idiomu mənfi mənə daşıyır və bəzi rəsmi əməllərin və ya göstərişlərin fundamental fərqlilik yaratmasını bildirir. Araşdırmalar bəzi ingilis idiomlarının Bibliya hekayələrinə gedib çıxdığını göstərir. Aşağıdakı idiomların tərkibində Bibliya anlayışları yaşayır: forbidden fruit, job’s comforter, judah’s kiss, a dead letter [Seidl, 1989]. The beam (the mote) in one’s eye ifadəsi Bibliyadan gəlir. İnsan başqasının kiçik qüsurlarını görür, amma özündəki böyük qüsuru görmür. Bu, başqasını tənqid edib öz səhvlərinə göz yummaq, başqasının xırda qüsurlarını görüb, öz böyük qüsurlarını görməmək deməkdir. Azərbaycan dilində qarşılığı belədir: “Öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə tük axtarır” və ya “Özgənin gözündə tükü seçir, öz gözündə tiri görmür”. The apple of Sodom idiomu da Bibliya və klassik ədəbiyyatdan gələn bir metafordur. Çox cazibədar, gözəl görünsə də, içi boş, dəyər-siz və ya aldadıcı olan bir şey deməkdir. Simvolik olaraq xilas gətirməyən, yalnız məyusluq verən gözəllik anlayışını bildirir. Əfsanəyə görə, Sodom almaları çox gözəl və parlaq görünür, amma onları qıranda içi boş olur, toz kimi dağılır. Bu səbəbdən ifadə “aldadıcı gözəllik” mənasında işlədilir. The blind leading the blind idiomu Bibliya cümləsindən götürülüb, if the blind lead the blind, both shall fall into the ditch və uğursuz təcrübə haqqında istifadə olunur. Məsələn: Inviting him to the contest was no use, he has no talent for self-expression. It’s the blind leading the blind. The blind leading the blind Bibliyadan gələn məşhur ifadədir. Cahilin cahilə yol göstərməsi, özündə bilik, bacarıq və ya təcrübə olmayan birinin başqasına rəhbərlik etməsi, nəticədə isə hər ikisinin də uğursuzluğa, fəlakətə uğraması mənasındadır. Azərbaycan dilində belədir: “Kor kora kor deməsə, bağı çatlar”, “Bilməyən bilməyəne yol göstərər”. Aşağıdakı ifadənin də tarixi qədimdir: By the sweat of one’s brow. Məsələn, He earned these by the sweat of his brow. Yeni, bənzərsiz, vəziyyətlə bağlı formaların yaradılması ilə müşayiət edilən frazeoloji vahidlərin üslubi istifadəsi

nümunələrinin təkrar işlənməsi onların funksionallığını çoxaldan vasitələrdən biridir. Bu zaman metafor da genişlənir və daha əhatəli obrazlı düşüncəni əks etdirir. Genişlənmə və yenilənmə kognitiv dilçilik, üslubiyyat və ingilis dilinin tarixi üzrə bilik və anlayışları da zəruriləşdirir. İnsanların dünyanı necə qavradığını, təcrübələrini təsvir etmək üçün istifadə etdikləri dili necə anladıklarının təhlillinə kömək edən kognitiv dilçilik diskursda dəyişkən, müxtəlif formalara salınan dilin yeni, yaradıcı halları üçün dərin biliklər təqdim edir. "Diskursda metafordan istifadə ənənəvi olaraq güman edildiyi kimi yalnız kontekstdən deyil, ilk növbədə ifadə olunacaq fikirdən asılıdır. Deməli, FV-lərin diskursdakı üslubi istifadəsi həm figurativ təfəkkür, həm də kontekst tərəfindən müəyyən olunur" [Naciscione, 2010, s.34].

Leksik sahədə frazeoloji vahidin komponent tərkibində əhəmiyyətli və ya az əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir, lakin frazeoloji vahidin sintaktik quruluşu dəyişmir. Bu transformasiya növünə frazeoloji vahid komponentlərinin əvəzlənməsi və yenidən yerləşdirilməsi texnikaları daxildir. Məsələn: Those fears were rekindled again with Travis Scott's Astroworld festival in Houston last Friday, where nine people died and more than 300 were injured, at a packed event that drew 50,000 people to NRG Park [New York Times, 7 November 2021]. Burada kindle the flame nümunəsində frazeoloji vahidin ikinci hissəsinin leksik əvəzlənməsi müşahidə olunur. Bu, frazeoloji vahidin semantikasını mətnin mövzusu ilə daha sıx əlaqələndirmək məqsədi daşıyır. Leksik transformasiyada dəyişikliklər bir və ya bir neçə elementə tətbiq edilir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin səhifələrində frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki morfoloji dəyişmələrlə də qarşılaşmaq olar. Bu dəyişmələr, əsasən, isimlərin sayını, sifətlərin müqayisə dərəcələrini, fəllərin zaman formalarını əhatə edir. ABŞ-ın New Jersey ştatında, Bergen County bölgəsində yerli, milli və beynəlxalq xəbərləri, siyasət, biznes və ictimai mövzuları işıqlandırmaqla tanınan, 1895-ci ildən fəaliyyət göstərən və bölgədə geniş oxucu kütləsinə malik "The Bergen Record" gündəlik qəzetindən alınmış aşağıdakı nümunə bu fikri əsaslandırır: Their sparkling white BMW is an electric model they say can go about 80 miles before petering out

[The Bergen Record, 15 April 2012]. BMW yüksək səviyyəli Alman avtomobil brendidir, Bavariya Motor Zavodlarının ixtisas formasıdır). Digər mətbuat orqanından alınan nümunə də morfoloji dəyişməni əks etdirir: There was no basis in deciding on three times," said Mr. Aoyama, an emeritus professor of structural engineering at the

University of Tokyo. "They were shooting from the hip," he added, making a sign of a pistol with his right thumb and index finger [The New York Times, 26 March, 2011]. Mətbuat materiallarından alınan nümunələr sərbəst söz birləşmələri ilə müqayisədə frazeoloji vahidlərin morfoloji dəyişmə imkanlarının az olduğunu göstərir.

Sintaktik sahədə dəyişilmə idiomaların uzunluğuna, qısaldılmasına və ya frazeoloji vahidin sintaktik strukturuna təsir edir. Buraya komponentlərin əlavə edilməsi (wedging), cümlənin kommunikativ tipinin dəyişdirilməsi, frazeoloji vahidin elementlərinin ayrı-ayrı təqdim edilməsi (parcelling) də daxildir. Sintaktik cəhətdən dəyişilmədə iki və ya daha çox frazeoloji vahidin birləşməsi nəticəsində yaranan yeni ifadələr (kontaminasiya) da mühüm rol oynayır. Məsələn, ahead of the game (üstün mövqedə olmaq) + a step ahead (bir addım irəlidə olmaq) = a step ahead of the game. Mətn, danışmaq və ya ifadədə bir şəxs, hadisə, ədəbiyyat əsəri, mif və ya mədəni faktlarla dolayı yolla bağlılıq yaradan (alluziya) birləşmələrin də üslub keyfiyyəti az deyil.

Nadirdə hallarda istifadə olunsada, ən vacib məlumatı önə çıxarmağa xidmət edən və ifadənin vurğusunu artırmaq, oxucunun diqqətini cəlb etmək və fikri daha təsirli çatdırmaq üçün frazeoloji vahidin (idiomun) elementlərinin ayrı-ayrı hissələrə bölünməsi də maraqlı üslub çaları əmələ gətirir. Bu bölünmə frazeoloji vahidin elementlərinin vergül və ya nöqtə ilə ayrılması kimi müşayiət olunaraq onun sürətli təsirini gücləndirir. ABŞ-ın Texas ştatının Dallas şəhərində 1885-ci ildən fəaliyyət göstərən və ətraf bölgələrdə geniş oxucu kütləsinə malik, yerli, milli və beynəlxalq xəbərlərə, siyasətə, biznesə, idmana və mədəniyyət mövzularına geniş yer verən "Dallas Morning News" adlı gündəlik qəzetdən aşağıdakı nümunə bu fikri təsdiq edir: The lines they draw will last for the decade... No small potatoes [Dallas Morning News, 1 March 2011]. Burada No small potatoes ifadəsi "önəmli, vacib məsələ" mənasında

işlədilir. Frazeoloji mahiyyət daşıyan sintaktik vahidlərin iki hissəyə bölünməsi diqqəti çoxaldır. Məsələn, orijinal forması *no small potatoes* olan ifadə bölünərək *No. Small. Potatoes* şəklində ifadə edilir. Belə olduqda hər hissə ayrıca vurgulanır və diqqəti artırır.

Sintaktik sahədə dəyişilmələrdən biri də frazeolərin qısaldılmasıdır (ellipsis). Frazeoloji vahidin strukturunun qısaldılması zamanı, əsasən feillə (xəbərlə) bağlı bəzi elementlər frazeoloji vahidin tərkibindən atılır. Bu, frazeoloji vahidlərin struktur əsasını təşkil etsə də, əsas mövzu yükünü daşımır və nəticədə onun qısaldılması frazeoloji vahidin semantikasına təhlükə yaratmır. Məsələn: *As we prepare to brave the third Covid-19 wave, the silver lining may yet give us grit and resilience* [Dawn (15 November 2021)]. Burada frazeoloji vahidin lüğəvi forması belədir: *every cloud has a silver lining*. Azərbaycan dilindəki “Hər qaranlıq gecənin bir aydın sabahı var” deymi ilə üst-üstə düşür. Bu deyim, ümumiyyətlə, ümid və pozitiv yanaşma mənasında işlədilir, yəni çətinliklər olsa da, onlardan müsbət bir şey çıxır. Daha çox frazeoloji vahidin ilkin və ya son elementlərinin qısaldılmasını əhatə edən ellipsis sitat gətirilərkən geniş istifadə olunur. Məsələn, məşhur ingilis atalar sözü *One bad apple spoils the bunch* çox vaxt qısaldılmış formada istifadə olunur: *One bad apple* və ya *bad apple*. O, kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənələrdə işlədilə bilər. Məsələn: *He said another part of his job is to educate students about Islam... “Unfortunately, our students get in a habit of blaming everyone because of one bad apple”* [Indiana News and Tribune, 12 September 2011)].

Frazeoloji vahidin əvvəlinə, sonuna və ortasına sözlərin əlavə edilməsi mümkündür. Bu zaman əsas emosionallıq və ifadəlilik əlavə olunan sözün üzərinə düşür. Dilçi alimlər bu prosesi ifadənin yenilənməsi ilə izah edirlər. Məsələn, ABŞ-ın Alabama ştatının Montgomery şəhərində nəşr olunan, tarixi 1829-cu ilə gedib çıxan və Alabama ərazisində ən uzunömürlü qəzetlərdən biri sayılan, gündəlik xəbərlər, siyasət, yerli hadisələr, biznes və sosial mövzularla bağlı məlumatlarla zəngin “Montgomery Advertiser” qəzetindən aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq: *I read no social media, period,*” Blakeney said. “I’m sure I’d be a damn basket case if I did. [Montgomery Ad-

vertiser, 11 November 2011]. ABŞ-ın ən nüfuzlu və tanınmış iqtisadi, maliyyə və biznes nəşrlərindən biri kimi tanınan Nyu-Yorkda nəşr olunan, həm yerli, həm də beynəlxalq xəbərlərə diqqət yetirən, əsas mövzuları biznes xəbərləri, maliyyə bazarları, iqtisadi təhlil, siyasət və texnologiyaları əhatə edən, xüsusilə də iqtisadiyyat sahəsində etibarlı informasiya mənbəyi kimi məşhurlaşan və dünyada geniş oxucu kütləsinə malik “The Wall Street Journal”ın səhifələrində də yenilik və orijinallığı ilə seçilən frazeoləri görmək olar: *While all stocks tend to go down during an economic slowdown... ‘the higher yielding dividend stocks weather the storm better* [The Wall Street Journal, 2 October 2011)]. Burada *weather the storm* better ifadəsi “çətin vəziyyəti daha yaxşı dəf etmək, sınaqlardan daha dayanıqlı çıxmaq” mənasında işlədilmişdir. Dildə iki və ya daha çox frazeoloji vahidin elementlərinin bir-biri ilə qarışaraq yeni bir ifadə yaratması (kontaminasiya) nəticəsində yeni, bəzən yumoristik və ya daha təsirli bir ifadə əmələ gəlir. Bu prosesin nəticəsində hər iki orijinal vahidin mənası qismən saxlanılsa da, yeni mənalar ortaya çıxır. Məsələn, *ahead of the game* və *a step ahead* ifadələri *a step ahead of the game* kimi birləşdirilir.

Frazeologiya xalqın dünyagörüşü, dini inancları, mifologiyası, adət-ənənələri, folkloru, təbiət hadisələri ilə bağlı öyrənmə stereotipləri ilə sıx əlaqəli obrazlar yaradır. Onlardakı dəyişikliklər mətbuatın başlıqlarında ekspressivlik və emosionallıq yaratmaq üçün tez-tez müraciət edilən üsullardan biridir. Yenidən qurularaq əvvəlki formasından fərqli vəziyyətə salınmış frazeolər içərisində müxtəlif məzmununda olan nümunələr vardır. İngilis dilində belə frazeoloji vahidlər özünəməxsus semantik, emosional-ifadəli və üslubi xüsusiyyətlərə malikdir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin mətnlərindən və frazeoloji lüğətlərdən alınmış frazeoloji vahidlər dilin spesifik xüsusiyyətlərinin ən mühüm daşıyıcısı hesab olunur. Bu frazeolər danışanların dünyagörüşünü və məqsədini daha dolğun əks etdirməsi ilə seçilir. Kütləvi informasiya vasitələrinin başlıqlarında informativliyi və oxucu və ya dinləyiciyə təsir imkanlarını birləşdirən transformasiya olunmuş frazeoloji vahidlərdən istifadə edərək müəlliflər öz mövqelərini ifadə edirlər.

Nəticə. Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ingilis idiomatik ifadələri publisistik mətnlərdə mühüm üslubi funksiya yerinə yetirir. Onlar mətnin emosional-ekspressiv səviyyəsini yüksəldir, müəllif mövqeyinin açıq şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir və oxucu ilə effektiv kommunikasiya yaradır. Nəticələr göstərir ki, idiomatik ifadələr publisistik diskurda yalnız dilin bədii elementi kimi deyil, həm də ideoloji və pragmatik təsir vasitəsi kimi çıxış edir. Bu isə onların publisistik üslubun formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynadığını təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Dallas Morning News (March 1, 2011). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/english-idiomatic-expressions-as-a-means-of-creating-a-specific-imager-y-of-a-newspaper-text>
2. Dawn (November 15, 2021). Available at: https://epaper.dawn.com/DetailImage.php?StoryImage=15_11_2021_183_001
3. Indiana News and Tribune (September 12, 2011). Available at: <https://newsandtribune.com/>
4. McCarthy, M., & O'Dell, F. (2004). English Phrasal Verbs in Use. Cambridge: Cambridge University Press, 206 pp.
5. Montgomery Advertiser (November 11, 2011). Available at: <https://montgomeryadvertiser.newspapers.com/search/>
6. Naciscione, A. (2010). Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 292 pp.
7. Portsmouth Daily Times (September 15, 2020). Available at: <https://www.portsmouthdailytimes.com/news/52867/when-pigs-fly> (Accessed: December 10, 2021).
8. Seidl, J. (1989). English Idioms: Exercises on Phrasal Verbs. Oxford: Oxford University Press, 128 pp.
9. The Bergen Record (April 15, 2012). Available at: <https://www.newspapers.com/paper/the-record/11034/?locale=en-US>
10. The Hollywood Reporter (March 28, 2021). Available at: <https://www.hollywoodreporter.com/tv/tv-news/piersmorgan-returns-to-bashing-meghan-markle-blames-tyranny-of-work-mobs-for-tv-exit-4157452/>
11. The New York Times (March 26, 2011). Available at: <https://www.nytimes.com/2011/03/26/world/asia/26japan.html>
12. The New York Times (November 7, 2021). Available at: <https://www.nytimes.com/2021/11/07/us/astroworld-travis-scott-concert-safety.html> (Accessed: November 15, 2021).
13. The Wall Street Journal (October 2, 2021). Available at: <https://www.wsj.com/news/archive/2011/10/02>

Məqalə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Quliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 30.04.2026, son daxilolma – 28.05.2026, qəbulolunma – 12.06.2026

UOT 72.025.4:94

Ordubad şəhərinin tarixi-mədəni irs abidələrinin mühafizəsi və restavrasiyası

Müəllif(lər):

Altay Cəfərli

Нахчыван Мүәллимләр Інституту
Мүәллим

E-poçt: CeferliAltay@nmi.edu.az
<https://orcid.org/0009-0004-0517-9617>

Açar sözlər: Ordubad şəhəri, tarixi-mədəni irs, memarlıq abidələri, restavrasiya, konservasiya, mədəni irsin mühafizəsi, autentiklik, memarlıq irsi

Annotasiya. Məqalədə Ordubad şəhərinin zəngin tarixi-mədəni irsini təşkil edən memarlıq abidələrinin mühafizəsi və restavrasiyası məsələləri araşdırılır. Tədqiqat çərçivəsində şəhərdə yerləşən məscidlər, mədrəsələr, buxanalar, yaşayış evləri və digər tarixi tikililərin memarlıq xüsusiyyətləri, tarixi əhəmiyyəti və müasir vəziyyəti təhlil edilir. Abidələrin qorunması və bərpa prosesinde tətbiq olunan elmi yanaşmalar, beynəlxalq mühafizə prinsipləri və Azərbaycan Respublikasının mədəni irsin mühafizəsi sahəsində normativ-hüquqi bazası nəzərdən keçirilir. Araşdırmada restavrasiya işlərinin həyata keçirilməsi zamanı abidələrin autentikliyinə, tarixi simasının və memarlıq dəyərlərinin qorunmasının vacibliyi vurğulanır. Eyni zamanda, maliyyələşdirmə, mütəxəssis hazırlığı və texniki təminatla bağlı mövcud problemlər müəyyən edilir. Məqalədə yerli icmaların prosesə cəlb olunması, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və uzunmüddətli mühafizə strategiyalarının hazırlanması ilə bağlı təkliflər irəli sürülür. Nəticədə Ordubadın tarixi-mədəni irsinin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün kompleks və elmi əsaslandırılmış yanaşmaların tətbiqinin zəruriliyi əsaslandırılır.

Author(s):

Altay Jafarli

Nakhchivan Teachers Institute
Teacher

E-mail: CeferliAltay@nmi.edu.az
<https://orcid.org/0009-0004-0517-9617>

Keywords: Ordubad city, historical and cultural heritage, architectural monuments, restoration, conservation, heritage preservation, authenticity, architectural heritage

Preservation and restoration of historical and cultural heritage monuments in the city of Ordubad

Abstract. This article examines the preservation and restoration of architectural monuments that constitute the rich historical and cultural heritage of the city of Ordubad. The study analyzes the architectural characteristics, historical significance, and current condition of mosques, madrasas, icehouses, residential buildings, and other historical structures located in the city. Particular attention is paid to scientific approaches to restoration, international conservation principles, and the legal framework regulating cultural heritage protection in Azerbaijan. The research emphasizes the importance of preserving the authenticity, historical appearance, and architectural values of monuments during restoration activities. In addition, existing challenges related to funding, professional expertise, and technical resources are identified. The article proposes the active involvement of local communities, the application of digital technologies, and the development of long-term preservation strategies. The findings demonstrate the necessity of implementing comprehensive and scientifically grounded approaches to ensure the protection and transmission of Ordubad's historical and cultural heritage to future generations.

Автор(ы):

Алтай Джафарли

Нахчыванский институт учителей
Преподаватель

Э-почта: CeferliAltay@nmi.edu.az
<https://orcid.org/0009-0004-0517-9617>

Ключевые слова: город Ордубад, историко-культурное наследие, архитектурные памятники, реставрация, консервация, охрана наследия, аутентичность, архитектурное наследие

Сохранение и реставрация памятников историко-культурного наследия города Ордубад

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы сохранения и реставрации архитектурных памятников, составляющих богатое историко-культурное наследие города Ордубад. Анализируются архитектурные особенности, историческое значение и современное состояние мечетей, медресе, ледниковых сооружений, жилых домов и других исторических объектов города. Особое внимание уделяется научным подходам к реставрации, международным принципам охраны культурного наследия и нормативно-правовой базе Азербайджанской Республики в данной сфере. Подчеркивается необходимость сохранения аутентичности, исторического облика и архитектурной ценности памятников в процессе реставрационных работ. Кроме того, выявляются существующие проблемы, связанные с финансированием, подготовкой специалистов и техническим обеспечением. В статье предлагаются меры по привлечению местных сообществ к процессу охраны наследия, внедрению цифровых технологий и разработке долгосрочных стратегий сохранения. Делается вывод о необходимости применения комплексных и научно обоснованных подходов для сохранения и передачи историко-культурного наследия Ордубада будущим поколениям.

Giriş. Ümummilli lider Heydər Əliyevin “Azərbaycanın incisi” adlandırdığı Ordubad şəhəri qədim şəhərlərdən biri olmaqla yanaşı, tarixi, coğrafiyası, flora, faunası ilə zəngin şəhərlərimizdən biridir. Eləcə də Ordubad qədim yaşayış məskənləri, tarixi memarlıq, arxeoloji, təbiət abidələrinin zənginliyi ilə seçilir. Belə ki, Gəmiqaya təsvirləri burada yerləşmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi Gəmiqaya təsvirləri təbiət abidəsi olmaqla yanaşı, eləcə də qədim insanların yaradıcılığının məhsuludur. Ordubad Şərq memarlıq xüsusiyyətlərini günümüzədək qoruyub saxlayan, dünya əhəmiyyətli abidələrdən birinin mövcud olduğu və eləcə də Türk İslam mədəniyyətinin ən gözəl nümunələrinin yerləşdiyi şəhərlərdən biridir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Ordubad Böyük İpək yolu üzərində yerləşdiyi üçün tarix boyu beynəlxalq ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu baxımdan Ordubad rayonunda, eləcə də şəhərdə yerləşən tarixi memarlıq abidələrinin qorunması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti abidələrin qorunması, yenidən bərpa olunması, təbliği sahəsində daima yeni qərarlar verir, tariximizi özündə yaşadan abidələrimizi daima diqqət mərkəzində saxlayır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 6 iyun tarixli Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti haqqında Əsasnamə, Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası, qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramı və s. kimi mühüm qərarların qəbul edilməsi mədəni irsimiz olan abidələrə göstərilən dövlət qayğısının bariz sübutudur. Eləcə də “Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında” 2005-ci il dekabrın 6-da imzalanan sərəncam bu sahəyə olan diqqəti daha da artırdı. Bu sərəncamdan sonra Muxtar Respublika ərazisində yerləşən tarixi mədəniyyət abidələrimizin öyrənilməsi işində böyük nailiyyətlərə imza atıldı. Müəyyən tarixi hadisələrdən yarasız hala düşmüş abidələrin yenidən bərpasına başlandı və indiyədək tam şəkildə araşdırılmayan abidələrimiz tədqiq olunaraq

kitablarda, beynəlxalq konfranslarda, qəzetlərdə, monoqrafiyalarda öz əksini tapdı. Bu sahədə atılmış mühüm addımlardan biri də 2008-ci ildə Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyasının nəşr olunması idi. Bu kitabda Muxtar Respublika ərazisində yerləşən abidələr haqqında məlumat, bu abidələrin dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli olmaları üzrə təsnifatı öz əksini tapır.

Xüsusilə vurğulamalıyıq ki, 9-13 aprel 2026-cı ildə Özbəkistanın paytaxtı Daşkənd şəhərində keçirilən İslam Dünyası Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının (ICESCO) İslam Dünyası İrs Komitəsinin 13-cü sessiyasında “Ordubad” Tarix-Memarlıq Qoruğunun ICESCO-nun İslam Dünyası İrsinin İlk Siyahısına daxil edilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir. Bu qərar Ordubadın tarixiliyini, ecazkarlığını, əhəmiyyətini bir daha sübuta yetirir.

Material və metodlar. Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, məqalədə praktik material kimi Ordubad şəhərində hazırda mövcud olan tarixi memarlıq abidələrini göstərə bilərik. Çünki sözügedən abidələrdə aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, əsasən orta əsrlərə aid mədəniyyət nümunələri müəyyən tarixi dövrlərdə bərpa olunmuş, günümüzədək gəlib çatmış və bu gün fəaliyyət göstərir. Əlavə olaraq Ordubad şəhərində fəaliyyət göstərən tarixi memarlıq abidələri üzərində qeyd olunan daş kitabələr, eləcə də bu gün Qeysəriyyə muzeyi olaraq bilinən orta əsr abidəsində nümayiş olunan eksponatlar tədqiqatçıların araşdırması zamanı əldə olunan arxeoloji tapıntıları əsas material kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu abidələr haqqında geniş nəzəri materiallar isə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən tarixçi-alimlərimizdən İsmayıl Hacıyevin, Hacıfəxrəddin Səfərlinin, Zeynəb Quliyevanın, Toğrul Xəlilovun, eləcə də orta əsr Naxçıvan tarixi memarlıq abidələrinin ən böyük tədqiqatçılarından biri olan Ədbülvəhab Salamzadənin əsərlərində qeyd olunmuşdur. Nəzəri və praktiki materiallardan başqa Ordubad şəhəri haqqında çəkilmiş sənədli və bədii filmlər, habelə fotosəkillər şəhərin tarixi memarlıq abidələrinin XX əsrdə mövcud vəziyyəti haqqında bizə məlumat verir.

Metodlardan danışdığımız zaman məqalədə tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edərək tarixi memarlıq abidələrinin istər orta əsrlərdə, istər yeni və ən yeni dövrdə bərpasının həyata

keçirilməsinin üsul və yolları, eləcə də mövcud vəziyyəti müqayisə edilmişdir. Bu müqayisələr nəticəsində bu qənaətə gəlinir ki, tarixi hadisələr zamanı müəyyən mənada dağıntılara, eləcə də bərpada dəyişikliklərə məruz qalmasına baxmayaraq, abidələrin günümüzədək gəlib çatması diqqətdə saxlanılmışdır. Təqdirəlayiq haldır ki, abidələrin qorunmasında yerli ictimaiyyətində rolu danılmazdır. Bundan başqa, məqalədə istifadə olunan daha bir metod – tarixi-analitik metoddan istifadə olunmuş, bu metod nəticəsində abidələrin bərpası zamanı araşdırılması diqqət mərkəzində olmuşdur. Nəticədə şəhərin, ümumən regionun orta əsr tarixi öyrənilmiş, tarixi dövrlər müqayisə olunmuş və təhlil edilmişdir. Analitik təhlillər nəticəsində qənaətə gəlinmişdir ki, şəhər geosiyasi cəhətdən mühüm mərkəzlərdən biri olduğundan təkcə bu gün deyil, orta əsrlər və yeni dövrdə də Ordubada xüsusi diqqət göstərilmişdir.

Nəticələr və müzakirə. Ordubad türk islam abidələri ilə zəngin şəhərlərimizdən biridir. Orta əsrlərdə Ordubad şəhərinin bu qədər inkişaf etməsi də təsadüfi deyildi. Şah Abbasın birinci vəziri Hatəm bəy ordubadlı idi və onun xahişi ilə şəhər əhalisi bütün vergilərdən azad olmuşdur. Nəticədə şəhərdə abadlıq işləri getmiş, dini və tarixi tikililər tikilmişdir. Xüsusilə də Ordubad şəhərində və rayonun bütün kəndlərində orta əsrlərə aid məscidlər bu gün də fəaliyyət göstərir. Bu məscidlərdən biri Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşən Cümə məscididir. Xalq arasında Şah Abbas məscidi adı ilə də tanınır. Adından da göründüyü kimi məscid I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində (1587-1629-cu il) inşa olunmuşdur. Məscid forma və quruluşuna görə Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbinin ənənələrinə uyğun tikilmişdir. Məscidin girişində Şah Abbasın 1604-cü il ərəb dilində fərmanı qeyd olunmuşdur. Fərmanda da Ordubad əhalisinin vergilərdən azad olması qeyd olunmuşdur. Abidə XVII-XVIII əsrə aid tikili olsa da, 1902-1903-cü ildə aparılan bərpa işləri zamanı məsciddə tapılan kərpicin üzərində qeyd olunmuş yazı onun XII-XIII əsrlərə aid tikili olduğunu deməyə əsas verir. Məscid 1987-ci ildə əsaslı bərpa olunmuşdur. Orta əsrlərdə məscidin ətrafında dükənlər və mədrəsələrdən ibarət kompleks olduğu güman edilir. Hal-hazırda məscidin ətrafında zorxana və mədrəsə binası mövcuddur. Abidə Ordubad şəhərinin ən hündür his-

səsində qaya üzərində tikilməsi onun Ordubadın ümumi memarlığında görkəmli mövqe tutmasını təmin edir [4, s.62].

Orta əsrlərdə türk islam mədəniyyəti abidələrindən biri də qeyd etdiyimiz kimi mədrəsələr idi. Ölkənin hər yerində olduğu kimi Ordubad şəhərində də orta əsrlərdə inşa olunmuş tarixi memarlıq abidəsi olan mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşən mədrəsə binası zamanəmizədək gəlib çatmış yeganə klassik mədrəsələrdən biridir. Abidə Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşən Cümə məscidinin yaxınlığında inşa olunmuş dini elmləri tədris edən təhsil ocağı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Abidə iki mərtəbədən ibarət olmuşdur. Abidədə dərslər otaqlarından yanaşı, həm də tələbələrin yaşayışı üçün müəyyən olunmuş otaqlar mövcud olmuşdur. Tarixi qaynaqlara nəzər saldıqda 1930-cu illərdə baş verən zəlzələ zamanı abidənin ikinci mərtəbəsinə ciddi ziyan dəymiş, ancaq buna baxmayaraq günümüzədək salamat qalmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində abidə ipəkçilik idarəsi kimi fəaliyyət göstərmiş, bu səbəbdən abidəyə əlavələr edilmişdir. Buna baxmayaraq abidə keçmiş görkəmini itirməmişdir. Bu mədrəsə orta əsrlərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ən böyük elm və təhsil müəssisələrindən biri olmuşdur. Abidə ölkənin dövlət strukturlarında çalışan şəxslər tərəfindən himayə olunmuşdur. Bu və bu kimi faktları tarixi sənədlərlə yanaşı, eləcə də abidənin giriş qapısının başında günümüzədək gəlib çatmış kitabədən görə bilərik. Kitabə sovet hakimiyyəti illərində qəsdən dağıntıya məruz qalsa da, alimlərimiz tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Kitabəni ilk olaraq 1987-ci ildə tarix elmlər doktoru Hacı Fəxrəddin Səfərlı, daha sonra 2001-ci ildə Məşədixanım Nemətova tədqiqata cəlb etmişdir. Abidənin kitabəsindən məlum olur ki abidə Səfəvi hökmdarı Şah Sultan Hüseynin hakimiyyəti illərində inşa olunmuşdur [6, s.78].

Qədim Ordubad milli mənəvi dəyərləri özündə yaşadan şəhərlərdən biridir. Belə ki, burada insanların yaşayış tərzini özündə əks etdirən bir neçə tarixi memarlıq abidəsi mövcuddur. Bu abidələr orta əsrlərdən günümüzədək gəlib çatmışdır. Belə abidələrdən biri də Ordubad şəhərində yerləşən Ordubad şəhər buzxanasıdır. Buzxanalar memarlıq abidəsi olmaqla yanaşı,

həm də türk-islam mədəniyyəti abidələrinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Ordubad şəhərində buzxananın olması heç də təsadüfi deyildir. Şəhər qədim İpək yolu üzərində yerləşdiyi üçün buraya səyyahlar, tacirlər tez-tez səfər edirdi. Bu səbəbdən istər yerli əhalinin, istərsə də şəhərdə olan tacir, səyyahların tələbatını ödəmək üçün buzxanalar inşa olunmuşdur. Buzxana Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşir. Binaın inşası əhəng və bişmiş kərpiclə gerçəkləşdirilmişdir. Buzxananın tikilmə üsuluna diqqət etdikdə Şərq memarlığı nümunəsi olduğunun şahidi olur. Tikinti zamanı abidəyə kəhriz vasitəsilə su daxil olurdu. Saxlanılan su qış aylarında dondurulur və yay aylarında istifadə olunurdu. Abidəni Naxçıvan-Marağa memarlığının davamı olaraq da səciyyələndirmək olar. Buzxananın hündürlüyü 11 metr, divarlarının qalınlığı isə 80 santimetrdir. Buzxananın tavanı tağ formasında tikilmişdir. Quruluşuna görə Naxçıvan şəhər buzxanasına bənzəyir. Binaın tikilmə konstruktiv quruluşuna nəzər saldıqda Azərbaycan Respublikasında yerləşən abidələrdə bu quruluşa az rast gəlinir. Bu forma və quruluş əsasən orta əsrlərdə Ərdəbil və Təbriz şəhərlərinin bazar meydanlarında nəzərdə tutulmuş və tətbiq edilmişdir. Abidənin üzərində inşa tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Bu səbəbdən abidənin tarixi haqqında dəqiq məlumat vermək mümkün olmamışdır. Türk tədqiqatçısı Turqay Yazar Ordubad şəhərinin XVII əsrdən dilçəldiyini və bu dövrdən abidələrin tikilməyə başladığını irəli sürmüşdür. Ancaq tikilmə quruluşu və yerli əhalinin məlumatına əsasən abidənin XIV əsrə aid olduğu güman edilir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində abidənin XVIII əsrdə bərpa olunması güman edilir. Buzxana tarixi forma və tikilmə xüsusiyyətləri saxlanılmaqla 2014-cü ildə əsaslı şəkildə bərpa edilmiş, divarları bişmiş kərpiclə üzlənmiş, daxildə olan nəmliyin aradan qaldırılması üçün nəfəsliklər qoyulmuşdur və yeni müasir görkəmində əhalinin istifadəsinə verilmişdir. Bu gün Ordubad şəhər buzxanası insanların ən çox ziyarət etdiyi abidələrimizdən biridir [2, s.15].

Türk-islam mədəniyyətinin əsrarəngiz nümunəsi sayılan Ordubad şəhər buzxanası ölkə əhəmiyyətli tarixi-memarlıq abidəsi kimi diqqətimizi cəlb etməkdədir. Bu abidə orta əsrlər dövründən bura gələn səyyahların, tacirlərin hər za-

man maraq dairəsində olmuş və diqqətini cəlb etmişdir. Bu baxımdan da demək lazımdır ki, Ordubad şəhərində bütün ictimai binaların tikintisi ilə yanaşı əhalinin buza olan tələbatını ödəmək məqsədi ilə buzxana abidəsi də inşa olunmuşdur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, yerli əhali ilə yanaşı, bu abidə bura səfər edən əcnəbilərinə tələbatını ödəmək istiqamətində ən əhəmiyyətli abidə hesab olunur [1, s.12].

Ordubad şəhərinin mərkəzində, Dübəndi çayının sol sahilində, Cami məscidinin yaxınlığında yerləşən Qeysəriyyə abidəsi bişmiş kərpicdən tikilmiş, ümumi sahəsi isə 540 m²-dir. Qeysəriyyə binası memarlıq quruluşu cəhətdən 10x10 m olan mərkəzi səkkizbucaqlı zaldan və onun tavanını örtən dairəvi günbəzdən, günbəzi küncələrdə saxlayan mürəkkəb quruluşlu 4 ədəd dayaqdan, dayaqlarla kənar divar taxçaları arasında yerləşən keçidlərdən (eni 3,4 metr) ibarət olmaqla öz maraqlı memarlıq həllinə malikdir. Keçidlərin tavanı 16 ədəd kiçik günbəzlərlə qapanmış, bişmiş kərpicdən hörülən divarların qalınlığı isə 80 sm-ə bərabərdir. Mərkəzi günbəzlə birlikdə abidənin ümumi hündürlüyü 8,5 metr ölçüsündədir [3, s.267-268].

Şərq memarlığında möhtəşəm və nadir abidələrdən sayılan Ordubad Qeysəriyyəsi uzun illər tarixi və memarlıq ədəbiyyatlarında “Zorxana” abidəsi kimi qələmə alınmışdır. Bu abidəni “Zorxana” kimi təqdim etmiş akademik Əbdülvəhab Salamzadə yazır ki, xalq arasında Qeysəriyyə adı ilə tanınması belə bir mülahizəni irəli sürməyə imkan verir ki, ola bilsin bu binadan yalnız sonralar zorxana kimi istifadə olunmuşdur [4, s.62].

Qeysəriyyə binası zaman-zaman bir çox müəyyən aşınmalara məruz qalmış, bu səbəbdən, 1978-ci ildə bu abidə üzərində bərpa təmir işləri aparılmışdır. Bu illər ərzində binanın bərpasına yenidən ehtiyac yaranmış, ona görə də 2010-cu ildə Qeysəriyyə binasında əsaslı təmir və bərpa işləri görülmüşdür.

Nəticə. Qeyd olunanlar deməyə əsas verir ki, Ordubadda mövcud olan tarixi-memarlıq abidələrinin bərpası işi sistemli şəkildə aparılmışdır. Şanlı tariximizin izlərini daşıyan memarlıq abidələrimizin qorunub saxlanılmasına və gələcək nəsillərə mənəvi miras kimi ötürülməsinə xüsusi diqqət göstərilmişdir.

Naxçıvanda genişmiqyaslı quruculuq işləri aparılmış, bərpa olunan memarlıq abidələrinin ətrafı abadlaşdırılmış və landşaft memarlığı daha da inkişaf etdirilmişdir. Nəticədə memarlıq abidələrinə turistlər tərəfindən maraq daha da artmış və Ordubadın turizm potensialı daha da inkişaf etmişdir. Beləliklə tarixi-memarlıq abidələrimiz sayəsində, hətta turistlər də Ordubadın qədim memarlığını dərinlən öyrənməyə can atmışdır. Bu gün istər tarixçilərimizin və memarlarımızın əsərlərində, istərsə də xarici ədəbiyyatlarda bərpa olunan memarlıq abidələri haqqında geniş şəkildə məlumat verilmişdir.

Naxçıvanda mövcud olan orta əsr abidələri, eləcə də tarixi körpülər bunu deməyə əsas verir ki, Naxçıvan tarix boyu beynəlxalq ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu fakt bu gün Naxçıvanın günümüzün aktual mövzusu olan yaşıl enerji zonası olması həqiqətini bir daha təsdiq edir.

Konkret olaraq abidələrin bərpasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Ordubad şəhərinin regionun istər mədəni, istər iqtisadi, istərsə də siyasi mərkəzlərindən biri olduğu faktını sübuta yetirir. Abidələr bu gün Ordubadın əhəmiyyətini qeyd edən əsas amillərdən biridir. Son olaraq

onu qeyd etməliyik ki, təkcə bu gün yox, gələcək üçün də bu abidələr həm mədəni, həm iqtisadi, həm də siyasi sahənin inkişafında əsas rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, İ. Naxçıvan Buzxanaları / İ.Əliyev, S.Hacıyeva – Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, – 2018, – 20 s.
2. Quliyeva, Z. Naxçıvan Hamamları / Z.Quliyeva, A.Orucov, T.Xəlilov – Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, – 2018. – 28 s.
3. Naxçıvan Abidələr Ensiklopediyası. – İstanbul: Bakanlar mediya, – 2008. – 519 s.
4. Salamzadə, Ə. Əcəmi Əbubəkir oğlu və Naxçıvan Memarlıq Abidələri / Ə.Salamzadə. – Bakı: Işıq nəşriyyat, – 1976. – 82 s.
5. Səfərli, F. Naxçıvan məscid və ziyarətgahları / F.Səfərli. – Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, – 2018. – 216 s.
6. Səfərli, F. Naxçıvan türk-islam mədəniyyəti abidələri / F.Səfərli. – Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, – 2017, – 216 s.

Məqalə tarix üzrə elmlər doktoru, dosent Zeynəb Quliyeva tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 24.04.2026, son daxilolma – 22.05.2026, qəbulolunma – 02.06.2026

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2026, № 2, s.143-148

Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2026, № 2, p.143-148

Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2026, № 2, с.143-148

UOT 517.956:519.6

Dəyişənləri ayırma üsulunun hiperbolik tipli tənliklər üçün qoyulmuş qarışıq məsələlərin həllinə tətbiqinin riyazi əsaslandırılması

Müəllif(lər):

Elşad Ağayev

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-poçt: ElshadAgayev@nmi.edu.az

Açar sözlər: dəyişənləri ayırma üsulu, hiperbolik tipli tənliklər, qarışıq məsələ, simin rəqs tənliyi, xüsusi törəməli diferensial tənliklər, sərhəd məsələləri, həllin dayanıqlığı, riyazi fizika

Annotasiya. Məqalədə hiperbolik tipli diferensial tənliklər üçün qoyulmuş qarışıq məsələlərin həllində dəyişənləri ayırma üsulunun tətbiqinin riyazi əsasları araşdırılır. Tədqiqatın aktuallığı ali məktəblərdə tədris olunan riyazi fizika tənlikləri kursunda geniş istifadə edilən analitik həll üsullarının nəzəri və praktik əhəmiyyətindən irəli gəlir. Araşdırmanın məqsədi bircins simin rəqs tənliyi üçün verilmiş başlanğıc və sərhəd şərtləri daxilində məsələnin analitik həllini qurmaq, alınmış nəticələrin fiziki mənasını izah etmək və həllin dayanıqlığını təhlil etməkdir. Tədqiqat zamanı analiz və sintez, müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə və nəticə çıxarma metodlarından istifadə edilmiş, əsas riyazi aparat kimi dəyişənləri ayırma üsulu tətbiq olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, bu üsul xüsusi törəməli diferensial tənliklərin həllində yüksək səmərəliliyə malikdir və korrekt qoyulmuş sərhəd məsələlərinin həllinin qurulmasına imkan verir. Alınan nəticələr başlanğıc şərtlərdən həllin kəsilməz asılılığını təsdiq edir və riyazi modellərin fiziki proseslərin adekvat təsvirində mühüm rol oynadığını göstərir. Tədqiqatın nəticələri riyazi fizika, diferensial tənliklər və tətbiqi riyaziyyat sahələrində aparılan elmi araşdırmalar üçün nəzəri əhəmiyyət daşıyır.

Author(s):

Elshad Aghayev

Nakhchivan Teachers Institute

Doctor of Philosophy in Mathematics, Associate Professor

E-mail: ElshadAgayev@nmi.edu.az

Keywords: separation of variables method, hyperbolic equations, mixed problem, string vibration equation, partial differential equations, boundary value problems, solution stability, mathematical physics

Mathematical Justification of the application of the separation of variables method to the solution of mixed problems for Hyperbolic-type equations

Abstract. The article investigates the mathematical foundations of applying the separation of variables method to solving mixed problems for hyperbolic-type differential equations. The relevance of the study stems from the theoretical and practical importance of analytical solution methods widely used in the teaching of mathematical physics equations in higher education. The aim of the research is to construct an analytical solution to the homogeneous string vibration equation under given initial and boundary conditions, interpret the physical meaning of the obtained results, and analyze the stability of the solution. The study employs methods of analysis and synthesis, comparative analysis, generalization, and inference, while the separation of variables method serves as the primary mathematical tool. The findings demonstrate that this method is highly effective for solving partial differential equations and enables the construction of solutions to well-posed boundary value problems. The obtained results confirm the continuous dependence of solutions on initial conditions and highlight the significance of mathematical models in accurately describing physical processes. The study contributes to the theoretical foundations of mathematical physics, differential equations, and applied mathematics.

Автор(ы):

Эльшад Агаев

Нахчыванский институт учителей

Доктор философии по математике, доцент

Э-почта: ElshadAgayev@nmi.edu.az

Ключевые слова: метод разделения переменных, уравнения гиперболического типа, смешанная задача, уравнение колебаний струны, дифференциальные уравнения в частных производных, краевые задачи, устойчивость решения, математическая физика

Математическое обоснование применения метода разделения переменных к решению смешанных задач для уравнений гиперболического типа

Аннотация. В статье исследуются математические основы применения метода разделения переменных при решении смешанных задач для дифференциальных уравнений гиперболического типа. Актуальность исследования обусловлена теоретической и практической значимостью аналитических методов решения, широко используемых в курсе уравнений математической физики в высших учебных заведениях. Цель работы заключается в построении аналитического решения уравнения колебаний однородной струны при заданных начальных и граничных условиях, интерпретации полученных результатов и анализе устойчивости решения. В исследовании использованы методы анализа и синтеза, сравнительного анализа, обобщения и логического вывода. В качестве основного математического аппарата применён метод разделения переменных. Установлено, что данный метод является одним из наиболее эффективных способов решения дифференциальных уравнений в частных производных и позволяет строить решения корректно поставленных краевых задач. Полученные результаты подтверждают непрерывную зависимость решения от начальных условий и демонстрируют важную роль математических моделей в адекватном описании физических процессов. Результаты исследования имеют теоретическое значение для математической физики, дифференциальных уравнений и прикладной математики.

Giriş. Bu tədqiqatın əsas məqsədi dəyişənləri ayırma üsulunun tətbiqi ilə hiperbolik tipli bircins simin rəqs tənliyi üçün verilmiş başlanğıc və sərhəd məsələsinin həllinin analitik ifadəsini tapmaq və alınmış düsturun fiziki şərhini verməklə həllin dayanıqlığını təhlil və tədqiq etməkdir.

Məqalə ali məktəblərdə “Riyazi fizika tənlikləri” fənninin tədrisində metodiki baxımdan aktual olan problemlərdən birinə, dəyişənləri ayırma üsulu və onun riyaziyyat təlimində yeri və fiziki məsələlərin həllinə tətbiqinə həsr olunmuşdur. Dəyişənləri ayırma üsulunun tətbiqi ilə hiperbolik tipli tənliklər üçün qoyulmuş başlanğıc və sərhəd məsələsinin həllinin tapılması praktik olaraq misallar üzərində izah olunmuşdur.

Simin tərifini xatırlayaq: **Sim**-uzunluğu L , kütlə sıxlığı P və dartılma qüvvəsi T olan erlastik və çevik, lakin uzanma qabiliyyəti çox kiçik sayılan birölçülü **elastik cisimdir**. Riyazi modelləşdirmədə onun qalınlığı və en ölçüləri uzunluğa nisbətən çox kiçik götürülür. Buna görə də sim yalnız birölçülü (x oxu boyunca) təsvir olunur.

Fiziki olaraq Simə aşağıdakı kimi mənə vermək olar: 1. Sim düz xətt boyunca yerləşir (adətən $[0, l]$ parçasında); 2. Simin hərəkəti yalnız şaquli istiqamətdə baş verir, yəni $u = u(x, t)$ funksiyası ilə təsvir olunur; 3. Sürətlər və meyllər kiçikdir, buna görə qeyri-xətti effektlər nəzərə alınmır; 4. Dartılma qüvvəsi T sabit sayılır.

Qarışıq məsələləri həll etmək üçün çox vaxt **dəyişənlərinə ayırma üsulundan** istifadə edirlər. Bu üsul xüsusi törəməli diferensial tənlikləri həll etmək üçün ən geniş və effektiv üsullardan biridir.

$[0, l]$ parçasında hər iki ucundan bağlı olan simin başlanğıc və sərhəd şərtləri verilərəkən rəqsi məsələsini **dəyişənlərinə ayırma üsulu** ilə həll edək. Məsələnin riyazi qoyuluşu belədir:

$DT = \{(x, t) : 0 < x < l, 0 < t < T\}$ oblastında birölçülü

$$u_{tt} - a^2 u_{xx} = 0 \quad (1)$$

dalğa tənliyinin

$$\left. \begin{aligned} u(x, 0) &= \varphi(x) \\ u_t(x, 0) &= \psi(x) \end{aligned} \right\} \quad (2)$$

başlanğıc və

$$u(0, t) = 0, \quad u(l, t) = 0 \quad (3)$$

sərhəd şərtləri daxilində həlli tələb olunur. Burada, $\varphi(x)$ və $\psi(x)$ verilmiş funksiyalar, $u(x, t)$ isə axtarılan funksiyadır, belə ki, $0 < T < \infty$.

Tərif 1. $DT = \{(x, t) : 0 < x < l, 0 < t < T\}$ oblastında (1) tənliyini, $[0, l]$ parçasında (2) - şərtini, $[0, T]$ parçasında (3)-şərtini ödəyən $u(x, t) \in C^2(DT) \cap C^1(DT)$ funksiyasına (1)-(2)-(3) məsələsinin **klassik həlli** deyilir.

Fərz edək ki, (1)-(2)-(3) məsələsinin yeganə klassik həlli var. Tənliyin eyniliklə sıfıra bərabər olmayan $u(x, t)$ həllini biri yalnız x -dən, digəri isə t -dən asılı olan iki funksiyanın hasili şəklində axtaracağıq:

$$u(x, t) = X(x)T(t). \quad (4)$$

Bu ifadəni verilən tənlikdə nəzərə alsaq, alırıq:

$$X(x)T''(t) = a^2 X''(x)T(t),$$

dəyişənlərinə görə ayırısaq, alırıq:

$$\frac{T''(t)}{a^2 T(t)} = \frac{X''(x)}{X(x)}.$$

Yalnız x və t -dən asılı olan iki nisbət bu bərabərliyi yalnız sabit λ ($\lambda > 0$) ədədinə bərabər olduqda doğrudur:

$$\frac{T''(t)}{a^2 T(t)} = \frac{X''(x)}{X(x)} = -\lambda.$$

Buradan

$$X''(x) + \lambda X(x) = 0, \quad (5)$$

$$T''(t) + \lambda a^2 T(t) = 0. \quad (6)$$

adi diferensial tənliklərini alırıq, onların ümumi həlli aşağıdakı şəkildədir:

$$X(x) = A \cos \sqrt{\lambda} x + B \sin \sqrt{\lambda} x, \quad T(t) = C \cos a \sqrt{\lambda} t + D \sin a \sqrt{\lambda} t,$$

burada A, B, C, D - ixtiyari sabitlərdir, beləliklə,

$$u(x, t) = (A \cos \sqrt{\lambda} x + B \sin \sqrt{\lambda} x) (C \cos a \sqrt{\lambda} t + D \sin a \sqrt{\lambda} t).$$

A, B, C, D və λ sabitləri elə seçilməlidir ki, (2) və (3) şərtləri də ödənməmiş olsun. Sərhəd şərtlərindən başlayaq.

(4) bərabərliyini (3) sərhəd şərtlərində yerlərinə yazsaq, alırıq:

$$X(0)T(t) = 0, \quad X(l)T(t) = 0,$$

Bu bərabərliklərin ödənilməsi üçün ya istənilən t üçün $T(t) = 0$ olmalı, ya da

$$X(0) = 0, \quad X(l) = 0 \quad (7)$$

olmalıdır. $T(t) = 0$ olarsa, $u \equiv 0$ olar ki, bu halda trivial həll alınır. Deməli, sərhəd şərtlərində də dəyişənlər ayrılmış oldu.

Beləliklə, ikitərtibli (5) xətti tənliyinin (7) bircins sərhəd şərtlərini ödəyən həllini tapmaq lazımdır.

Eyniliklə sıfıra bərabər olan $X(x) \equiv 0$ funksiyası məsələnin həllidir. Lakin bizi məsələnin sıfır olmayan həlli maraqlandırır. Beləliklə, (5) tənliyi üçün $[0, l]$ parçasında Spektral məsələ (və ya Şturm-Liuvil məsələsi) adlanan belə bir məsələni həll etmək lazımdır: λ -nın hansı qiymətlərində (5) tənliyinin (7) sərhəd şərtlərini ödəyən eynilik kimi sıfır olmayan həlli vardır?

Bu məsələnin həlli olan λ ədədlərinə Şturm-Liuvil məsələsinin məxsusi ədədləri, tənliyin həmin ədədlərə uyğun olan həllərinə isə məxsusi funksiyalar deyilir.

Məxsusi qiymətləri və məxsusi funksiyaları tapmaq üçün (5) tənliyinin

$$k^2 + \lambda = 0 \quad (8)$$

xarakteristik tənliyini yazaq və burada mümkün olan $\lambda < 0$, $\lambda = 0$ və $\lambda > 0$ hallarına ayrı-ayrılıqda baxaq.

1. Tutaq ki, $\lambda < 0$. Onda (8) tənliyinin kökləri $k_{1,2} = \pm \sqrt{-\lambda}$ olar. Bu halda (5) tənliyinin ümumi həlli

$$X(x) = C_1 e^{\sqrt{-\lambda}x} + C_2 e^{-\sqrt{-\lambda}x}$$

şəklində yazılar. C_1 və C_2 sabitlərini (7) şərtlərinə əsasən tapmaq:

$$\begin{cases} C_1 + C_2 = 0 \\ C_1 e^{\sqrt{-\lambda}l} + C_2 e^{-\sqrt{-\lambda}l} = 0 \end{cases}$$

Bu sistemin determinantı sıfırdan fərqli olduğu üçün $C_1 = C_2 = 0$ olar. Deməli, $\lambda < 0$ olduqda $X(0) = 0$ olur, yəni məsələnin eyniliklə sıfıra bərabər olmayan həlli yoxdur.

2. Tutaq ki, $\lambda = 0$. Bu halda (8) tənliyinin kökləri $k_{1,2} = 0$ və (5) tənliyinin ümumi həlli isə

$$X(x) = C_1 + C_2 x$$

olar. (7) şərtlərinə görə

$$X(0) = C_1 = 0, \quad X(l) = lC_2 = 0 \Rightarrow C_2 = 0$$

və ya yenə də $X(x) \equiv 0$ alınır. Deməli, bu halda da məsələnin həlli eyniliklə sıfıra bərabər olur. Bu isə şərtə ziddir.

3. Tutaq ki, $\lambda > 0$. Bu halda (8) tənliyinin kökləri $k_{1,2} = \pm i\sqrt{\lambda}$, və (5) tənliyinin ümumi həlli

$$X(x) = C_1 \cos \sqrt{\lambda} x + C_2 \sin \sqrt{\lambda} x \quad (9)$$

kimi olar. Bu funksiyanın (7) şərtlərini ödədiyini tələb etsək, alırıq:

$$\begin{cases} C_1 + C_2 \cdot 0 = 0 \\ C_1 \cos \sqrt{\lambda} l + C_2 \sin \sqrt{\lambda} l = 0 \end{cases} \Rightarrow C_1 = 0, C_2 \sin \sqrt{\lambda} l = 0.$$

Sonuncu bərabərlikdə $C_2 \neq 0$ olmalıdır, əks halda $X(x)=0$ və ya $u(x,t)=0$ olduğunu alarıq ki, trivial həll bizi maraqlandırmır. Onda $\sin \sqrt{\lambda}l = 0$, yəni

$$\sqrt{\lambda} = \frac{k\pi}{l} \quad (k=1,2,3,\dots) \Rightarrow \lambda_k = \left(\frac{k\pi}{l}\right)^2 \quad (k=1,2,3,\dots) \quad (10)$$

qiymətləri ödənilməlidir. Qoyulmuş məsələnin bu məxsusi qiymətlərinə uyğun məxsusi funksiyaları

$$X_k(x) = A_k \sin \frac{\pi k}{l} x \quad (k=1,2,3,\dots) \quad (11)$$

olar (burada A_k ixtiyari sabitlərdir).

Qeyd edək ki, k -nın mütləq qiymətcə bərabər olan müsbət və mənfi qiymətləri yalnız sabit vuruqla fərqlənən məxsusi funksiyalar verdikləri üçün (11) bərabərliyində k -nın tam müsbət qiymətlərini götürmək kifayətdir. $\lambda = \lambda_k$ -ların qiymətlərini (6)-nın həlli olan

$T(t) = C_3 \cos a\sqrt{\lambda}t + C_4 \sin a\sqrt{\lambda}t$ bərabərliyində nəzərə alsaq, t -dən asılı olan və (6) tənliyini ödəyən

$$T_k(t) = B_k \cos \frac{k\pi a}{l} t + C_k \sin \frac{k\pi a}{l} t$$

funksiyalar çoxluğunu almış olarıq (B_k və C_k ixtiyari sabitlərdir).

Beləliklə, (1) tənliyinin mümkün xüsusi həlləri olan

$$u_k(x,t) = X_k(x)T_k(t) = (a_k \cos \frac{k\pi a}{l} t + b_k \sin \frac{k\pi a}{l} t) \sin \frac{k\pi x}{l} \quad (12)$$

funksiyaları (1) tənliyini və (3) sərhəd şərtlərini ödəyir (burada $a_k = A_k B_k$, $b_k = A_k C_k$).

(1) tənliyi xətti bircinsli olduğundan (12) həllərinin ixtiyari sonlu xətti kombinasiyası və həm də

$$u(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} (a_k \cos \frac{k\pi a}{l} t + b_k \sin \frac{k\pi a}{l} t) \sin \frac{k\pi x}{l} \quad (13)$$

sırası yığılan və diferensiallanan olarsa, onun cəmi də (1) tənliyini və (3) sərhəd şərtlərini ödəyəcəkdir. İndi isə bu həllə daxil olan a_k və b_k əmsallarını elə seçək ki, (2) başlanğıc şərtləri də ödənsin. Doğrudan da, (2) şərtlərini (13)-də nəzərə alsaq,

$$u(x,0) = \varphi(x) = \sum_{k=1}^{\infty} a_k \sin \frac{k\pi}{l} x, \quad (14)$$

$$\frac{\partial u(x,0)}{\partial t} = \psi(x) = \sum_{k=1}^{\infty} \frac{k\pi a}{l} b_k \sin \frac{k\pi}{l} x$$

olar. Bu bərabərliklər göstərir ki, a_k və $\frac{k\pi a}{l} b_k$ kəmiyyətləri uyğun olaraq $f(x)$ və $F(x)$

funksiyalarının $(0,l)$ intervalında sinuslar üzrə Furiye sırasına ayrılışının əmsallarıdır:

$$a_k = \frac{2}{l} \int_0^l f(x) \sin \frac{k\pi}{l} x dx, \quad b_k = \frac{2}{k\pi a} \int_0^l F(x) \sin \frac{k\pi}{l} x dx \quad (15)$$

Beləliklə, aşağıdakı terem doğrudur:

Teorem. $\varphi(x)$ funksiyası $[0,l]$ parçasında 2-ci tərtibdən kəsilməz diferensiallanan olarsa, 3-cü tərtib törəməsi hissə-hissə kəsilməzdirsə və $\varphi(0) = \varphi(l) = 0$, $\varphi u(0) = \varphi u(l) = 0$ şərtini ödəyirsə, bundan başqa $\psi(x)$ funksiyası kəsilməz diferensiallandırsa və ikinci tərtib törəməsi hissə-hissə kəsilməz olarsa, və $\psi(0) = \psi(l) = 0$ şərti ödənilsə, onda (13) sırası ilə təyin olunmuş $u(x,t)$ funksiyasının ikinci tərtib kəsilməz törəməsi var və (1)-(3) məsələsinin həllidir

Bundan başqa (13) sırasının x və t -yə görə törəməsini almaq olar və alınan sıralar istənilən t üçün $[0,l]$ parçasında mütləq və müntəzəm yığılan olar

2. Dəyişənlərinə ayırma üsulunun riyazi əsaslandırılması

Bu üsulun riyazi əsaslandırılması iki mühüm prinsipə əsaslanır:

1. Ortoqonal baza prinsipi.

$\sin(k\pi x/l)$ funksiyaları $[0,l]$ parçasında ortoqonal bazadır:

$$\int_0^l \sin \frac{m\pi}{l} x \sin \frac{n\pi}{l} x dx = 0$$

Yəni, m -in n -dən fərqli qiymətlərində bu integralın qiyməti sifra bərabər olur.

2. Sərhəd və başlanğıc şərtlərinə uyğunluq

Dəyişənlərinə ayırma üsulu ilə tapılmış sistem həm sərhəd, həm də başlanğıc şərtləri təmin edən unikal və sabit həll verir. Bu, riyazi olaraq Furye teoreminin yaxınlaşma və ortoqonallıq xassələri ilə təmin edilir.

Beləliklə, əmsalları (15) bərabərlikləri ilə təyin olunmuş (13) sırası (1)-(3) məsələsinin həlli olur. Başqa sözlə, qoyulmuş məsələnin həllinin analitik ifadəsini almış oluruq. Biz həlli (13) sonsuz sırası şəklində tapdıq. (13) sırası dağılan olarsa, yaxud bu sıranın təyin etdiyi funksiya diferensiallanan olmazsa, onda o, əlbəttə bizim diferensial tənliyin həlli ola bilməz. (13) sırasının yığılan olması və həllin varlığı şərti zəruri olmalıdır. Biz ucları bərkidilmiş simin rəqs prosesində durğun dalğaların olduğunu müəyyənləşdirdik.

$U(x,t)=X(x) \cdot T(t)$ şəklində həllin varlığı məsələsi, durğun dalğaların varlığı prosesi ilə ekvivalentdir, çünki bu həllin profilləri zamanın müxtəlif anlarında mütənasıbdır.

Asanlıqla göstərmək olar ki, (13) düsturu $\varphi(x)$ -in iki dəfə kəsilməz diferensiallanan, $\psi(x)$ – in isə bir dəfə kəsilməz diferensiallanan olması şərtlərində doğrudur.

3. Məsəl üzərində izah.

1. Sim $x=0$ və $x=l$ uclarından bərkidilməklə, başlanğıc anda $u=(4h/l^2) \cdot x(l-x)$, $\frac{\partial u}{\partial t}\bigg|_{t=0}=0$ olduqda simin absis oxundan yerdəyişmə nöqtələrini tapın.

Həlli. Burada $\varphi(x)=(4h/l^2) \cdot x(l-x)$, $\psi(x)=0$. Simin rəqs tənliyinin həllini müəyyən edən sıranın əmsallarını tapmaq:

$$a_k = \frac{2}{l} \int_0^l \varphi(x) \sin \frac{k\pi x}{l} dx = \frac{8h}{l^3} \int_0^l (lx - x^2) \sin \frac{k\pi x}{l} dx; \quad b_k = 0.$$

a_k əmsalını tapmaq üçün iki dəfə hissə-hissə integrallayaq:

$$u_1 = lx - x^2, \quad dv_1 = \sin \frac{k\pi x}{l} dx, \quad du_1 = (l - 2x) dx, \quad v_1 = -\frac{l}{k\pi} \cos \frac{k\pi x}{l};$$

$$a_k = -\frac{8h}{l^3} (lx - x^2) \frac{l}{k\pi} \cos \frac{k\pi x}{l} \bigg|_0^l + \frac{8h}{k\pi^2} \int_0^l (l - 2x) \cos \frac{k\pi x}{l} dx,$$

$$a_k = \frac{8h}{k\pi^2} \int_0^l (l - 2x) \cos \frac{k\pi x}{l} dx;$$

$$u_2 = l - 2x, \quad dv_2 = \cos \frac{k\pi x}{l} dx, \quad du_2 = -2 dx, \quad v_2 = \frac{l}{k\pi} \sin \frac{k\pi x}{l};$$

$$a_k = \frac{8h}{k^2 \pi^2 l} (l - 2x) \sin \frac{k\pi x}{l} \bigg|_0^l + \frac{16h}{k^2 \pi^2 l} \int_0^l \sin \frac{k\pi x}{l} dx =$$

$$= -\frac{16h}{k^3 \pi^3} \cos \frac{k\pi x}{l} \bigg|_0^l = -\frac{16h}{k^3 \pi^3} (\cos k\pi - 1) = \frac{16h}{k^3 \pi^3} [1 - (-1)^k].$$

a_k və b_k üçün alınmış qiymətləri $u(x,t)$ -nin ifadəsində nəzərə alsaq, alırıq:

$$u(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} \frac{16h}{k^3 \pi^3} \left[1 - (-1)^k \cos \frac{k\pi x}{l} \sin \frac{k\pi x}{l} \right].$$

Əgər $k=2n$, onda $1 - (-1)^k = 0$ və əgər $k=2n+1$ olarsa, onda $1 - (-1)^k = 2$ olar. Nəticədə, alırıq:

$$u(x,t) = \frac{32h}{\pi^3} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(2n+1)^3} \cos \frac{(2n+1)\pi x}{l} \sin \frac{(2n+1)\pi x}{l}.$$

Nəticə. Beləliklə, işdə Dəyişənlərinə ayırma üsulunun tətbiqi ilə bircins simin sərbəst rəqs tənlikləri üçün qoyulmuş qarışıq məsələnin həllinin analitik ifadələri tapılmış və alınmış düsturun fiziki şərhini verməklə dəqiq riyazi mühakimələrə istinad olunmaqla təhlil və tədqiq edilmişdir. Başqa sözlə, bircins simin rəqs tənliyinin Dəyişənlərinə ayırma metodu ilə həlli göstərir ki, mürəkkəb dalğa prosesi müxtəlif texniki harmonik dalğaların superpozisiyasıdır. Bu üsul həm analitik cəhətdən sadə, həm də fiziki mənası aydın olan bir metod olub dalğa proseslərinin əsas təbiətini ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Владимиров, В.С. Уравнения математической физики. – Москва: – 2001. – 512 с.
2. Владимиров, В.С., Михайлов, В.П. и др. Сборник задач по уравнениям математической физики. – Москва: – 2003. – 256 с.
3. Ağayev, E.V., Vəliyev, S.H. Riyazi fizikanın üsulları. – Bakı: – 1999. – 46 s.
4. Namazov, Q.K. Əliyev, M.İ. Riyazi fizika tənlikləri. – Bakı: – 2016. – 164 s.
5. Петровский, И.Г. Лекции об уравнениях с частными производными. – Москва: – 1984. – 360 с.
6. Tixanov, A.N., Samarski, A.A. Riyazi fizika tənlikləri . Azərbaycan dövlət Tədris Pədoqoji Ədəbiyyatı Nəşri, – Bakı: – 2002. – 734 s.

*Məqalə riyaziyyat üzrə elmlər doktoru Bilal Bilalov
tərəfindən təqdim olunmuşdur.*

İlkin daxilolma – 27.04.2026, son daxilolma – 26.05.2026, qəbulolunma – 04.06.2026

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər, 2026, № 2, s.149-153
Nakhchivan Teachers Institute. Scientific Works, 2026, № 2, p.149-153
Нахчыванский институт учителей. Научные труды, 2026, № 2, с.149-153

UOT 75.071.1(479.24)

Fəxrəddin Qəhrəmanovun yaradıcılığında mənzərə janrının bədii xüsusiyyətləri

Müəllif(lər):

Həbibə Allahverdiyeva

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

E-poçt: HabibaAllahverdiyeva@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-4056-9173>

Açar sözlər: Fəxrəddin Qəhrəmanov, mənzərə janrı, Azərbaycan təsviri sənəti, Naxçıvan mövzusu, rəngkarlıq, qrafika, bədii üslub, milli kolorit

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan təsviri sənətinin tanınmış nümayəndələrindən biri, rəssam və pedaqoq Fəxrəddin Qəhrəmanovun yaradıcılığında mənzərə janrının yeri və xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi rəssamın mənzərə əsərlərinin bədii-estetik xüsusiyyətlərini, üslub və texnika müxtəlifliyini, eləcə də milli koloritin ifadə vasitələrini təhlil etməkdir. Araşdırma zamanı sənətsünaslıq təhlili, müqayisəli yanaşma və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, rəssamın əsərlərində doğma torpağa bağlılıq, vətənpərvərlik hissləri və milli-mədəni dəyərlər yüksək bədii ifadə vasitələri ilə təqdim olunur. Onun yaratdığı mənzərələrdə Azərbaycanın, xüsusilə Naxçıvanın təbiəti, tarixi abidələri və coğrafi gözəllikləri geniş əks etdirilmişdir. Rəssam akvarel və yağlı boya texnikalarından istifadə edərək lirik, memarlıq, şəhər, pastoral və iqlim mənzərələri kimi müxtəlif növlərdə əsərlər yaratmışdır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Fəxrəddin Qəhrəmanov mənzərə janrına yeni rəng çalarları, fərdi üslub xüsusiyyətləri və zəngin bədii həllər gətirməklə Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafına mühüm töhfə vermişdir.

Author(s):

Habiba Allahverdiyeva

Nakhchivan Teachers Institute

Doctor of Philosophy in Art Studies

E-mail: HabibaAllahverdiyeva@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-4056-9173>

Keywords: Fakhraddin Gahramanov, landscape genre, Azerbaijani fine arts, Nakhchivan theme, painting, graphics, artistic style, national color

Artistic features of the landscape genre in the works of Fakhraddin Gahramanov

Abstract. The article examines the place and characteristics of the landscape genre in the creative work of Fakhraddin Gahramanov, a prominent representative of Azerbaijani fine arts, painter, and educator. The aim of the study is to analyze the artistic and aesthetic features of the artist's landscape paintings, the diversity of styles and techniques employed, and the means used to express national color and identity. The research is based on art historical analysis, comparative approaches, and descriptive methods. The findings reveal that the artist's works reflect a deep attachment to his homeland, patriotic sentiments, and national cultural values through expressive artistic means. His landscapes vividly depict the nature, historical monuments, and scenic beauty of Azerbaijan, particularly the Nakhchivan region. Using watercolor and oil painting techniques, the artist created various types of landscapes, including lyrical, architectural, urban, pastoral, and climatic scenes. The study concludes that Fakhraddin Gahramanov enriched the landscape genre with original stylistic features, distinctive color solutions, and innovative artistic interpretations, making a significant contribution to the development of Azerbaijani fine arts.

Автор(ы):

Габиба Аллахвердиева

Нахчыванский институт учителей

Доктор философии по

искусствоведению

Э-почта: HabibaAllahverdiyeva@nmi.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-4056-9173>

Ключевые слова: Фахреддин Гахраманов, пейзажный жанр, изобразительное искусство Азербайджана, нахчыванская тема, живопись, графика, художественный стиль, национальный колорит

Художественные особенности пейзажного жанра в творчестве Фахреддина Гахраманова

Аннотация. В статье исследуются место и особенности пейзажного жанра в творчестве известного представителя азербайджанского изобразительного искусства, художника и педагога Фахреддина Гахраманова. Цель исследования заключается в анализе художественно-эстетических особенностей его пейзажных произведений, разнообразия используемых стилей и техник, а также средств выражения национального колорита. В работе применены методы искусствоведческого анализа, сравнительного подхода и описательного исследования. Установлено, что произведения художника отражают глубоко привязанность к родной земле, патриотические чувства и национально-культурные ценности. В его пейзажах широко представлены природа, исторические памятники и живописные уголки Азербайджана, особенно Нахчывана. Используя акварель и масляную живопись, художник создал различные виды пейзажей: лирические, архитектурные, городские, пасторальные и климатические. В результате исследования установлено, что Фахреддин Гахраманов обогатил пейзажный жанр оригинальными стилевыми особенностями, новыми цветовыми решениями и самобытными художественными интерпретациями, внеся значительный вклад в развитие азербайджанского изобразительного искусства.

Giriş. Sənət insanı kamilləşdirən, Tanrıya doğru yüksəldən yoldur. Hər bir sənət nümunəsinə vizual təmas etdikdə insanın ruhunu oxşayan, onu fərqli bir dünyada var edən, ən əsası saflaşdırən, dünyaya, həyata fərqli bir nəzərlə baxmağa vadar edən rəssamlardan biri də Fəxrəddin Qəhrəmanovdur. O, yaratmağı, tarixi, milli-mənəvi dəyərlərini əsərlərində yaşadaraq gələcəyə ötürmək kimi ali vəzifəni öhdəsinə götürmüşdür. Yaradıcılıq yolu qədim bir yurd yeri olan Şahbuzun Külüs kəndindən başlayan rəssamın yaradıcılıq fəaliyyəti geniş olmuş, müxtəlif xarici şəhərlərdə və sonrakı illərdə Bakı şəhərində yaşasa da yaradıcılığında Naxçıvan təbiəti üstünlük təşkil etmişdir.

Fəxrəddin Qəhrəmanov 1957-ci ildə Naxçıvan şəhərinin Şahbuz rayonu Külüs kəndində anadan olub. Rəssamlığa olan vurğunluğu onu Əzim Əzimzadə adına Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbinə gətirib çıxarmışdır. Bu məktəbdə sənət korifeylərindən rəssamlığın sirlərinə dərindən yiyələnən rəssam 1976-cı ildə bu məktəbi bitirib müstəqil yaradıcılığa başlamışdır. Ali təhsilini davam etdirmək arzusunda olan Fəxrəddin Qəhrəmanov 1983-cü ildə Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət İnstitutunun Rəssamlıq fakültəsinə daxil olub 1988-ci ildə başa vurmuşdu. 1988-1996-cı illərdə “Naxçıvan şəhərində M.S.Ordubadi adına Respublika Kitabxanasında rəssam vəzifəsində işləyib” [5, s.96].

Yaradıcılıq fəaliyyətini davam etdirən rəssam müxtəlif sərgilərdə – 1988-ci ildə Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət İnstitutunu 70 illiyinə həsr olunmuş 3-cü Respublika sərgisində, Belarusiya Beynəlxalq rəsm sərgisində, 1995-ci ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirilən sərgidə öz əsərləri ilə iştirak etmişdir. Rəssam həmin ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında Türkiyə konsulluğunda 50 ədəd rəsm əsərindən ibarət fərdi sərgi keçirmişdir. Fərdi sərginin davamı Türkiyə Cumhuriyyətinin Qars şəhərində baş tutmuşdu. Fəxrəddin Qəhrəmanov 1996-cı ildən, 2007-ci ilədək Türkiyənin Antaliya şəhərində rəssamlıq fəaliyyəti göstərmişdir. Onun əsərləri Fransa, Almaniya, Hollandiya, Rusiya, Belarusiya, Ukrayna və başqa ölkələrdə şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır. 2005-ci ildə Azərbaycan Rəssamlıq İttifaqının rəngkarlıq sekiyasının üzvüdür. Rəssam həm də yeni rəssam

kadrlarının yetişməsi sahəsində də pedaqoji fəaliyyət göstərir. Belə ki, rəssam 2007-ci ildə Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin Təsviri incəsənət kafedrasının müəllimi vəzifəsində çalışır. O, 2014-cü ildə Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində 34 ədəd əsərlə fərdi sərgi keçirmişdir.

2015-ci ildə Azərbaycan Mədəniyyət Fondu və Koreya-Azərbaycan Mədəniyyət mübadiləsi asossasiyasının birgə təşkil etdiyi beynəlxalq incəsənət sərgisində iştirak etmişdir. Daim yaradıcılıq axtarışlarında olan rəssamın 2016-cı ildə 11 may tarixində növbəti fərdi rəsm sərgisi baş tutmuşdur. “Belə ki, o,...Rəssamlar İttifaqında yağlı boya və sulu boya ilə işlənmiş 60 əsərlə “Bahar” adlı fərdi sərgisi keçirilmişdir. Rəssamın öz sənətsevərlərini 2019-cu il 24 oktyabrında “Payız duyğuları” adlı fərdi sərgisi ilə sevindirmişdir. Böyük maraq və rəğbətlə qarşılanmış bu sərgidə rəssamın 35 ədəd əsəri nümayiş olunurdu. 2022-ci ildə “aprelin 5-də Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində (ADMIU) Rəssamlıq fakültəsi Təsviri sənət kafedrasının baş müəllimi Fəxrəddin Qəhrəmanlının 65 illik yubileyinə həsr olunmuş “65-ci Bahar” adlı fərdi yaradıcılıq sərgisi keçirilib” [6]. Rəssamın yaradıcılıq fəaliyyəti diqqətdən kənarda qalmamış yüksək qiymətləndirilmişdir. Belə ki, 13 dekabr 2023-cü ildə Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin 100 illiyi münasibətilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı sərəncama əsasən Fəxrəddin Qəhrəmanov Tərəqqi medalı ilə təltif olunmuşdur [1].

Materiallar və metodlar. Azərbaycan sənətşünaslığında rəssam Fəxrəddin Qəhrəmanovun yaradıcılığı az öyrənilmişdir. Tədqiqat üçün Naxçıvan rəssamlarının ensklopediyası [5], Su və rəngin ahəngi. Azərbaycan rəssamlarının akvarel sərgisi [4] albom-kataloq əsas götürülmüşdür. Tədqiqat üçün rəssam ilə müsahibə, eləcə də rəssamın yaradıcılıq nümunələri ilə əyani tanışlıq və aparılan müşahidə əsasında sənətşünaslıq elminin metodoloji bazasına, üslub xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlil metoduna üstünlük verilmişdir. Rəssamın yaradıcılığına ümumi nəzər salınaraq, onun daha çox müraciət etdiyi mənzərə janrı tarixi və nəzəri metodlarla texnika və üslub xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur.

Nəticə və müzakirə. Fəxrəddin Qəhrəma-

novun yaradıcılığını rəngkarlıq və qrafika olaraq iki yerə ayırmaq olar. Dəzgah rəngkarlığı sahəsində janr olaraq bütün janrlara rast gəlinir: mənzərə, natürmort, portret, tematik tablo. Bunlardan daha çox isə mənzərə və natürmort və portretlər üstünlük təşkil edir. Onun yaratdığı əsərlər dəzgah rəngkarlığı və qrafika sahəsində isə akvarel texnikası ilə işlənmişdir. Bunlardan ilk sralarda mənzərə janrı yer alır. Rəssamın mənzərələrinin böyük bir qismini yağlı boya texnikası ilə yaratmışdır. Kətan üzərində yağlı boya ilə çəkdiyi gəngkarlıq nümunələrində rəng koloritinin əlvanlığı. İsti və soyuq rənglərin bir-birini əvəzləməsi, rəng təzadından yaranan yadda qalan kolorit onun rəngkarlıq mənzərələrinin bədii xüsusiyyətlərdəndir. Onun mənzərələrində istifadə etdiyi rənglər heç də hamısı eyni formada qəbul olunmur. Hər bir

mənzərənin ayrı hissi, ayrı səsi, ayrı fəlsəfəsi var. Onun rəngləri baharı təsvir edən mənzərələrində çəhrəyi, sarı, qırmızı rəngin ahəngindən doğan xoş ovqat, payız mənzərəsindəki bu rənglərinin hüznü ilə əvəz olunur. Onun yağlı boya ilə çəkdiyi mənzərələrində dağların təsviri daha çox diqqəti cəlb edir. “Naxçıvan dağları”, “Haça dağ”, “Külüs dağları”, yaxud bir neçə mənzərəsində rast gəlinən qırmızı, çəhrayı güllərin fonunda verilmiş bahar fəslində dağların təsviri, əcdadlarımızın qədim mədəniyyətindən, tarixindən xəbər verən qayaüstü rəsmlərin ön planda göstərildiyi Gəmiqaya və Qobustan təsvirləri, eləcə də zəfər sədalarını öncədən hiss edən və bu duyğuları bahar fəslinin nikbin notları ilə yaratdığı Qarabağ mənzərəsi.

Şəkil 1. Fəxrəddin Qəhrəmanov. “Haça dağ”

Rəssamın geniş bir kənd ərazisinin yığcam formada kətan üzərinə sığırdığı Külüs mənzərəsi yadda qalan əsərlərindəndir [Şəkil 2]. “Bu kəndin tanınmış rəssamlarından Azərbaycan təsviri sənətində öz izlərini qoymuş Fəxrəddin Qəhrəmanov” doğulub boya-başa çatdığı bu torpağın təbiət mənzərəsini digər əsərlərindən sanki fərqli bir formada, fərqli rənglərlə yaradıb [3].

Təsvirin digər əsərlərindən fərqli olması bəlkə də uşaqlıq xatirələri ilə dolu olan bu torpağa doğmalığında, ona olan sevgisinin təsirindən idi. F.Qəhrəmanov bir neçə əsərində “qədim və tarixi yaşayış yerləri, abidələr, qəbirlər, nekrapollarla zəngin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonunda, Zəngəzur dağlarının orta dağlıq qurşağında” yerləşən bu qədim kəndin

bəzi görünüşlərinin müxtəlif təsvirini versə də bu əsəri bütöv formada təsviri, perspektivanın dərinliyi baxımından fərqli idi [7]. Külüs kənd mənzərəsi kompozisiya bitkinliyi, perspektiva dərinliyi, rəng kolariti baxımından diqqətəlayiqdir. Bu mənzərə kənd ərazisinin güney hissəsini başdan-başa əhatə edən, kənddə yerləşən beş ziyarətqahdan biri olan “Kaha piri” adlanan dağ silsiləsinin təsviri idi. Əsərdə kəndin ümumi görünüşünü təsvir olunduğu üçün perspektiva qanunlarına riayət olunması, işıq – kölgə, rəng məsələlərin perspektivaya uyğun verilməsi daha çox diqqəti cəlb edir. Əsərin ərazi baxımından böyük məsafəni təsvir edilməsi, soyuq rəng tonları ilə əsrlərə şahidlik edən dağ silsiləsinin başladığı nöqtədən çəkilməsi. Aşağıda yerləşən evlər sakit

və huzurlu kənd həyatı insanı dərin duyğularla uzaq xəyal aləminə aparır. Mənzərə həm də kompozisiya bütövlüyü baxımından əhəmiyyətlidir.

Geniş bir ərazinin tabloda təsviri kompozisiya bütövlüyünün, rəng ahənginin ümumi formalarda harmoniyasının ustalıqla həllinə dəlalət edir.

Şəkil 2. Fəxrəddin Qəhrəmanov. "Külüs mənzərəsi"

Şəkil 3. Fəxrəddin Qəhrəmanov. "İlan dağ"

Rəssamın qrafika sahasında da uğurlu əsərləri olmuşdu. Fəxrəddin Qəhrəmanovun mənzərə janrında sulu boyalarla yaratdığı əsərlərdən "İlan dağ", "Nəhəcir dağı", "Kənd mənzərəsi" adlı tabloları bu baxımdan maraqlıdır. Rəssam mənzərə janrında yaratdığı əsərlərin bir qismini akvarellə işləmişdir. Yaradıcılığı boyu akvarelin allaprima texnikasına sadıq qalmış bu texnika vasitəsilə yaranan estetik gözəlliyi gözlər önünə sərməmişdir. Su və rəngin harmoniyasından yaranan ahəngin estetikası onun əsərləri üçün xarakterikdir. Rəssamın belə əsərləri bu texnikanın latınca tərcüməsindən də ("aqua" – "su") göründüyü kimi "su" sözündəki mənə ilə bağlı olaraq əsasən akvarel

işlərinin gözəlliyi, mükəmməlliyi onun şəffaflığı və təmizliyi ilə ölçülən meyarı özündə əks etdirmişdir. [2, s.140]. Təmizlik, rənglərin şəffaflığı, onların su ilə harmoniyası rəssamın akvarellə əsərlərini daha sevilən edir. Bu əsərlərindən onun "Payız", "İlan dağ" əsərləri akvarelin "payız" rənglərinin su ilə qarışmış həzin melodiyasını özündə əks etdirir. Əsərdə Naxçıvan təbiətinə xas rəng ahənginin tamaşaçılarda yaratdığı emosioniyaların təsiri ilə onları düşünməyə vadar edir. O mənzərə janrında ərsəyə gətirdiyi bu kimi sulu boya əsərləri ilə 2016-cı ildə, 2018-ci ildə 2019-cu ildə Xətai sənət mərkəzində keçirilən sulu boya sərgisində iştirak etmiş, tamaşaçılarda

yadda qalan dərin təəssürat yaratmışdır.

Yekun nəticə. Fəxrəddin Qəhrəmanov rəngkarlıq və qrafika sahəsində yaratdığı əsərlərlə Azərbaycan təsviri sənətində özünəməxsus yer tutmuşdur. Vətənpərvərlik hisləri ilə yoğurduğu mənzərə əsərləri Azərbaycan və onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan təbiətinə olan sevgisinin izləri hiss olunur. Yaratdığı mənzərələr təbiəti sevməyə, onun gözəlliklərini duymağa, onu qorumağa çağırışı özündə əks etdirir. Yaradıcılığında digər janrlarla müqayisədə mənzərə janrında realist üslub xüsusiyyətləri daha qabarıqdır. Rəssam digər janrlarda yaratdığı əsərlər üslub müxtəlifliyi ilə zəngindir. Naxçıvanlı rəssam B.Kəngərlinin realist ənənələrini yaradıcılığında davam etdirən rəssam, bu üsluba hər zaman sadıq qalır, yağlı boya və akvarel əsərlərində realist boyaların ahəngi ilə bir-birində gözəl mənzərələr yaratmaqda davam edir. Lakin müəyyən mənzərələri var ki, rəssam digər üslub və texnikalardan istifadə etməklə onu daha uyğun dildə ifadə etmişdir. Təbət zənginliklərini, onun insanlara bəxş etdiyi bolluq və bərəkəti, zəngin gözəllikləri duyduğu kimi, hiss etdiyi kimi təsvir etməyə çalışmışdır. O, bu ifadəni əsərlərində bir-birini tamamlayan rənglərin ahəngi ilə impressionist üslub xüsusiyyətləri ilə dilə gətirmişdir. Rəssamın bu kimi mənzərələri rəngkarlıq nümunələrinə aiddir. Rəssamın yağlı boyalarla yaratdığı mənzərələrdə bəzən realist üslubla yaratdığı qalın rəng yax-

malarının əlvan ahəngi ilə impasto texnikasına, bəzən də impressionist üsluba bənzər incə keçidli rəngkarlıq nümunələrinə rast gəliriksə, onun akvarellə çəkdiyi mənzərələrdə isə “tüstü kimi itən” həzin sfumato texnikasının gözəl nümunələrinə rast gəlirik. Onun yaratdığı əsərlər eyni zamanda yetişdirdiyi gələcək rəssam kadrlar üçün bir örnək xarakteri daşıyır. Rəssamın vətənpərvərlik duyğuları ilə yaratdığı mənzərələr zəngin təbiət gözəlliklərinin təbliği baxımından əhəmiyyətli-dir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin əməkdaşlarının təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”. 2023-12-13
2. Allahverdiyeva, H.R. Rəngkarlığın əsasları. Naxçıvan. Əcəmi. – 2022. – 168 s.
3. Səfərova, A. Həzin duyğulu rəssamın rənglər dünyası. İki sahil qəzeti. 11 iyul 2017-ci il
4. Su və rəngin ahəngi. Albom-kataloq. Azərbaycan rəssamlarının akvarel sərgisi. – 2022. – 116 s.
5. Naxçıvan rəssamlarının ensklopediyası. – Naxçıvan. Əcəmi. – 2022. – 157s
6. <https://www.admiu.edu.az/news2022.php?go=59>
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/Külüs>

Məqalə Azərbaycan Respublikasının əməkdar rəssamı Ülviyyə Həmzəyeva tərəfindən təqdim olunmuşdur.

İlkin daxilolma – 28.04.2026, son daxilolma – 19.05.2026, qəbulolunma – 03.06.2026

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi pedaqogika, psixologiya, tarix, filologiya, riyaziyyat və informatika, biologiya və incəsənət üzrə yazılmış mövcud tələblərə cavab verən keyfiyyətli elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
 2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və keyfiyyətlə redaktə olunmuş orijinal elmi məqalələr dərc edilir.
 3. Məqalələrin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
 4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
 5. Dərc olunan hər məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi təqdim olunmalıdır.
 6. Məqalələr üç dildə - Azərbaycan, ingilis və rus dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə açar sözlər və xülasə verilməlidir.
 7. Məqalənin mətni kompyuterdə A4 formatında "14" ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm, soldan 3 sm, sağdan 1,5 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə "defislə" keçmədən, sətir aralığı 1 interval olmaq şərti ilə Times New Roman şriftində yazılır. Mətnin daxilində olan cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
 8. Səhifənin başlığında sağ küncdə "12" ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı, sonra aşağıda "12" ölçülü adi şifrlə işlədiyi təşkilatın adı (məs: Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Naxçıvan Dövlət Universiteti, AMEA Naxçıvan Bölməsi və s), 1 interval ara verməklə «12» ölçülü qalın və böyük hərflərlə məqalənin adı, aşağıda 1 interval ara verməklə məqalənin yazıldığı dildə xülasə və açar sözlər yazılır. Məqalənin əsas mətni yenə də 1 sətir boş buraxmaqla yazılır.
 9. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı "12" ölçülü hərflərlə yazılmalıdır. İstinadlar əlifba ardıcılığı ilə deyil, ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi aradıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s. 119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir. «Ədəbiyyat» sözü səhifənin ortasında qalın hərflərlə yazılmalıdır.
- Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə yığılır. Məs:
- Kitablar:**
Mehrabov A., Cavadov İ. Ümumtəhsil məktəblərində monitorinq və qiymətləndirmə. Bakı, 2007, 182 s.
- Məcmuə məqalələri:**
Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət /Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı: Elm, 1996, s.73-91.
- Jurnal məqalələri:**
Seyidov M.A., Seyidova A.M. Kimyəvi elementlərin tədrisində fənlərarası əlaqədən istifadə metodikası // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2008, №1 (13), s. 97-100.
10. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı "12" ölçülü kiçik və qalın, mövzunun adı böyük və qalın, xülasənin özü və açar sözlər isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
 11. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-15 səhifədən ibarət olmalıdır.
 12. Çap olunmuş əlyazma disketlə birlikdə jurnalın redaksiyasına şəxsən təqdim edilir. Əlyazmaların elektron qaydada təqdim edilməsi də mümkündür. Bu zaman əlyazma jurnalın elektron poçtuna (elmihisse@nmi.edu.az) göndərilir.
 13. Müəlliflər redaksiyaya əlyazma ilə birgə doldurulmuş anket də təqdim edirlər. Anketdə müəllif haqqında ətraflı məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, iş və ev telefonları, elektron poçt ünvanı) verilir.
- Qeyd:** "Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Elmi əsərlər" jurnalının hər bir nömrəsində müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

TO THE ATTENTION OF AUTHORS

1. The main purpose of the journal is the publication of SCIENTIFIC articles of high quality meeting determined needs written on pedagogy, psychology, history, philology, mathematics and informatics, biology and art
2. Briefly and perfectly edited SCIENTIFIC articles which are the results of novel researches not presented to other publications are published in the journal.
3. The number of co-authors of the articles with more than 3 is undesirable.
4. The author is directly responsible for the quality of the articles and the correctness of the facts suggested in the article.
5. At least, one of the members of editorial staff, the review of specialist in that field should be presented about every article to be published.
6. The articles may be published in 3 languages - Azerbaijani, English and Russian. Except the language of the article, key words and resume should be given in 2 other languages.
7. The text of the article is presented to the editorial office of the journal written in computer, with A4 format, in "14" size type, with the margin parameters of 2 cm at the top, 2 cm at the bottom, 3 cm on the left and 1,5 cm on the right, without shifting with "hyphen" from line to line, with the line space of 1 interval and in Times New Roman type. The parameters of the schedule in the text must be – 3,7 cm from right and left.
8. At the top of the page, the title of the article is written in "12" bold type and capital letters leaving 1 interval space, with the name and surname of the author (authors) written in "12" bold type leaving 1 interval space (for example, Nakhchivan Teachers' Institute, Nakhchivan State University, Nakhchivan section of ANAS and so on). The main text of the article is written below leaving 1 line space.
9. SCIENTIFIC sources should be quoted related to the theme. The list of references given at the end of the article should be written in "12" size type. The list of references should not be numbered in alphabetic order, it should be numbered in the order as the quoted references are met in the text. For example, it should be marked as [1], [1, p.119]. If the same reference is quoted once again in another place of the text, the very reference should be shown in previous number. The word "Reference" should be written in bold type. The list of references is given in case letters in the language which is written. For example,

Books:

Mehrabov, A., Javadov I. Monitoring and evaluation in comprehensive schools. Baku, 2007, 182 pp.

Articles in book:

Habibbailly I.A. Science and Culture in Nakhchivan/ Nakhchivan in Azerbaijan history. Baku: Science, 1996 p.73-91

Articles in journal:

Seyidov M.A., Seyidova A.M. Usage methods of interdisciplinary relationships in the teaching of chemical elements// News of Nakhchivan Teachers' Institute, 2008, № 1 (13), p.97-100.

10. In the resume of the article, the name and surname of the author should be written in "12" size case, bold letters; the title of the theme should be written in capital and bold letters; and the resume itself is written in ordinary letters. The resume should encompass the theme completely, the results obtained should be given in detail. The resumes of the article in different languages should overlap and be relevant to the content of the article.

11. The total volume of the article should not exceed 15 pages including graphic materials, photos, tables, formulae, the list of references and resumes.

12. The printed manuscript is presented to the editorial office together with the floppy disk. Manuscripts are also available electronically. In this case, the manuscript is sent to the journal's e-mail (elmihisse@nmi.edu.az).

13. The authors also submit a review with the manuscript. In the review, the author will be given detailed information about the author (surname, name and patronymic, workplace, post, degree of science and SCIENTIFIC title, address, work and home phones, electronic mail address).

Note: Only one article by the author is considered to be published in every issue of "Nakhchivan Teachers Institute. Scientific works".

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

1. Основная цель журнала – публикация качественных научных статей по педагогике, психологии, истории, филологии, математике и информатике, биологии и искусствоведению, отвечающих установленным требованиям.
2. В журнале публикуются результаты исследований в виде оригинальных и тщательно отредактированных научных статей, ранее не представленных к другим изданиям.
3. Количество соавторов более трех человек нежелательно.
4. Автор несет прямую ответственность за качество содержания статьи и достоверность указанных в ней фактов.
5. Для опубликования статьи в журнале необходимо представить рецензию одного специалиста по этой области научных знаний и представления одного из сотрудников редколлегии.
6. Статьи могут быть написаны на одном из трех языков - азербайджанском, английском или русском. Ключевые слова и аннотации должны быть написаны и на двух других языках.
7. Текст статьи должен быть сверстан на компьютере шрифтом Times New Roman, (размер шрифта -14 pt) на бумаге А4 с полями: верхним – 2 см; нижним – 2 см; правым – 3 см; левым – 1,5 см, без переносов с межстрочным интервалом 1,5 см. Параметры внутритекстовых таблиц - 3,7 см с правой и левой стороны.
8. Текст статьи должен быть написан следующим образом: в правом верхнем углу первой страницы имя и фамилия автора (авторов) заглавными жирными и прямыми буквами (размер шрифта -12 pt), ниже прописным шрифтом (размер шрифта – 12 pt) - место работы (например, Нахчыванский институт учителей, Нахчыванский государственный университет, Нахчыванский отделение НАНА и т. д.), далее через интервал по середине заглавными жирными и прямыми буквами (размер шрифта -12 pt) – название статьи, ниже через интервал с начала строки с отступом - аннотацию и ключевые слова на языке оригинала, далее через интервал - основной текст статьи
9. В статье делаются ссылки на научные источники по тематике. Список литературы, данный в конце статьи, пишется прописными буквами размером 12 pt. Ссылки нумеруются по последовательности размещения их в тексте, а не по алфавиту. Ссылки вставляются прямо в тексте научной работы в виде [1, с. 2] или просто [1]. При повторной ссылке указывается номер той же литературы. Слово «Литература» пишется жирными буквами по середине, через интервал за текстом.

Список литературы составляется прописным шрифтом на языке оригинала. Напр:

Книги:

Мехрабов А., Джавадов И. Мониторинг и оценка в средних школах. Баку, 2007, 182 с.

Статьи в сборнике:

Габиббейли И.А. Наука и культура в Нахчыване / Нахчыван в истории Азербайджана. Баку: Наука, 1996, с. 73-91.

Журнальные статьи:

Сейидов М.А., Сейидова А.М. Методика применения химических методов в обучении химическим элементам // Известия Нахчыванского института учителей, 2008, №1 (13), с. 97-100.

10. В аннотации имя и фамилия автора пишутся прописными и жирными, название статьи заглавными и жирными, а сама аннотация и ключевые слова прописными буквами. Аннотация должна полностью отражать содержание статьи, подробно освещать полученные результаты. Аннотации на разных языках должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи.

11. Общий объем статьи должен быть в пределах 5-15 страниц, включая графические материалы, фото, таблицы, список литературы и аннотации.

12. Напечатанная рукопись вместе с дискетой лично представляется в редакцию. Можно представить рукописи и через интернет. При этом рукопись можно отправить на mail-адрес редакции (elmihisse@nmi.edu.az).

13. Автор вместе с рукописью представляет в редакцию и анкет автора, который содержит подробные сведения о нем (фамилии, имени и отчестве, месте работы, должности, ученой степени и ученом звании, адресе, рабочем и домашнем телефоне, электронном адресе)

Примечание. В каждом номере журнала «Нахчыванский институт учителей. Научные труды» предусмотрена публикация одной статьи автора.

DÜZƏLIŞLƏR ÜÇÜN SƏHİFƏ

Nəşriyyat direktoru:	Ənnağı Əsgərov
Redaktor:	Tünzalə Abdullayeva
Korrektor:	Aruzə Qurbanova
Dizayner:	Gülmar Hüseynova

Yığılmağa verilmişdir: 22.06.2026

Çapa imzalanmışdır: 30.06.2026

Kağız formatı: A4

Şərti çap vərəqi: "Times New Roman" qarnituru

Tirajı: 150

İnternet saytı: jurnal-nakhti@nmi.edu.az

E-mail: elmihisse@nmi.edu.az

Ünvan: Az – 7003, Naxçıvan şəhəri,
Heydər Əliyev prospekti-2